

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

KELAM İLMİ AÇISINDAN ADALET KAVRAMI

Feyyaz İDİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Durmuş ÖZBEK

Bu çalışmatarafındannolu YL/Doktora tez projesi olarak desteklenmiştir.

KONYA - 2009

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	VI
YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
ÖZET.....	XI
SUMMARY.....	XII
KISALTMALAR.....	XIII

GİRİŞ

I- ADALETİN ÖNEMİ VE AMACI	1
II- ARAŞTIRMANIN METODU.....	5
III- ADALET KAVRAMI, EŞ(YAKIN) VE ZIT ANLAMLARI	8
A- ADALET KAVRAMININ SÖZLÜK, TERİM VE EŞ ANLAMLARI	8
I- Sözlük ve Terim Olarak Adalet	8
1. Sözlükte Adalet	8
2. Terim Olarak Adalet.....	13
II-Adalet Kavramının Eş Anlamları	14
1. Kıst	14
2. Hakk	16
3. Mîzân	19
4. Musâvât	22
5. Vasat	23
6. Kavâm	24
7. İstikâmet	27
8. Müstakîm	28
B-ADALET KAVRAMININ ZIT ANLAMLARI.....	29
1. Zulüm	30
2. Bâğy	35
3. İ'tidâ – Adüvv	39
4. Kast – Kusût	41
5. Fahşâ	41
6. Fitne.....	44
7. Ğulüvv	47
8. İsrâf	47
9. Cevr	49

BİRİNCİ BÖLÜM
KUR'ÂN'DA ADALET KAVRAMI

A- “ADL” KAVRAMI İLE İLGİLİ AYETLERİN MANALARI VE

MÜFESSİRLERİN AÇIKLAMALARI.....	51
1. Âdil Olmak, İnsafıllık, İnanç, Tevhid Akidesi, Farz, Kelime-i Tevhîd	51
1.1. Nahl, 16/ 90. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları.....	52
2. Fidyeye (Karşılık Vermek, Bedel	57
2.1. Bakara, 2/48. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları	58
2.2. En'âm, 6/70. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları	59
3. Şirk-Ortak Koşma (Denk ve Eş Tutma.....	60
3.1. En'âm, 6/1. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları.....	61
3.2. En'âm, 6/ 150. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları	62
3.3. Naml, 27/60. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları.....	64
4. Kıymet, Değer, Misil, Denklik.....	65
4.1. Mâide, 5/95. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları	65
5. Doğruluk, Tarafsızlık, İnsaf, Hak ve Hukuka Uygunluk.....	67
5.1. Bakara, 2/282. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları	67
5.2. Nisâ, 4/58. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları	70
5.3. Nisâ, 4/135. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları	72
5.4. Mâide, 5/8. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları	74
5.5. Mâide, 5/106. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları.....	77
5.6. En'âm, 6/ 115. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları	80
5.7. En'âm, 6/ 152. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları	81
5.8. A'raf, 7/159. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları.....	83
5.9. A'raf, 7/181. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları	84
5.10. Nahl, 16/76. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları	85
5.11. Şûrâ, 42/15. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları	87
5.12. Talak, 65/2. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları.....	88
6. Eşitlik, İfrat Ve Tefritten Uzaklık, İ'tidal.....	89
6.1. Nisâ, 4/3. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları	89
6.2. Nisâ, 4/129. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları	92
6.3. Hucurât, 49/9. Ayetin Tefsîr ve Açıklamaları.....	94
7. Düzgün, Sağlam, Dengeli, Güzel, Yerli Yerince Olmak.....	96

7.1. İnfitâr 82/ 6-8. Ayetlerin Tefsîr ve Açıklamaları	96
B - KUR'ÂN'DA ALLAH'IN ADALETİ	98
1. ALLAH'IN İSMİ VE SIFATI BAKIMINDAN ADALET	98
2. ALLAH'IN FİİLLERİ BAKIMINDAN ADALET	100
2.1. Allah'ın Sözünde (Kelamında) Âdil Olması.....	100
2.2. Allah'ın Kullarına Adaleti Emretmesi.....	102
2.3. Allah'ın Kullarına Âhîret'te Âdil Davranması ve Amellerinin Karşılığını Vermesi	104
2.4. Allah'ın Her Hak Sahibine Hakkını Vermesi	107
2.5. Allah'ın Kullarına Güçlerinin Yeteceğinden Fazlasını Yüklememesi	110
C- KUR'ÂN'DA İNSAN HAYATI BAKIMINDAN ADALET	110
1. İNSANIN ALLAH'A KARŞI ADALETİ.....	111
1.1. İ'tikat (İnanç) Bakımından Adalet.....	111
1.2. Amel (İbadet) Bakımından Adalet.....	115
1.3. Allah'ın Hükümlerine Uyuma Bakımından Adalet.....	117
2. İNSANLARIN BİRBİRLERİNE KARŞI ADALETİ.....	118
2.1. Söz Söyleme Bakımından Adalet.....	118
2.2. Davranış Bakımından Adalet	120
2.3. Hüküm Verme Bakımından Adalet	122
2.4. Şahitlik Etme Bakımından Adalet	127
2.5. Ticarî İlişkiler Bakımından Adalet	130
2.5.1. Borçlanma Usulü, Senetlerin Yazımı ve İktisâdi Hakların Korunması Bakımından Adalet.....	130
2.5.2. Ölçü ve Tartıda Bakımından Adalet	132
2.6. Yetim Malını Koruma Bakımından Adalet.....	135
2.7. İnsanın Kendi Nefsine Karşı Adalet	136
2.8. İ'tidal (İfrat-Tefrit Arası) Bakımından Adalet	138
Değerlendirme	142

İKİNCİ BÖLÜM

SÜNNET'TE ADALET KAVRAMI

1. Fidyeye, Farz veya Nafile.....	144
2. Denk, Eşit, Benzer, Kıymet, Miktar	146
3. Hak Ve Hukuka Uygunluk.....	150

4. İnsanlar Arasında Eşit Muamele Etmek, Ayrım Yapmamak.....	155
5. Dönmek, Yönelmek, Yolunu Değiştirmek	156
6. Dümdüz Olmak, Bir Hizada Olmak, Doğrulamak, Dosdoğru Olmak	157
7. Orta Ümmet.....	158
8. Hak Yoldan Sapmak.....	158
9. Değerlendirme.....	159

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KELAM İLMİ AÇISINDAN ADALET

A- KELÂM İLMİ AÇISINDAN İLÂHÎ ADALET.....	161
1. Kavram Olarak İlâhî Adalet.....	161
1.1. İlâhî Adalet ve Hikmet İlişkisi	163
1.2. İlâhî Adalet ve Ahlak İlişkisi.....	163
2. Genel Anlamda Kelam Mezheplerine Göre İlâhî Adalet	164
2.1. Mu'tezileye Göre İlâhî Adalet.....	165
2.2. Eş'arîyye'ye Göre İlâhî Adalet.....	166
2.3. Mâturîdî'ye Göre İlâhî Adalet.....	167
3. Kelam Mezheplerinin İlâhî Adalet Kapsamındaki Konulara Bakışı.....	168
3.1. İlâhî Adalet Ve Allah'ın Sıfatları	168
3.1.1. İlim Sıfatı.....	168
3.1.1.1. Mu'tezileye Göre İlim Sıfatı.....	169
3.1.1.2. Eş'arî ve Mâturîdî'ye Göre İlim Sıfatı	169
3.1.2. İrade Sıfatı	170
3.1.2.1. Mu'tezile'ye Göre İrade Sıfatı	171
3.1.2.2. Eş'arîye ve Mâturîdî'ye Göre İrade Sıfatı	171
3.1.3. Kudret Sıfatı	172
3.1.4. Tekvin Sıfatı	173
3.2. Kelam Mezheplerine Göre Kaza ve Kader	174
3.3. Kelam Mezheplerine Göre Hayr ve Şerr.....	174
3.3.1. Mu'tezile'ye Göre Hayr ve Şerr	175
3.3.2. Eş'arî'ye ve Mâturîdî'ye Göre Hayr ve Şerr	176
3.4. Kelam Mezheplerine Göre Hayr ve Şerri Allah'ın Dilemesi.....	177
3.4.1. Mu'tezileye Göre Allah'ın Şerleri Dilemesi	177
3.4.2. Eh-i Sünnete Göre Allah'ın Hayr ve Şerleri İrade Etmesi	178

3.5. Kelam Mezheplerine Göre Hidayet ve Dalâlet	179
3.5.1. Mu'tezile'ye Göre Hidayet ve Dalâlet	179
3.5.2. Ehli Sünnete Göre Hidayet ve Dalâlet	180
B- KELAM MEZHEPLERİNE GÖRE ADALET VE ZULÜM	180
1. Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Mezheplerine Göre Adalet ve Zulüm.....	180
1.1. Mu'tezile'ye Göre Adalet ve Zulüm.....	180
1.2. Ehl-i Sünnet'e Göre Adalet ve Zulüm.....	192
C- ADALET ANLAYIŞI BAĞLAMINDA KELAM MEZHEPLERİNİN DOĞAL	
FELAKET VE IZDIRAPLARA BAKIŞLARI	200
1. Mu'tezile Mezhebi'nin Doğal Felaket ve Izdıraplara Bakışı.....	200
1.1. Izdırap ve Elemler Açısından	200
1.2. İlahi Adalet ve Hikmet Açısından	202
1.3. İâhî Takdir ve İrade Açısından.....	203
1.4. Salah ve Aslah Açısından.....	204
2. Ehl-i Sünnet Mezhebi'nin Doğal Felaket ve Izdıraplara Bakışı.....	205
2.1. Izdırap ve Elemler Açısından	205
2.2. İlahi Adalet ve Hikmet Açısından	208
2.3. İlahi Takdir ve İrade Açısından.....	209
2.4. Salah ve Aslah Açısından.....	211
SONUÇ	214
BİBLİYOGRAFYA.....	217

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Feyyaz İDİN

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Feyyaz İDİN tarafından hazırlanan KELAM İLMİ AÇISINDAN ADALET KAVRAMI başlıklı bu çalışma 17/07/2009 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Yrd. Doç. Durmuş ÖZBEK	Başkan	İmza
Prof. Dr. Süleyman TOPRAK	Üye	İmza
Prof. Dr. Sait ŞİMŞEK	Üye	İmza

ÖNSÖZ

Yeryüzünde “halife” olarak yaratılan, ilâhî emanetleri yüklenen tek varlık olarak “ibadet” ile sorumlu tutulan insan; beden, akıl, ruh, duygu, irade ve benzeri maddî ve manevî çeşitli unsurlardan müteşekkil yaratılmıştır.

Her şey insan için, onun mutluluğu ve huzuru içindir. Yaratıklarına karşı çok merhametli olan Yüce Allah, insanlar bu mutluluğa ersinler diye onların hizmetine sunduğu nimetlerini sınırlı tutmayıp, ilk insandan itibaren peygamberler ve kitaplar göndermek suretiyle onlara doğru yolu göstermiştir. Bunun yanı sıra Cenâb-ı Hakk insanların dünya ve âhirette mutlu olabilmeleri için akıl, irade, vicdan ve yeteneklerini kullanmaları, kitabını ve Peygamberinin sünnetini kendilerine rehber edinmeleri gerektiğini de emretmiştir.

İslâm dini, fertlerin mutluluğu için bir takım prensipler getirdiği gibi, toplumun huzur ve saadetini temin için de uyulması gereken hükümler getirmiştir. İşte bu prensip ve hükümlerden biri de adalet prensibidir.

Her şeyin başı ve temeli olan adalet, hem dinimizin temel prensiplerinden, hem de insanlığa gönderilen son ilâhî mesaj Kur’ân-ı Kerîm’in temel kavramlarından biridir.

Esasen adalet dendiğinde herkes temelde aynı kavramları anlar ve bu kavramlar çoğu insan tarafından kabul görür. Ancak adalet, hiçbir farklılık gözetmeksizin tüm insanları kapsayan, insanlar arasındaki dil, din, ırk gibi tüm ayrımlara rağmen, imkânları hakka uygun bir biçimde paylaştıran, güçlülerin değil haklıların üstün olduğu bir dünya oluşturmayı hedefleyen bir adalet olmalıdır.

Adaletin yeryüzünde gerçekten uygulanabilmesi için insanların, adalet uğruna kendi çıkarlarını bir kenara bırakabilecek bir ahlâka ihtiyaçları vardır. Bu ahlâk, Allah’ın bizlere öğrettiği ve emrettiği Kur’ân ahlâkıdır. Çünkü Kur’ân ahlâkı, insanlar arasında hiçbir ayırım gözetmeden, sadece haktan ve doğrulardan yana, katıksız bir adaleti emretmektedir.

Allah’ın Nisâ Sûresi’nin 135. ayetinde inananlara, insanlar arasında hiçbir ayırım gözetmeden, sadece Allah’ın rızasını gözeterek, kendi aleyhlerinde de olsa adâletli davranmalarını bildirdiği adâlet, gerçek adâlettir. Nitekim ayette böyle bir adalet hedeflendiğinde, ne şahsi bir menfaat, ne dostluk, ne düşmanlık, ne de kişinin hayata bakış açısı, dili, ırkı ve teninin rengi kararlarında etki edemeyecek, sadece ve sadece haktan yana karar verilecektir. Kur’ân ahlâkının yaşandığı toplumlarda gerçek adaletin, gerçek huzur ve güvenin de yaşanacağı mutlaklıdır. Çünkü ancak Allah’tan korkan, hesap gününde tüm yapıp ettikleri sebebiyle hesaba çekileceğini bilen bir insan gerçek adaleti sağlayabilir.

Kur’ân-ı Kerîm, Müslümanların her türlü özel ve genel durumlarda adalet esasına uymalarını emretmiş ve bunun karşıtı olan fiziki ve manevi her çeşit zulmü, haksızlığı yasaklamıştır. O halde müslümanların bu konu üzerinde ciddiyetle durmaları için, bu kavramı önce

dinin ana kaynakları olan Kur'ân ve sünnete göre inceleyip anlamaları, daha sonra bireysel ve toplumsal hayata uygulamaları gerekir.

İnsanlar, tarih boyunca “adalet” kavramını, Allah (c.c.) hakkında tartışma konusu yapmışlar ve “ilâhî adalet” hakkında ileri geri sözler sarfetmişlerdir. Ayrıca “insanlar arasındaki adalet” hakkında da değişik tartışma ve değerlendirmeler yapılagelmiştir. İşte tüm bu konularda Kur'ân-ı Kerîm, kendisine inanan insanlara önemli bir bakış açısı getirmiştir. Hem ilahî adalet hakkında, hem de evrensel planda beşeri adaleti, içtimaî nizamı sağlamada yegâne uyulması gereken temel bir ilke olarak ortaya koymuştur.

Her şeyin üzerine bina edilebileceği adalet kavramı en önemli, en temel vazifelerden birisidir. İnsanların özellikle de Müslümanların gerek dünya ve gerekse ahiret açısından kurtuluşunu, huzur ve güvenini sağlayacak olan ölçü, adalet esasıdır. Bunun içindir ki Allah, insanlardan sağlam ve mutlu bir toplum kurmaları için adalet ilkelerine titizlikle uymalarını istemiştir. Çünkü adaletli insan hem Rabbi'ne karşı inanç ve ibadet yönünden kusursuz olacak, hem de insanlarla olan ilişkilerinde herhangi bir problem yaşamayacaktır. Bütün bunlarla birlikte, toplumda âdil insanlar olduğu gibi zalim insanlar da vardır. Mazlum konumundaki insana, âhirette Allah'ın teminatı ile hakkının kendisine tam olarak verilecek olması, zalimin de zulmüne karşılık cezalandırılacak olması, onu ruhen huzura kavuşturacaktır. Çünkü Allah, kelâmında olduğu gibi fiillerinde de mutlak âdildir.

Adalet kavramı her dönemde ve platformda insanların üzerinde tartıştıkları konulardan birisi olmuştur. Çünkü insanın günlük yaşantısında, iyi-kötü pek çok olayla karşılaştığı aşikârdır. Herhangi birinin çok sevdiği bir yakını yahut hayatı anlamlandıramayacak yaştaki bir çocuğunu elim bir kazada kaybetmesinden tutun da, pek çoğu masum, yüzlerce hatta binlerce insanın bir anda ölmesine sebep olan deprem, sel gibi doğal afetler, insanın, bu olayları ve bu olayların ardındaki kuvvet(ler)i sorgulamasına sebep olmaktadır. Belki bireysel alanda oluşan bir takım olaylarda (cinayet, kaza vs.) insan o olayların failini yine kendi yaşadığı âlemde bulabilir. En azından az da olsa tatminkâr bir açıklama bulabilir. Fakat küllî bir felaketin, insan gücünü aştığı da muhakkaktır.

İnsanoğlunun, bireysel veya toplumsal olarak karşılaştığı birçok felaket ve ızdırap bir realite olarak hem Allah hem de insan açısından açıklığa kavuşturulması gereken bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Deprem, sel, kasırga, kuraklık, kıtlık, hastalık, sakatlık gibi olayların ve bunların neden olduğu acıların ve ızdırapların, ilâhî boyutunun da değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira karşılaşılan bu durumlar insanı “neden” sorusuyla yüzleştirmektedir. Hayattaki bu tür olumsuzluklar ve doğal felaketler karşısında, bunların Allah'ın cezalandırması mı yoksa ibret mi olduğu yolundaki sorular ve bunlara verilen cevaplar sürekli gündemde kalmaya devam etmektedir.

İşte bu ve benzeri sorular ve sorunlar, Allah'ın adalet sıfatının, dünyada meydana gelen felaketler ve ızdıraplar açısından sorgulanmasına neden olmuştur.

Kelam ilmi ıstılahında önemli bir terim olan adalet, genellikle fiillerin vasıflandığı veya nitelenişi konularında ele alınmıştır. Adalet kavramı Kelam ilminde tek başına kullanılmayıp; genellikle zıddı olan zulüm kavramıyla birlikte “adalet ve zulüm” başlığı altında sunulmuştur. Esasen adalet deyince ilk akla gelen ilâhî adalettir. İnsanlar, tarih boyunca “adalet” kavramını, Allah hakkında tartışma konusu yapmışlar ve “ilâhî adalet” hakkında ileri geri sözler etmişlerdir. Klasik kelam ekolleri de adalet kavramını ele almış ve üzerinde çeşitli tartışmalar yapmıştır. Bu tartışmalar sonunda kelam literatürüne bazı kavramlar sokulmuştur. Kelam ilmi açısından ilâhî adalet konusu, bu konu kapsamına giren ve kelam mezhepleri arasında tartışılan, “Allah'ın Sıfatları (İlim, İrade, Kudret, Tekvin vb.), Kaza ve Kader, Hayır ve Şer, Hidayet ve Dalâlet” konularıyla bağlantılıdır. Bununla birlikte “Adl (veya Adalet)” kavramı, Mu'tezile ile diğer itikâdî mezhep mensupları arasında münakaşa konusu olan “Husun-Kubuh, Salah-Aslah, Teklif” gibi konularla yakından alakalı olarak işlenmektedir. Bu sözü edilen konuların hepsi birbirine bağlıdır ve birini diğerinden ayırmak oldukça güçtür.

“Kelam İlmi Açısından Adalet Kavramı” konulu çalışmamızda adalet kavramını ele alırken Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet mezheplerine göre önce “Kelam İlmi Açısından İlâhî Adalet ve Bu Kapsamda Tartışılan Konulara Genel Bir Bakış” şeklinde ele aldık. Daha sonra mezhepler göre “adalet” kavramını “Adalet ve Zulüm” şeklinde işledik. Zira bir kavramın anlamının tam manasıyla anlaşılabilmesi için zıtlarının da bilinmesi gerekir. Son olarak da Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet mezheplerinin “Adalet Anlayışı Bağlamında Doğal Felaket ve ızdıraplara Bakışlarını” ve bu düşüncelerini hangi şekillerde ve hangi boyutta değerlendirdiklerini tespit etmeye çalıştık.

Yaptığımız bu çalışmanın oluşmasında bana destek veren başta danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Durmuş ÖZBEK'e; fikir ve görüşleriyle katkılarda bulunan Prof. Dr. Süleyman TOPRAK ve Prof. Dr. Sait ŞİMŞEK'e en derin şükranlarımı sunarım.

Feyyaz İDİN
KONYA-2009

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Feyyaz İDİN	Numarası 064244051008
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Kelam	
	Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Durmuş ÖZBEK	
Tezin Adı		Kelam İlmi Açısından Adalet Kavramı	

ÖZET

“Kelam İlmi Açısından Adalet Kavramı” konulu çalışmamız giriş hariç üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde öncelikle “adalet” kavramının hangi manalara geldiği incelenmiştir. Yine aynı bölümde, adalet kavramıyla eş ve yakın anlamlı olan *kıst*, *hak*, *mîzân*, *musâvât*, *vasat*, *kavâm*, *istikâmet*, *müstekîm*, gibi kavramların yanı sıra, bir kavramın anlamının tam manasıyla anlaşılabilmesi için zıtlarının da bilinmesi gerektiğinden; “adalet” kavramının zıt anlamlıları olan *zulüm*, *bâğy*, *i’tidâ-adiyy*, *kast-kusût*, *fahşâ*, *ğulüvv*, *fitne*, *israf* ve *cevr* gibi kavramlar da çalışmaya dâhil edilmiştir.

Birinci bölümde, adalet kavramının Kur’ân’da hangi ayetlerde geçtiği, bu ayetlerde hangi manalara geldiğini araştırılmıştır. Bunun için de İslâm dininin temel kaynağından biri olan Kur’ân-ı Kerîm’in ilgili ayetlerinde geçen adalet konusunu ve adalet kavramıyla yakın anlamlı olan kavramlar incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde ayetler ve tefsirler ışığında Allah’ın adaleti ve insan hayatında adalet konuları ele alınmıştır.

İkinci bölümde; temel hadis kaynaklarında adalet ve türevlerinin yer aldığı hadisler ve bu kavramın sözkonusu hadislerde hangi manalara geldiği, mana gruplandırması yaparak ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise: “Kelam İlmi Açısından Adalet Kavramı” konulu çalışmamızda adalet kavramı Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet mezheplerine göre önce “Kelam İlmi Açısından İlâhî Adalet ve Bu Kapsamda Tartışılan Konulara Genel Bir Bakış” şeklinde ele alınmıştır. Daha sonra mezhepler göre “adalet” kavramı “Adalet ve Zulüm” şeklinde işlenmiştir. Zira bir kavramın anlamının tam manasıyla anlaşılabilmesi için zıtlarının da bilinmesi gerekir. Son olarak da Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet mezheplerinin “Adalet Anlayışı Bağlamında Doğal Felaket ve Izdıraplara Bakışları” ve bu düşüncelerini hangi şekillerde ve hangi boyutta değerlendirdikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Student's	Name Surname	Feyyaz İDİN	Number 064244051008
	Department / Dicipline	Basic Islamic Science Department / Kalâm	
	Counsellor	Yrd. Doç. Dr. Durmuş ÖZBEK	
Name of Thesis		The Terms Of Justice According To The Science Of Kelam	

SUMMARY

The thesis called “The terms of justice according to the science of kalam” consists of three chapter except the part of introduction.

At the part of inntroduction, at first it has been examined the meanings of the terms of justice. And this part too, for understanding this subject comprehensively synonymous and close meaning terms, for example kıst, hak, mizan, musavat, vasat, kavam, istikamet, müstakım and opposite meaning terms, for example zulüm, bağı, itida-aduvv, kast-kusut, fahşa, gulüvv, fitne, cevr have been examined.

At the capter one, it has been examined the verses of the Koran related to the terms of justice and meanings of this. And this chapter, it has been investigated the subjects of God’s justice and justice in the life of human being in the lighth of verses and interpretations.

At the capter two, it has been examined the hadith related to the terms of justice and meanings of this.

At the chapter three, it has been examined the divine justice according to science of kalam according to the doctrines of Mutezile and Ehl-i Sünnet. And it has been examined the opinoins of this doctrins related to “natural catastrophe and suffering in terms of justice”.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.s.	: Aleyhi's -Selam
AÜİFD.	: Ankara Üni. İlahiyat Fak. Dergisi
AT. ÜİFD.	: Atatürk Üni. İlahiyat Fak. Dergisi
b.	: Bin veya ibn
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
c.	: Cilt
c.c.	: Celle Celâlühü
çev.	: Çeviren
DAD	: Diyanet Aylık Dergi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DKS	: Dini Kavramlar Sözlüğü
Ed.	: Editör
EÜ.	: Erciyes Üniversitesi
Fak.	: Fakülte
Gn. Yy. Yönt.	: Genel Yayın Yönetmeni
H. h.	: Hicri
H.z.	: Hazreti
hz.	: Hazırlayan
İhts.	: İhtisar
İİFD	: İzmir İlahiyat Fak. Dergisi
Mad.	: Maddesi
MÜİFV.	: Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı
Nşr	: Neşreden
r.a.	: Radıyallâhu anh veya Radıyallâhu anhâ
Sad.	: Sadeleştiren
s.a.v.	: Sallallâhü Aleyhi ve Sellem
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
ŞİA	: Şamil İslam Ansiklopedisi
thk.	: Tahkik
ts.	: Tarihsiz
trc.	: Terceme
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Üni.	: Üniversite
v.	: Vefat, vefatı
ve öte..	: Ve ötekiler, ve diğerleri
Yay.	: Yayın, yayınları
Yy. hz.	: Yayına hazırlayan

GİRİŞ

I- ADALETİN ÖNEMİ VE AMACI

Toplumları ayakta tutan, insanlara gerçek huzur ve güveni sağlayan, ailelerin, milletlerin ve devletlerin uzun yıllar sağlıklı bir şekilde hayatlarının devamını sağlayan çok önemli değerler vardır. Bu değerlerin en önemlilerinden biri de şüphesiz adalettir. Adaletin bulunmadığı bir toplumun kalkınıp ilerlemesi bir yana, yaşaması bile mümkün değildir. Dolayısıyla da Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şeriflerde üzerinde en çok durulan hususlardan birisi de yine adalettir. Adaleti hâkim kılmak, âdil olmak, zulümden uzak durmak; hem Allah'ın hem de O'nun elçisinin en önemli buyrukları arasındadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de Yüce Allah, her şeyden önce kendisinin âdil olduğunu bildirmiş, dünya ve âhirette herkese adaletle hükmedeceğini açıklamış,¹ Hz. Peygambere (s.a.v.) dosdoğru ve âdil olmasını emretmiş² ve onun ümmetini de “vasat bir ümmet” (ılımlı, dengeli ve âdil) olarak nitelendirmiştir.³ Buna göre İslâm toplumu dengeli, aşırılıklardan uzak, adaleti yerine getiren uyumlu bir toplumdur.

Peygamber Efendimiz bütün hayatı boyunca verdiği hükümler ve yaptığı uygulamalarla adaletin en güzel örneklerini vermiş; ayrıca, âdil davrananları, adaletli hâkim ve yöneticileri büyük sevap ve cennetle müjdelemiş, hiçbir gölgenin bulunmadığı kıyamet gününün boğucu atmosferinde “arş-ı âlâ”nın gölgesinde ferahlanacak yedi sınıf insanı zikrederken en başta adaletli davranan idareciyi saymıştır.⁴ Başka bir hadîs-i şeriflerinde adil ve zalim devlet başkanı hakkında “Kıyâmet gününde insanların Allah Teâlâ'ya en sevgili olanı ve Allah'a en yakın bulunanı âdil devlet başkanıdır. Kıyâmet gününde insanların Allah'a en sevimsizi ve makamca da Allah'tan en uzak bulunanı zalim devlet başkanıdır”⁵ buyurmuştur. Hak ve adaletten uzaklaşarak verilecek hüküm sonrasında karşılaşılabilecek durumu ise; “Bir kavmin (devlet, mahkeme, aile ve fertleri) arasında hak ve adaletten uzak hükümler verilirse, o kavimde mutlaka kan dökümü yaygınlaşır”⁶ ifadeleriyle özetlemiştir.

¹ Yûnus, 10/47.

² A'râf, 7/29.

³ Bakara, 2/143.

⁴ Müslim(v. 261/875), Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâburi Müslim b. el-Haccac, *Sahîh-u Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, Zekat, 30, c. I, s. 715.

⁵ Tirmizî(v. 279/892), Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi, *Sünenü't-Tirmizî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, Ahkâm, 4, (Hadis No.1329) c. III, s. 617.

⁶ Mâlik(v. 179/795), İbn Enes, *el-Muvattâ*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, Cihad, 26, c. II, s. 460.

Allah âdildir. Çünkü O'nun en güzel isimlerinden biri de "el-âdil" olup çok adaletli, hiç zulmetmeyen, hakkaniyetle hükmeden demektir. Allah kendisi âdil olduğu gibi "adl" üzere yaratılan insanın,⁷ yeryüzünde "adl" üzere davranmasını⁸ emreder ve adaletle muamele edenleri sever. Bu hususta Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulur: "Allah size, mutlaka emanetleri ehil olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür."⁹

Yüce Rabbimiz, her cuma namazında hatiplerin hutbenin sonunda minberden inerken okudukları Nahl Sûresi'nin 90. ayetinde şöyle buyuruyor: "Şüphesiz ki Allah, adaleti, iyilik yapmayı, akrabaya yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenâlığı ve azgınlığı yasaklar. Düşünüp tutasınız diye size öğüt verir." Görüldüğü gibi ayet-i kerîmede üç şey emrediliyor, üç şey de yasaklanıyor. Emredilen bu üç şeyden biri ve ilki yine adalettir.¹⁰

Adalet; insan, toplum ve tabiat hayatının nizamını (düzenini) sağlar. Evrendeki mîzânı (ölçüyü, dengeyi) koyan Allah (c.c.) olduğuna göre,¹¹ insan ve toplum hayatındaki dengeyi ve adaleti de ancak O'nun koyduğu ölçüler sağlayabilir.

İslâm toplumunun temelinde "kitap" ve "mîzân" vardır¹² ve Allah (c.c.) kendi sözünün (kitabının), hem doğruluk bakımından hem de adalet bakımından tastamam¹³ olduğunu belirtmektedir. Müslümanlar kitaba uyararak, mîzânı yerine getirirlerse, yani ölçülü davranıp aşırılığa, yanlış yollara sapmazlarsa, "kîst"ı (adaleti) sağlarlar. Zira mîzânın dengesi bozulduğu zaman, adalet kaybolur gider. İnsanlar en tabii haklarını bile alamazlar. Toplumdaki zalimler gücü ellerine geçirdikleri zaman da zulümler artar. Öyleyse adaletli ve doğru olmak, O'nun sözüne (kitabına) uymakla gerçekleşir. Adalet, hak neyi gerektiriyorsa onu yapmak, hak kime aitse onu sahibine vermek, hak ile hükmetmekten ayrılmamak, her konuda hakkı ölçü almak, herkesin ve her şeyin hakkını korumakla yerine getirilir.

İslâm'ın getirmiş olduğu adalet sadece müminlere mahsus değil, bütün insanlara şâmil olan evrensel bir adalettir.¹⁴ Böyle olunca da adalet, daima haktan ve haklıdan yana olmak, suçluya kim olursa olsun cezasını vermek, kanun karşısında insanlar arasında makam-mevki, mal-mülk, kadın-erkek, zengin-fakir, köle-efendi, beyaz-siyah, ve hatta

⁷ İnfîtâr, 82/6-7.

⁸ En'âm, 6/152; Mâide, 5/8; Nisâ, 4/58; Hucurât, 49/9.

⁹ Nisâ, 4/58.

¹⁰ Pasmaz, Durak, "Adalet Mülkün Temelidir" adlı makale, DAD, 1998, sy. 86, s.40-41.

¹¹ Rahmân, 55/7.

¹² Hadîd, 57/25.

¹³ En'âm, 6/115.

¹⁴ Mümtehine, 60/8.

müslüman-kafir diye hiçbir ayırım yapmaksızın herkese eşit muamele etmeyi gerektirir. Zaten dinimizin emri de budur.¹⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de adalet karşısında dost düşman ayırımı yapılmadan, (düşman bile olsa) her haklıya hakkının verilmesi gerektiği emredilirken, böyle davranmanın takvaya daha yakın olduğunun Kur'ânî bir ifadeyle vurgulanması mânîdardır.¹⁶

Adalet aynı zamanda dinin esasıdır, özüdür, ruhudur. Bütün peygamberlerin aslı görevlerinden biri de insanlar arasında zulmün ve her türlü haksızlığın kaldırılması ve adaletin sağlanması için çalışmak olmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın insanlığa gönderdiği son ilâhî mesaj olan Kur'ân'ın yaşayan tefsiri Hz. Peygamber (s.a.v.)'in tatbikatı da böyle olduğu, O'nun, insanlar arasında adalet konusunda hiçbir zaman, hiç bir kimseye ayırım yapmadığı şu hâdiseye de anlaşılmaktadır:

Asr-ı Saadette Mahzumoğulları kabilesinden Fâtıma isminde bir kadın hırsızlık yapmıştı. İslâmiyete göre hırsızlığın cezası ağırdı. Rasûlullah bu kadına da aynı cezayı vermişti. Fakat daha önceki gelenek ve alışkanlıklara göre Kureyş'ten olan asil bir kimse bir suç işlediği zaman ona ceza uygulanmazdı. Bu kadın asil bir aileye mensuptu. Ona bu cezanın uygulanmasını istemiyorlardı. Hükümün infazının durdurulması için Rasûlullah'a gidilip şefaatchi olunulmasını istiyorlardı. Fakat buna kimse cesaret gösteremiyordu. Bu işi ancak Rasûlullah'ın çok sevdiği Üsâme yapabilir, diyorlardı. Onun için Rasûlullah'a Üsâme'yi gönderdiler. Üsâme Rasûlullah'ın azadlı kölesi Zeyd'in oğlu idi. Rasûlullah Zeydi de, oğlu Üsâme'yi de çok seviyordu. Üsâme'nin böyle bir şefaatta bulunması Rasûlullah'a çok ağır gelmiş ve "Allah'ın emrettiği hususta şefaata mi istiyorsun?" buyurmuş, sonra insanları mescidde toplayıp şöyle hitabetmişti:

"- Ey insanlar! Sizden önce yaşamış toplumların neden dolayı yollarını şaşırıp saptıklarını biliyor musunuz? İleri gelenleri bir hırsızlık yaptığı zaman onu affeder, zayıf ve kimsesizleri bir şey çalarlarsa onları cezalandırırlardı. Allah'a yemin ederim ki, Muhammed'in kızı Fâtıma da hırsızlık yapsa onun da elini keserdim."¹⁷

Her şeyin başı ve temeli adalettir. İnsan, önce Rabbine karşı âdil olmalı, sonra da kendisine karşı âdil davranmalıdır. Bundan başka, aile içindeki görevlerini yerine getirmeli; komşularına, çevresine ve bütün insanlara, hatta hayvanlara karşı âdil olmalı, kimsenin

¹⁵ Pasmaz, a.g.m., s. 40-41.

¹⁶ Nisâ, 4/135; Mâide, 5/8.

¹⁷ Buhârî(v.256/870), Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, Sahîhü'l-Buhârî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, Hûdud , 12, c. VIII, s. 16; Müslim, Hûdud, 8-9, c. II, s. 1315.

maddî ve manevî hakkına tecavüz etmemelidir. Bunlar adaletin ve âdil olmanın gerekleridir.¹⁸

İnsanın Rabbine karşı âdil olması demek, O'nun hakkını gözetmesi, O'nu tanınması, buyruklarına boyun eğmesi, ona ortak koşmaması demektir. Çünkü adalet, hakkı yerine getirmek demek olduğuna göre, en büyük hak, Allah'ın kulları üzerindeki hakkıdır ki, bunun yerine getirilmesi için O'na boyun eğip itaat ve ibadet etmek ve yalnız O'na bağlanmak; nimetlerine şükretmek, hükmüne razı olmak gerekir.

Adalet esasen önce insanın kendisinde başlar; yani insan öncelikle kendisine karşı âdil davranmalıdır. Kişinin, hayatını tehlikelerden koruması, sağlığını bozacak zararlı şeylerden, kötü alışkanlıklardan uzak durması; kendisini ilâhî azaba götürecektir günahlara bulaşmaması, dünya ve âhirette yararına olacak iyi işler yapması, adaletin gereklerindedir.

Bundan sonra, aile fertleri arasında adaletin sağlanması lazımdır. Anne babanın, çocuklarına karşı âdil davranması, dünya ve âhirette mutlu olmaları için, onları en iyi şekilde yetiştirmesi; çocukların da anne babalarına ve diğer büyüklerine karşı görevlerini yerine getirmeleri, onlara itaat ve saygıda kusur etmemeleri; bundan başka, eşlerin birbirlerine karşı hak ve görevlerine riayet etmeleri, ailedeki adaletin gereklerindedir. Adaletin bulunmadığı yuvada, zulüm var, demektir. Çünkü birisi gidince, diğeri onun yerini alır ve zulmün bulunduğu bir yuvada da huzur ve mutluluk yoktur. Bu bakımdan ailede adalet, hakkaniyet, sevgi ve hoşgörü hâkim olmalıdır ki, toplumun temeli olan bu kurum, sağlıklı ve problemsiz nesiller yetiştirerek varlığını devam ettirebilsin.

İnsanın kendisi ve ailesinden başka, komşularına, yakın çevresine, diğer bütün insanlara karşı haksızlıklardan uzak, doğru ve âdil olması da dînî ve insânî vazifeleri arasındadır. Mesleğini ve işini dürüst olarak yapmak da buna dâhildir. Dolayısıyla alış-verişte, ölçü ve tartıda hile yapmak, işi ehline vermemek, verilen işi yapmamak, millî servete zarar vermek, çalışana hakkını vermemek de adalet ihlâlidir, zulümdür. Hâkimin, mahkemedeki taraflara, âmirin memura, işverenin işçisine, öğretmenin öğrencisine, ustanın çırağına, devleti yönetenlerin halka daima âdil davranmaları farzdır; aksi ise zulümdür, büyük günahdır. Üstelik bunda kul hakkı da olduğu için, haklar ödenip helâlleşilmedikçe, bu çeşit zulmün tevbesi de yoktur.

Bütün bunlardan başka, bir de “sosyal adalet” vardır ki bu da; toplum bireyleri arasında hizmetlerin, nimet ve külfetlerin dengeli bir şekilde dağıtılması, işin ehline verilmesi, herkese fırsat ve imkân eşitliğinin sağlanması, hak ve hürriyetlerin korunması,

¹⁸ Çetin, Abdurrahmân, “İslâm’da Adalet ve Zulüm Anlayışı” adlı makâle, DAD, 1996, sy. 63, s. 26-27.

huzur ve güvenin temini demektir. Ayrıca, toplumu suça iten sebeplerin kaldırılması, her türlü haksızlığın, haksız kazanç ve harcama yollarının engellenmesi, gelirin beden ve zihin emeğine dayandırılması ve dağılımında dengenin sağlanması da sosyal adalet ilkelerini oluşturur. Sosyal adaleti gerçekleştirecek olan da devlettir. Ancak bunda da başarılı olmak için, öncelikle fertlerin vicdanında adalet duygusunun yerleşmesi; zulmün büyük günah olduğunun bilinmesi gereklidir.¹⁹

Şunu unutmamak gerekir ki, mutlak ve hakikî adalet sahibi Allah'tır. Adaletin tam manasıyla gerçekleşeceği yer ise öbür dünya, yani âhirettir. Orada yegâne hüküm sahibi olan Allah'tır. Allah, Fâtihâ Sûresi'nde de belirttiği gibi "hesap ve ceza gününün sahibidir." Bu dünyada zulme uğrayanlar, haklarını alamayanlar âhirette mutlaka alacaklardır. Orada ilahî adalet tahakkuk edecektir. "Allah aranızda hüküm verinceye kadar sabredin, O, hüküm verenlerin en hayırlısıdır."²⁰ Allah herkese yaptığıının karşılığını eksiksiz verir. Hiç kimseye zulmetmez. "Şüphesiz Allah zerre kadar haksızlık yapmaz."²¹ İnsanlar kendileri aciz ve noksan oldukları için ne kadar adaletli olmaya çalışsalar da hakkıyla adalet yapamayabilirler. Allah ise her türlü acizlik ve noksanlıktan münezzehtir. Bu nedenle O'nun adaleti tam ve kâmilidir. O, mutlak adalet sahibidir. Şu veya bu sebeple bu dünyada adalet yerini bulmazsa âhirette mutlaka bulacaktır. İnsanlar en büyük mahkeme demek olan "mahkeme-i kübrâ"da yargılanacaklar, hesaba çekileceklerdir. Bundan dolayı Allah'ın kullarına hakettikleri cezayı vermesi zulüm değil, adaletin gereğidir. Allah kullarına ve bütün mahlûkata asla zulmetmez.²²

II- ARAŞTIRMANIN METODU

"Kelam İlmi Açısından Adalet Kavramı" konulu çalışmamız giriş hariç üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde öncelikle "adalet" kavramının hangi manalara geldiğini incelemeye çalıştık. Bunu yaparken ansiklopedilerde ve lügatlerde mevcut olan "adalet" maddelerini araştırdık. Sözlük ve terim anlamları için Râgıb el-İsfahânî'nin, *Müfredât-u Elfâzi'l-Kur'ân*; İbn Manzur'un, *Lisânü'l-Arab*; Cevherî'nin, *Tâcü'l-Lügâti ve Sîhâhu'l-Arabiyye*; el-Cürçânî'nin, *Ta'rifât*; Ezherî'nin, *Tehzîbü'l-lüga*; İbn Fâris'in, *Mu'cemü Makâyisi'l-lüga*; Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd'ın, *el-Muhît fi'l-Lüga*; Levis (Louis) b.

¹⁹ Çetin, a.g.m., s. 26-27.

²⁰ A'râf, 7/87.

²¹ Nisâ, 4/40.

²² Pusmaz, a.g.m., s. 43.

Nikola el-Ma'luf el-Yesû'nin, *el-Müncid fi'l-A'lâm*; Şemseddin Sami'nin, *Kâmûs-ı Türkî*; Ferit Devellioğlu'nun, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat* vb. eserlerden yararlandık.

Yine bölümde söz konusu ansiklopedilerde ve lügatlerde yer alan ve adalet kavramıyla eş ve yakın anlamlı olan *kıst*, *hak*, *mîzân*, *musâvât*, *vasat*, *kavâm*, *istikâmet*, *müstekîm*, gibi kavramların yanı sıra, bir kavramın anlamının tam manasıyla anlaşılabilmesi için zıtlarının da bilinmesi gerektiğinden; “adalet” kavramının zıt anlamlıları olan *zulüm*, *bâğy*, *i'tidâ-adiyv*, *kast-kusût*, *fahşâ*, *ğulüvv*, *fitne*, *israf*, *cevr* gibi kavramların sözlük ve terim anlamlarını da çalışmamıza dâhil ettik.

Ayrıca, sözlük ve terim anlamlarını verdiğimiz kavramlarla ilgili bir mana, eğer birden fazla eserde zikredilmişse, mümkün mertebe o esere de dipnotta yer verdik.

Birinci bölümde, adalet kavramının Kur'ân'da hangi ayetlerde geçtiğini, bu ayetlerde hangi manalara geldiğini araştırmaya çalıştık. Bunun için de İslâm dininin temel kaynağından biri olan Kur'ân-ı Kerîm'in ilgili ayetlerinde geçen adalet konusunu ve adalet kavramıyla yakın anlamlı olan kavramları inceledik. Bu bölümdeki çalışmada öncelikle “adl” ve türevlerinin içinde yer aldığı ayetlerin manalarını gruplandırıp müfessirlerin görüşleriyle birlikte verdik. Bütün müfessirlerimizin görüşlerine yer vermek aynı yorumları tekrar etmek olacağından dolayı birkaç temel tefsirde yoğunlaştık. Bu eserler ise: Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân'ı (Muhtasar Tefsîr-i Taberî)*, Fahreddin Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb'ı (Tefsîr-i Kebîr)*, Kurtûbî'nin *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân'ı*, İbn Kesir'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim'i (Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri)*; Zemaşerî'nin *el-Keşşâf'ı* ve Cumhuriyet dönemi müfessirlerimizden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'ân Dili*'dir. Söz konusu ayetlerin metinleri araştırmamızda belli bir yekün oluşturacağından sadece ayet meallerini vermekle yetindik. Ayetlerin meallerini verirken, mealde birliği sağlamak amacıyla Ali Özek'in, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*'inden istifade ettik.

Ayrıca bu bölümde ayetler ve tefsirler ışığında Allah'ın adaleti ve insan hayatında adalet konuları ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise; temel hadis kaynaklarında adalet ve türevlerinin yer aldığı hadisleri ve bu kavramın sözkonusu hadislerde hangi manalara geldiğini, mana gruplandırması yaparak ele aldık. Örneklerini verdiğimiz hadisler eğer birden fazla eserde zikredilmişse, mümkün mertebe bu hadisler de eserlerle birlikte ayrıca dipnotta belirtmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde yer verdiğimiz eserler ise şunlardır:

Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri, Tirmizî, Ebû Dâvûd, Dârimî, İbn Mâce ve Nesâî'nin *Sünen*'leri, İmam Mâlik'in *Muvatta*'sı, Ahmed İbn Hanbel'in *Müsned*'idir.

Üçüncü bölümde ise: “Kelam İlmi açısından Adalet Kavramı” ele alınmıştır. Kelam mezheplerinden Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin görüşlerine yer verdiğimiz bu bölüm, “Kelâm İlmi Açısından İlahî Adalet”, “Kelam Mezheplerinin İlahî Adalet Kapsamındaki Konulara Bakışı”, “Kelam Mezheplerine Göre Adalet ve Zulüm” ve “Adalet Anlayışı Bağlamında Kelam Mezheplerinin Doğal Felaket ve Izdıraplara Bakışları” başlıklarından oluşmuştur.

Kelam mezhepleri denilince akla Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile gelir. Eş'ariye ve Mâturîdîye, Ehl-i Sünnet Kelamcılarının iki büyük kolu olarak kabul edilir. Bunu için bu bölümdeki çalışmamızda genel olarak Ehl-i Sünnet'in bu iki büyük temsilcisinin görüşleri ile Mu'tezile'den, Mu'tezile içerisinde önemli olduğu bilinen ve aynı zamanda Mutezile'nin seçkin bir siması olan Kâdî Abdülcebbâr'ın görüşlerini temel aldık. Dolayısıyla bu bölümdeki çalışmalarımızda istifade ettiğimiz ve çalışmalarımızın genel olarak temelini oluşturan eserlerden bazıları şunlardır:

Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslamiyyîn Ve'htilâfu'l-Musallîn, Kitâbü'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, *Kitâbü'l İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Mâturîdî'nin *Kitâbu't-Tevhîd Mukaddimesi*, Kâdî Abdülcebbâr'ın *Şerh-u Usûli'l-Hamse, el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl, el-Muhit bi't-Teklif*, Sâbûnî'nin, *el-Bidâye fi Usûli'd-din* (Mâturîdîyye Akâidi), Gazzâlî'nin *Maksadi'l-Esnâ Fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsna*, Bâkılânî'nin *Temhîd'ül-Evâil ve Telhîsu'd-Delâil*, Muhammed Ammara'nın *Mu'tezile ve İnsan Özgürlüğü Sorunu* adlı eserlerin yanı sıra Şerafettin Gölcük'ün *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri, Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, Mecîd Haddûrî'nin *İslam'da Adalet Kavramı*, Kemal Işık'ın *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri* adlı eserleri de yer almaktadır.

III- ADALET KAVRAMI, EŞ(YAKIN) VE ZIT ANLAMLARI

A- ADALET KAVRAMININ (عدالة) SÖZLÜK, TERİM VE EŞ ANLAMLARI

I- Sözlük ve Terim Olarak Adalet

1. Sözlükte Adalet

Arapça bir kelime olan “adalet” kavramı, “A-D-L” kökünden gelen bir mastar olup misl, denk ve eş manalarına gelmektedir. Adalet kavramının lügatlerdeki anlamlarını ise şöyle sıralayabiliriz: Eşitlik,²³ müsavat,²⁴ benzer, denk,²⁵ eşit şekilde bölmek-ayırarak,²⁶ ölçüde, tartıda veya iki şey arasında eşitliği sağlamak,²⁷ hüküm vermede dosdoğru ve âdil davranmak,²⁸ doğruluk, doğru yol (insanların doğru olması ve doğru yolda bulunması),²⁹ hak ile hüküm vermek,³⁰ dimdik doğrultmak,³¹ oku dümdüz doğrultarak atmak, bir şeyi taşımak için eşit parçalara ayırmak, karşılık vermek,³² mükâfat, ceza, ücret vs. gibi karşılık verme durumlarında âdil olmak, eşit davranmak,³³ Allah’ın isimlerinden biri, sözüne ve hükmüne güvenilen,³⁴ temize çıkarmak,³⁵ azaları yerli yerince (gereği şekilde) yaratmak,³⁶ fidye,³⁷ kıymet,³⁸ eğrinin, yamuğun³⁹ ve zulmün zıddı,⁴⁰ hoşça giden, razı olunan,⁴¹ dik

²³ Râgıb el-İsfehânî (v. 502/1108), Ebu’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal., *Müfredâtu Elfâzi’l-Kur’ân*, 3.bs., thk: Safvân Adnân Dâvûdî, Dârü’l-Kalem, Dımeşk, 2002, s. 551-553; İbn Manzur(v. 711/1311), Cemâleddîn Ebi’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü’l-Arab*, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 2003, c. XI, s. 514-521; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, *Mu’cemü’l-Vasît*, c. I-II, Mısır, 1381/1962, (ve Çağrı Yayınları, İstanbul) c. I-II, s. 588; Ebu’l-Kâsım(v.385), İsmâil b. Abbâd, *el-Muhît fi’l-Luga*, thk: Muhammed Hasan Âl-i Yâsin, Âlemü’l Kütüb, 1.bs., 1994, Beyrut, c. I, s. 422-423. Ayrıca Râgıb el-İsfehânî, kelimenin yapısıyla ilgili olarak şu ilâvede bulunur: “Denk ve benzer olma hali soyut kavramlarda kullanılır ise, عدل (adl); somut anlamlarda (ölçülen, tartılan, sayılan vs. şeylerde) kullanılır ise عدل (Idl) kelimeleriyle ifade edilir.”

²⁴ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 551-553.

²⁵ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 551-553; İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 588; Cevherî(v.400/1009), İsmail b. Hammâd, *Tâcü’l-Lügâti ve Sihâhu’l-Arabîyye*, 3.bs., Dârü’l-İlmi’l-Melâyîn, Beyrut, 1984, c.V, s.1760-1761; el-Ezherî(v.370/980), Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü’l-lüga*, thk: Muhammed Ali en-Neccâr, Dârü’l-Mısriyye li’t-Te’lif ve’t-Terceme, Kahire, ts. c. II, s. 208-214; İbn Fâris(v.395), Ebi’l Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ Râzî, *Mu’cemü Makâyisi’l-lüga*, 1. bs., Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1999, c. II, s. 229; Ebu’l-Kâsım, a.g.e, c. I, s. 422-423; Levis (Louis) b. Nikola(v. 1947), el-Ma’luf el-Yesûî, *el-Müncid fi’l-A’lâm*, 27. bs., Beyrut, 1960, s. 491-492; el-Fîruzabâdî (v.817/1414), Ebu’t-Tâhir Mecdüddin M. b. Yakub b. Muhammed, *Kâmus Tercümesi*, trc. Mütercim Asım Efendi, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1305, s. 281-283.

²⁶ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 551-553; Levis, a.g.e., s. 491-492; el-Fîruzabâdî a.g.e., s. 281-283.

²⁷ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521; Cevherî, İsmail b. Hammâd, a.g.e., c. V, s. 1760-1761.

²⁸ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 588; Cevherî, İsmail b. Hammâd, a.g.e., c. V, s. 1760-1761.

²⁹ el-Ezherî, a.g.e., c. II, s. 208-214; İbn Fâris, a.g.e., c. II, s. 229; el-Fîruzabâdî, a.g.e., s. 281-283.

³⁰ el-Ezherî, a.g.e., c. II, s. 208-214.

³¹ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 588; Levis, a.g.e., s. 491-492.

³² İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 588.

³³ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 551-553.

³⁴ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521.

³⁵ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 588; Levis, a.g.e., s. 491-492.

³⁶ el-Ezherî, a.g.e., c. II, s. 208-214; İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521.

³⁷ Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1760-1761; İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 588; el-Ezherî, a.g.e., c. II, s. 208-214; İbn Fâris, a.g.e., c. II, s. 229; Ebu’l-Kâsım, İsmâil b. Abbâd, a.g.e, c. I, s. 422-423; el-Fîruzabâdî, a.g.e., s. 281-283.

³⁸ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521; el-Ezherî, a.g.e., c. II, s. 208-214; Levis, a.g.e., s. 491-492.

durmak, düz olmak, fiziki yapının, boy ve posun doğru ve yerli yerinde olması, isabetlilik, yerinden oynamamak, bir şeyin ortası (ne sıcak ne soğuk, ne gece ne gündüz, ne hızlı ne yavaş, ne uzun ne kısa), insaf,⁴² şahitliğinden razı olunan, şahitliğine kanaat getirilen, bedel,⁴³ düzeltmek ve dümdüz yapmak, farz ibadetler,⁴⁴ farz, nafile,⁴⁵ doyasıya su içmek,⁴⁶ yanlış olan bir şeyi düzeltinceye kadar uğraşmak, eğilmek, bükülmek,⁴⁷ istikâmet,⁴⁸ şiiirde ölçü, gece-gündüz eşitliği, meyletmek, yerinde çakılı kalmak,⁴⁹ bir deve ismi,⁵⁰ bacanak,⁵¹ hayvanın her iki tarafına konan küfe,⁵² bir şeyi cinsinden olmayan bir şeye (veya bir şeyle) benzer olana dek eşitlemek, kendisinde şüphe bulunmayan şey,⁵³ hakkını vermek,⁵⁴ idaresi ve emri altında bulunanlara karşı âdil, insafılı, merhametli davranmak,⁵⁵ hakka riayetkârlık, hak tanırılık, haklılık, doğruluk,⁵⁶ yasal açıdan haklı ya da haksız, suçlu ya da suçsuz ayırmak, doğru olanı söylemek, hakka ve doğruluğa saygıyı temel alan ahlâk ilkesi,⁵⁷ üstün hukuk kuralları ve idealine uygunluk,⁵⁸ hakkı gözetmek, herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı vermek.⁵⁹

³⁹ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521.

⁴⁰ Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1760-1761; İbn Fâris, a.g.e., c. II, s. 229; Levis, a.g.e., s. 491-492.

⁴¹ Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, a.g.e., c. I, s. 422-423.

⁴² İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 588.

⁴³ Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1760-1761.

⁴⁴ el-Ezherî, a.g.e., c. II, s. 208-214.

⁴⁵ el-Fîruzabâdî, a.g.e., s. 281-283.

⁴⁶ el-Ezherî, a.g.e., c. II, s. 208-214; Levis, a.g.e., s. 491-492.

⁴⁷ İbn Fâris, a.g.e., c. II, s. 229.

⁴⁸ el-Cürcânî, (v.816/1413), es-Seyyid eş-Şerif Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Hüseynî, *Ta'rîfât, Dâri'ü'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut, 2003, s. 150.

⁴⁹ Levis, a.g.e., s. 491-492.

⁵⁰ معتدلة (Mu'tedile): deve ismi. Organları güzel, gösterişli, düzgün ve uyumlu olduğu için böyle söylenmiştir. el-Ezherî, a.g.e., c. II, s. 208-214; İbn Fâris, a.g.e., c. II, s. 229; Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, a.g.e., c. I, s. 422-423.

⁵¹ عدیل (adîl) : bacanak (aynı evden gelin almaları yönüyle eşit olmalarından dolayı) İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 588.

⁵² عدل (Idl) , عدلان (ıdlân) : Hayvanın her iki tarafına konan küfelerin eşit olmasından dolayı böyle söylenmiştir. İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521; İbn Fâris, a.g.e., s. 229; Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, a.g.e., c. I, s. 422-423.

⁵³ el-Ezherî, a.g.e., c. II, s. 208-214.

⁵⁴ Sami, Şemseddin(v.1322/1904), *Kâmûs-ı Türki (Temel Türkçe Sözlük)* "A-F" Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 8.

⁵⁵ Kılıçlıoğlu, Sefa, *Meydan Larousse (Büyük Lugat ve Ansiklopedi)*, c. I, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 70-71.

⁵⁶ Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 11.bs., Yy. hz. Aydın Sami Güneçal, 1993, s. 8.

⁵⁷ Büyük Larousse, *Sözlük ve Ansiklopedisi*, c. I, "A-Anif", Gn. Yy. Yönt. Adnan Benk, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1986, s. 81.

⁵⁸ AnaBritannica, "A-Ami", c. 1, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 72.

⁵⁹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 10. bs., Ankara, 2005.

eş-Şâfiî “Adalet, Allah’ın emrine uygun şekilde amelde bulunmaktır”⁶⁰ hükmünü zikrederken İbn-i Hacer ise “adl” ve “âdil”den murat, takva ve mürüvvete bağlanmayı sağlayacak bir melekesi olan kimsedir. Takva ise, şirk, fiske ve bid’ât gibi kötü işlerden sakınmaktır, demektir.⁶¹

“Adl” kökü Arapça’da “عن” (an) harf-i cerri ile kullanıldığında doğruluktan ve yoldan sapmak ve meyletmek; “الى” (ilâ) edatı ile kullanıldığında dönmek; “ب” (be) edatı ile kullanıldığında ise denk ve eşit tutmak anlamına gelir.⁶²

Yukarıda da belirtildiği gibi bütün bu uyumlu ve nüanslarla ayrılan anlamlarıyla beraber meyletmek, sapmak, Allah’ın dışındakilerini O’na denk tutmak, şirk koşmak,⁶³ dönmek, uzaklaşmak,⁶⁴ yoldan sapmak, vazgeçmek,⁶⁵ anlamlarına da gelir ki, bu anlamda mastar “adl” değil, “udul” dür. İşte A-d-l fiilinin mastarı olan “adalet”, tüm bu anlamları ihtiva etmekte, dolayısıyla bu kök birbirine zıt iki anlamla karşımızda durmaktadır. Bu iki zıt anlamdan biri doğru ve düzgün olmaya, diğeri de eğri olmaya delâlet eder. Bu iki zıt anlam; tevhîd⁶⁶ ve şirk⁶⁷ şeklinde Kur’ân’da da kullanılmıştır.

İnsanlığa gönderilen son ilâhî mesaj olan Kur’ân-ı Kerîm’in temel kavramlarından olan adalet Kur’ân’da; fidye (bir şeyin karşılığı),⁶⁸ kıymet, denk, eşit,⁶⁹ şirk (yani Allah’a ortak koşmak),⁷⁰ haktan sapmak,⁷¹ düzeltmek, ölçülü bir biçim vermek,⁷² tevhîd (yani Allah’ı bir olarak kabul etmek)⁷³ anlamlarında kullanılmıştır.

Ayrıca Kur’ân’da Allah; sözde,⁷⁴ şahitlikte,⁷⁵ yargıda,⁷⁶ barışın sağlanmasında,⁷⁷ borçlanmalarda, senet tanziminde⁷⁸ ve aile hayatında⁷⁹ âdil olunmasını da emretmiştir.⁸⁰

⁶⁰ eş-Şâfiî (v. 204/820), Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas, *er-Risâle*; thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dârü’t-Türas, 2. bs. Kahire, 1979, s. 25.

⁶¹ el-Askalânî(v. 852/1449), Ebü’l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer, *Nuhbetü’l-Fiker Şerhi*, çev. Talat Koçyiğit, AÜF.Yayımları, Ankara, 1971, s 34.

⁶² Gelişgen, Ahmet, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, “Adalet “ mad., Heyet (Ed: İsmail Karagöz), DİB Yayınları, 3. bs. Ankara, 2007, s. 5-6.

⁶³ Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 551-553; İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521; İbrâhim Mustafa ve diğeri, a.g.e., s. 588; el-Ezherî, a.g.e., c. II, s. 208-214; Levis, a.g.e., s. 491-492; İbn Fâris, a.g.e., c. II, s. 229.

⁶⁴ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521; İbrâhim Mustafa ve diğeri, a.g.e., s. 588; Levis, a.g.e., s. 491-492;

⁶⁵ Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1760-1761; İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521; el-Fîruzabâdî, a.g.e., s. 281-283.

⁶⁶ Nahl, 16/90.

⁶⁷ En’âm, 6/1.

⁶⁸ Bakara, 2/48.

⁶⁹ Mâide, 5/95.

⁷⁰ En’âm, 6/1.

⁷¹ Neml, 27/60.

⁷² İnfitâr, 82/6-7.

⁷³ Nahl, 16/90.

⁷⁴ En’âm, 6/152.

⁷⁵ Mâide, 5/8.

⁷⁶ Nisâ, 4/58

⁷⁷ Hucurât, 49/9

Adalet, aynı zamanda ahlâk, fıkıh ve hadis alanlarında birbirine yakın anlamlarda kullanılan bir terimdir.⁸¹

Ahlâk alanında “adalet” denilince, ferdî ve içtimaî yapıda dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlâkî erdem anlaşılır.

Adalet, Kur’ân-ı Kerîm’de ve hadislerde genellikle “düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme, dürüstlük, tarafsızlık” gibi anlamlarda kullanılırken, İnfîtâr Sûresi’nin yedinci ve sekizinci ayetlerinde insanın fizyolojik ve fizyonomik yapısındaki uyum, ahenk ve estetik görünüm, yine bu kavramla ifade edilmektedir.⁸²

Şûrâ Sûresi’nin on beşinci ayetinde, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in adalet sıfatını kazanabilmesi; daveti, yani risâlet görevini yerine getirmesi, bu konuda insanların keyfî istek ve arzularını hesaba katmaksızın ilâhî emirlerin gösterdiği şekilde doğru olması ve Allah’ın daha önceki kitaplarda bildirdiği ebedî gerçeklere inanması şartına bağlanmıştır. Buna göre adalet, başkalarının gelişi güzel istek ve telkinlerinden etkilenmeyen istikrarlı bir doğruluk ve ahlâk kanununa itaatle gerçekleşen ruhî denge ve ahlâkî kemâldir.⁸³

Kur’ân-ı Kerîm’de İslâm toplumunun bir niteliği olarak geçen “vasat ümmet”⁸⁴ tabirindeki vasat kelimesi de bütün müfessirlerce “adalet” manasında anlaşılmıştır. Buna göre İslâm ahlâkı, içtimaî bünyede de aşırılıklardan uzak, dengeli ve uyumlu bir hayat tarzını ön görmüştür.

Kur’ân-ı Kerîm’de adalet sıfatından yoksun olan kişi dilsiz, aciz ve hiçbir işe yaramayan bir köleye benzetilerek böyle birinin, adalet faziletini kazanmış, dolayısıyla doğru yolu bulmuş olanla bir tutulamayacağı bildirilmiş,⁸⁵ böylece adaletin bir kemâl sıfatı olduğuna işaret edilmiştir. İnsanın Allah nezdinde en üstün değer ölçüsü olan takva erdemine nâil olabilmesi için âdil olması⁸⁶ ve adaletli söz söylemesi⁸⁷ gerekir. Esasen doğrulukla (sıdk) birlikte adalet (adl) de ilâhî kelâmın birer niteliğidir.⁸⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de hak ve adaletin mutlaklığı öylesine vurgulanmıştır ki bizzat Allah’ın âhirette hiçbir haksızlığa mahal verilmeyecek şekilde adaletle hükmedeceği ve

⁷⁸ Bakara, 2/282.

⁷⁹ Nisâ, 4/3, 129

⁸⁰ Gelişgen, a.g.e., s. 5-6.

⁸¹ Çağrı, Mustafa, *DİA*, “Adalet” mad., TDV Yayınları, İstanbul, 1988, c. I, s. 341-344.

⁸² Çağrı, a.g.e., c. I, s. 341-343.

⁸³ Çağrı, a.g.e., c. I, s. 341-343.

⁸⁴ Bakara, 2/143.

⁸⁵ Nahl, 16/76.

⁸⁶ Mâide, 5/8.

⁸⁷ En’âm, 6/152.

⁸⁸ En’âm, 6/115.

onun bu va'dinin kesin (hak) olduğu belirtilmiştir.⁸⁹ Hatta Kur'ân-ı Kerîm'in bu yaklaşımı Mu'tezile mezhebinin, adalet ve hakkaniyet ilkelerine uymayı Allah için bir vazife (vacip) saymasına yol açmıştır. Şu var ki Allah'ın adaleti diğer sıfatları gibi eksiksiz olduğu halde, sınırlı kabiliyetlere sahip olan insanın gösterdiği adalet, her zaman az yada çok kusurlu olmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de bu husus, kocanın eşlerine karşı âdil olmasını emreden ayette⁹⁰ açık ve gerçekçi bir şekilde belirtilmiştir.⁹¹

Fıkıh kitaplarının şahitlik bahsinde ahlâkî mefhum ve muhtevası ile ele alınan adalet; kaza, imâret, velayet, miras gibi bahislerde daha geniş bir manada kullanılmıştır. İslâm düşünürlerine göre burada iki kategori vardır. Birincisi akla dayanır ve devamlıdır; bu kategoriye giren davranışlar daima âdil ve güzeldir. Söz gelişi, iyiliğe iyilikle karşılık vermek, zarar vermeyene zarar vermemek gibi. İkincisi ise, kanun ve kurala dayanır; dolayısıyla izafîdir ve zaman içinde değişebilir. Bu tür adalet, bazan mukabele yoluyla ve mecazen "kötülük, tecavüz" gibi kelimelerle de ifade edilir. Mesela kötülüğe kötülükle mukabele etmek, tecavüzü aynı ölçüde tecavüz ile karşılamak gibi. Ayrıca kısas, diyet, tazminat ve misilleme de bu kategoriye giren örneklerdir.

Adalet genellikle, verilen ile hak edilen arasındaki dengeyi ifade eder. Bu denge bazı hallerde eşitlikle gerçekleşir. Ancak, adalet eşitlik değil, dengedir. Diyet ve tazminat yoluyla adaletin sağlanmasında denge esastır.

Şahitliğin kabul edilmesi hususunda şart koşulan ahlâkî adalet için de çeşitli tarifler verilmiştir. Bunlardan birine göre, büyük günahlardan (kebîreden) kaçınan, farz olan vazifeleri yerine getiren, iyi davranışları kötü davranışlarından daha çok olan kimse adalet (adl) vasfını taşımaktadır.⁹²

Bir hadis terimi olarak adalet ise, rivayetlerinin kabul edilebilmesi için râvîde bulunması gereken müslüman, akil ve baliğ olma gibi şartlar yanında, onu küçük düşüren bütün davranışlardan uzak olmasını sağlayan manevî ve ahlâkî özelliklerini de içine alan bir terim anlamı içerir.

Bu anlamdaki adalet, çoğunlukla, râvîde aranan zihnî özellikleri ifade eden zabt terimi ile birlikte kullanılır.

Hadis rivayeti gibi son derece titizlik, dikkat ve bilhassa dürüstlük isteyen bir konuda adalet vasfının aranması aklî ve mantıkî bakımdan da bir mecburiyettir.⁹³

⁸⁹ Yûnus, 10/54-55; Enbiyâ, 21/47; Zümer, 39/69.

⁹⁰ Nisâ, 4/129.

⁹¹ Çağrıncı, a.g.e., c. I, s. 341-343.

⁹² Karaman, Hayreddin, *DİA*, "Adalet" mad., TDV Yayınları, İstanbul, 1988, c. I, s. 343-344.

⁹³ Aydınlı, Abdullah, *DİA*, "Adalet" mad., TDV Yayınları, İstanbul, 1988, c. I, s. 344.

2. Terim Olarak Adalet

Cürcânî, adalet kavramını şöyle tarif eder: “Adalet; dinen sakıncalı olan şeylerden kaçınarak hak yol üzere dosdoğru olmayı, ifrat ve tefritten, büyük günahlardan, rezalet ve âdilikten uzak durarak doğruluk ve hakka yönelmeyi ifade eder.”⁹⁴

Başka bir tarifte ise adalet; “zulmetmeyip nefis ve akıllarda doğruluğu kesin olarak yerleştirmektir. Sultan ve vali (yönetici) için adalet; zulüm ve sitem etmeyip, adalet ve insafla muamele etmektir. Hâkim için ise; hak (doğruluk) ile hükmetmektir.”⁹⁵

Büyük Larousse de ise adaletin manası hususunda şu ifadelerle yer verilmiştir: “Adalet, yargı gücü ya da bir otorite tarafından bir kimsenin şikâyetinin yerinde bulunması ve ona hakkının verilmesi eylemidir. Başkalarının haklarına saygılı olunmasını, başka bir deyişle herkese hakkı olanın verilmesini ve herkesin toplumsal yaşamdaki görevlerini yerine getirmesini bekleyen ahlâkî nitelikler.”⁹⁶

İmam İsfehânî, adaleti ayrıca iki kategoriye ayırır:

a- Mutlak Adalet: Akla dayanır ve devamlıdır. Bu kategoriye giren davranışlar daima âdil ve güzeldir. İyi ve güzel oluşu aklen gerekli olan, hiçbir zaman değişikliğe uğramayan, yanlış olduğu söylenemeyen (İyilik yapana iyilik yapma, zarar vermeyene zarar vermeme, bir kimsenin sıkıntısını giderenin sıkıntısını giderme gibi durumların, her aklın her dönemde kabul göreceği bir husus oluşu gibi.) şeylerdir.

b- Dini Hükümlere Va’z Edilen (kanun ve kaideye dayanan) Adalet: Zaman ve mekana göre değişebilen veya din tarafından değiştirilebilen adalet. (Mesela, kötülüğe kötülükle mukabele etmek, kısas, tazminat, cinayet diyeti, mürtedin malı gibi.)⁹⁷

Adalet kelimesinde ifadesini bulan bu değişik anlamlar, Saîd İbn Cübeyr’in “adl” kelimesinin manasını soran Halife Abdülmelik’e cevap olarak yazdığı mektupta âdeta özetlenmiştir:

Saîd İbn Cübeyr’e göre adaletin dört yönü vardır:

1- Hükümde Adalet: Allah’ın emrine uygun olarak karar vermede adalet; yani insaf etmektir. “Allah size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman Adaletle hükmetmenizi emrediyor...” (Nisâ, 4/58)

2- Sözde Adalet: Allah’ın emrine uygun olarak kelâmada adalet olunması. “..Söylediğiniz (konuştuğunuz) zaman da, yakınınız da olsa âdil olun!..” (En’âm, 6/152)

⁹⁴ el-Cürcânî, a.g.e., s. 150.

⁹⁵ el-Fîruzabâdî, a.g.e., s. 281-283.

⁹⁶ Büyük Larousse, s. 81.

⁹⁷ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 551-553.

3- Fidyeye: Allah'ın emrine uygun olarak salâhın, felâhın esbabına tevessül olunmasında adalettir. “*Ve öyle bir günden sakının ki, o gün kimse, kimsenin yerine bir şey ödeyemez, kimseden fidye kabul edilmez ve ona şefaât de fayda vermez, hiçbir taraftan yardım da görmezler.*” (Bakara, 2/123)

4- Eş tutma: Allah'a eş koşmaktan kaçınmaktır. “*Böyleyken kâfirler hâlâ Rablerine başkalarını eşit sayıyorlar.*” (En'âm, 6/1)⁹⁸

II- ADALET KAVRAMININ EŞ(YAKIN) ANLAMLARI

1. Kıst (قسط) :

Arapça bir kelime olup “K-S-T” kökünden bir mastar olan “kıst” kavramı “adalet” kavramıyla aynı manaya gelmektedir. Lügatlerdeki anlamlarını ise şöyle sıralayabiliriz: “Bölüşürülen nasip,⁹⁹ pay,¹⁰⁰ hisse,¹⁰¹ mîzân,¹⁰² tartı,¹⁰³ miktar,¹⁰⁴ ölçü, ölçek,¹⁰⁵ yarım sa' ölçek,¹⁰⁶ mikyâl,¹⁰⁷ eşit şekilde ikiye bölmek,¹⁰⁸ hakkı gözetmek,¹⁰⁹ âdil davranmak,¹¹⁰ adalet,¹¹¹ ödemek, vermek,¹¹² rızık, rızıktan bir pay,¹¹³ paylaşırma ve hüküm vermede adaletli davranmak, ayırmak, borcu taksitlendirmek, toz, kurumak, tedavide kullanılan bir ağaç,¹¹⁴ insaf,¹¹⁵ Allah'ın bir ismi (muksît),¹¹⁶ adaletli davranmak, başkasının hak ettiği payı ona vermek, hüküm ve taksimatta âdil olmak,¹¹⁷ en doğru terâzi (kıstâs),¹¹⁸ terâzinin en doğru, en hassas olanı, şahin kuşu(kustas).¹¹⁹

⁹⁸ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 516; El-Ezherî, a.g.e., c. II, s. 210.

⁹⁹ Cevherî, a.g.e., III. c., s. 1152-1153; İbn Manzur, a.g.e., c. VII, s. 427-429; Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 670; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 734; İbn Fâris, a.g.e., c. II, s. 399.

¹⁰⁰ İbn Manzur, a.g.e., c. VII, s. 427-429; Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 670; Cevherî, a.g.e., c. III, s. 1152-1153; Levis, a.g.e., s. 628; Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, a.g.e. c. V, s. 281.

¹⁰¹ İbn Manzur, a.g.e., c. VII, s. 427-429; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 734; Cevherî, a.g.e., c. III, s. 1152-1153; Levis, a.g.e., s. 628; Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, a.g.e. c. V, s. 281.

¹⁰² İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 734; İbn Manzur, a.g.e., c. VII, s. 427-429; Levis, a.g.e., s. 628.

¹⁰³ İbn Manzur, a.g.e., c. VII, s. 427-429.

¹⁰⁴ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 734; Levis, a.g.e., s. 628.

¹⁰⁵ Levis, a.g.e., s. 628.

¹⁰⁶ İbn Manzur, a.g.e., c. VII, s. 427-429.

¹⁰⁷ Cevherî, a.g.e., c. III, s. 1152-1153.

¹⁰⁸ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 670; Levis, a.g.e., s. 628; İbn Manzur, a.g.e., c. VII, s. 427-429.

¹⁰⁹ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 670.

¹¹⁰ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 734; Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 670; Levis, a.g.e., s. 628; Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, a.g.e. c. V, s. 281.

¹¹¹ Cevherî, a.g.e., c. III, s. 1152-1153; İbn Manzur, a.g.e., c. VII, s. 427-429; Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 670; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 734; İbn Fâris, a.g.e., s. 399.

¹¹² İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 734.

¹¹³ İbn Manzur, a.g.e., c. VII, s. 427-429; Levis, a.g.e., s. 628.

¹¹⁴ Levis, a.g.e., s. 628.

¹¹⁵ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 670.

¹¹⁶ İbn Manzur, a.g.e., c. VII, s. 427-429; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 734; Levis, a.g.e., s. 628.

¹¹⁷ İbn Manzur, a.g.e., c. VII, s. 427-429; Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 670.

¹¹⁸ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 734.

¹¹⁹ Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, a.g.e. c. V, s. 286-287.

K-S-T kelimesinin yukarıdaki manalarının yanında mastarın “kast” veya “kusût” olmasında ise; “başkasının payını alma, cevr, yani zulüm (kast),¹²⁰ ailesine nafaka vermede cimri davranmak, kısmak (kassata),¹²¹ zulüm, yoldan, haktan sapmak, uzaklaşmak (kusût)”¹²² gibi ilk anlamlardan başka anlamlara geldiği de görülmektedir.

Kur’ân’da “kıst” ve türevleri 25 defa geçmektedir. Bunlardan iki tanesi zulüm,¹²³ diğerleri adalet anlamında kullanılmıştır.¹²⁴

“Kıst” kavramının “adalet” anlamında kullanıldığı üç ayette Allah şöyle buyurmaktadır:

“Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle (بِالْقِسْطِ) şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. (أَلَّا تَعْدِلُوا) (اعْدِلُوا) Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah’a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkiyle bilmektedir.”¹²⁵

“Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan (بِالْقِسْطِ), kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun. (Haklarında şahitlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adaletten sapmayın (أَنْ تَعْدِلُوا), (şahitliği) eğer, büker (doğru şahitlik etmez), yahut şahitlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”¹²⁶

“Eğer müminlerden iki gurup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırırsa, Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer dönerse artık aralarını adaletle düzeltin ve (her işte) adaletli davranın (بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا). Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever (إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ).”¹²⁷

İslâm’ın temel ahlâk ve hukuk ilkelerinin ifade edildiği yukarıdaki üç ayette de “kıst” ve “adl” kelimelerinin aynı bağlamda kullanılması bu iki kelime arasındaki anlam birliğini açık bir şekilde göstermektedir.

Ebu Hureyre (r.a.)’den rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu:

“İsâ bin Meryem, âdil bir hâkim ve adaletli bir imam (devlet başkanı) (حَكَمًا مُقْسِطًا) olarak inmedikçe kıyamet kopmayacaktır. O, (indiğinde) haçı kıracak, domuzu

¹²⁰ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 670; İbn Fâris, a.g.e., s. 399.

¹²¹ İbn Manzur, a.g.e., c. VII, s. 427-429.

¹²² Cevherî, a.g.e., c. III, s. 1152-1153; Levis, a.g.e., s. 628; İbn Fâris, a.g.e., s. 399.

¹²³ Cin, 72/14-15.

¹²⁴ Karagöz, İsmail, DKS, “Kıst “ mad., Heyet (Ed: İsmail Karagöz), DİB Yayınları, 3. bs. Ankara, 2007, s. 377.

¹²⁵ Mâide, 5/8.

¹²⁶ Nisâ, 4/135.

¹²⁷ Hucurât 49/9.

öldürecek, cizyeyi kaldıracaktır. Mal da o kadar çoğalacaktır ki, hiç bir kimse mal kabul etmeyecektir.”¹²⁸

Yukarıda geçtiği üzere, İsâ (a.s.)’nın nüzûlüyle ilgili bazı hadislerde (**حَكْمًا مُقْسِطًا**)¹²⁹ ifadesi yer alırken, bazı hadislerde ise (**حَكْمًا عَادِلًا وَإِمَامًا عَدْلًا**)¹³⁰ ifadesi yer almaktadır. Bu rivayetlerde görüldüğü gibi “adl” ve “kıst” kelimelerinin birbirlerinin yerine kullanılmış olması, aynı zamanda bu iki kelimenin eş anlamlı olduğunu göstermektedir. Bazı hadislerde de “muksit” ve “adl”, “Esmâü’l-Hüsnâ”dan biri olarak da geçmektedir.¹³¹

Özetle söylemek gerekirse; Kur’ân’da “kıst” kelimesi ile kastedilen mananın adalet olduğu; insaf, adaletle hareket etme, hakkı bulup ortaya çıkarma, hakkı yenenin hakkını alma gibi pek çok ferdi ve toplumsal manayı içinde barındırdığı açıkça görülmektedir.¹³²

Ayrıca Allah’ın iman edip salih amel işleyenlere adaletle karşılık vereceği,¹³³ kıyâmette insanların arasında adaletle hükmedileceği,¹³⁴ amelleri tartmak için adalet terazileri kurulacağı,¹³⁵ kutsal kitapların, insanların adaleti yerine getirmeleri için gönderildiği,¹³⁶ ölçü ve tartının adaletle yapılması¹³⁷ ve insanlar arasında adaletle hükmedilmesi emri¹³⁸ “kıst” kavramıyla; Allah’ın âdil insanları sevmesi ise “muksit” kavramı¹³⁹ ile ifade edilmiştir.

2. Hakk (حق) :

“H-K-K” kökünden mastar olan “hakk” kelimesi “adalet” kavramıyla aynı anlama gelen kelimelerden biridir. Lügatlerde “hak” kelimesi şu manalara gelmektedir: “Allah’ın bir ismi, batılın zıddı, batılın yok olması, adalet,¹⁴⁰ peygamberin getirdiği şey, sakınmak, sakındırmak, kesin olan şeyi elde etmek, işin özünü kavramak, şüpheden sonra kesinlik,

¹²⁸ İbn Mâce(v. 273/887), Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, Fiten, 33, c. II, s. 1363. (Yine aynı manada farklı lafızla Ebu Hureyre (r.a.)’den rivayet edilen bir başka hadis ise Buhârî’de Enbiyâ,49. bapta –c. IV, s. 143- geçmektedir.); İbn Hanbel(v. 241/855), Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed, *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, c. II, s. 272, 482,493.

¹²⁹ İbn Mâce, Fiten, 33, c. II, s. 1363.

¹³⁰ İbn Hanbel, c. II, s. 272.

¹³¹ İbn Mâce, Duâ, 10, c. II, s. 1269.

¹³² Âl-i İmrân, 3/18-21; Nisâ, 4/127; Ahzâb, 33/5; Hûd, 11/85; Rahmân, 55/9; Mümtehine, 60/8.

¹³³ Yûnus, 10/4.

¹³⁴ Yûnus, 10/47, 54.

¹³⁵ Enbiyâ, 21/47.

¹³⁶ Hadîd, 57/25.

¹³⁷ Hûd, 11/85; Rahmân, 55/9.

¹³⁸ Mâide, 5/42.

¹³⁹ Mümtehine, 60/8.

¹⁴⁰ Cevherî, a.g.e., c. IV, s. 1460-1461; İbn Manzur, a.g.e., c. X, s. 58-64; Ebu’l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, a.g.e, c. II, s. 286-287; Levis, a.g.e., s. 144.

bahçe,¹⁴¹ haramlık (hürmet),¹⁴² doğru, gerçek, kesin ve sabit olan, şüphe olmayan şey,¹⁴³ gerekli, gereklilik, layık ve uygun olan,¹⁴⁴ doğru ve gerçek söz,¹⁴⁵ bir şeyin kesin ve gerçek olarak var olması, inkârı caiz olmayan şey, gerçeğe uygun olan hüküm, işin hakikati, hak etmek, gerekli kılmak,¹⁴⁶ söz, inanç, din, mezhep vs. gibi kavramları kapsayan vakiyaya uygun hüküm,¹⁴⁷ mal ve mülk, hisse ve pay, te'kid etmek, üstün olmak, borcu ödeme zamanı,¹⁴⁸ bir şeyin hakikatini doğrulamak, kesinleştirmek, düğümü kuvvetlendirmek, baş (omuzların ortası),¹⁴⁹ sancak, bayrak,¹⁵⁰ hırs,¹⁵¹ galip gelmek, küçük deve ismi veya dört yaşına giren deve (kendisinden yük taşıma hususunda faydalanma zamanı geldiği için).¹⁵²

Ayrıca yine aynı kelimenin türevi olan حَقَّاق (hıkâk) kelimesi husumet, anlaşmazlık, çekişme;¹⁵³ حَاقَّة (hâkka) kelimesi de kıyâmet, haklı olduğunu iddia etmek,¹⁵⁴ manalarını ifade etmektedir.

Râgıb el-İsfehânî, “kuvvetli delil, örtüşme, uyuşma (kapının menteşelerinin karşılıklı gelmesinin, düzgün açılıp kapanmasını sağlaması gibi) anlamlarını verdiği “hak” kelimesinin şu dört yönünden bahseder:

- 1- Allah (Bir şeyi, hikmetin gerektirdiği şekilde ortaya koyan olduğundan dolayı).
- 2- Hikmetin gerektirdiği şekilde ortaya konan şey (Allah'ın yarattığı şeyler haktır; ölüm gibi).
- 3- İnançta doğruluk (kişinin özüne yerleştirdiği ve bu öze uygun olarak öne çıktığı için).
- 4- Söz ve fiilde doğruluk (gerektiği kadar, gerektiği yer ve vakitte doğruyu söylemek ve yapmak.).¹⁵⁵

Kur'ân'da 221 defa geçen “hak” kavramı¹⁵⁶ ayrıca şu anlamlarda da kullanılmıştır:

¹⁴¹ İbn Manzur, a.g.e., c. X, s. 58-64.

¹⁴² Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, a.g.e, c. II, s. 286-287; İbn Manzur, a.g.e., c. X, s. 58-64.

¹⁴³ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 187-188; İbn Manzur, a.g.e., c. X, s. 58-64; Cevherî, a.g.e., IV, c., s. 1460-1461; Levis, a.g.e., s. 144.

¹⁴⁴ Levis, a.g.e., s. 144; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 187-188; İbn Manzur, a.g.e., c. X, s. 58-64; Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, a.g.e, c. II, s. 286-287.

¹⁴⁵ İbn Manzur, a.g.e., c. X, s. 58-64; Levis, a.g.e., s. 144.

¹⁴⁶ Cevherî, a.g.e., c. IV, s. 1460-1461.

¹⁴⁷ el-Cürcânî, a.g.e., s. 94-95.

¹⁴⁸ Levis, a.g.e., s. 144.

¹⁴⁹ Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, a.g.e, c. II, s. 286-287; Levis, a.g.e., s. 144.

¹⁵⁰ İbn Manzur, a.g.e., c. X, s. 58-64; Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, a.g.e, c. II, s. 286-287.

¹⁵¹ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 187-188 .

¹⁵² Levis, a.g.e., s. 144; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 187-188.

¹⁵³ İbn Manzur, a.g.e., c. X, s. 58-64; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 187-188; Levis, a.g.e., s. 144.

¹⁵⁴ Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, a.g.e, c. II, s. 286-287; Levis, a.g.e., s. 144.

¹⁵⁵ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 246-247.

¹⁵⁶ Karagöz, İsmail, DKS, “Hakk “ mad., s. 220.

“Kur’ân (veya Peygamber),¹⁵⁷ adalet,¹⁵⁸ vahiy,¹⁵⁹ risâlet,¹⁶⁰ İslâm,¹⁶¹ tevhid,¹⁶² doğru-gerçek,¹⁶³ gereklilik,¹⁶⁴ ihtiyaç,¹⁶⁵ mal,¹⁶⁶ nasip,¹⁶⁷ beyan,¹⁶⁸ zekat,¹⁶⁹ doğru haber,¹⁷⁰ Ka’be’nin kible olması,¹⁷¹ batılın zıddı.”¹⁷²

Aşağıdaki ayetlerde “hak” kelimesi, “adalet” anlamına gelmektedir:

“... Rabbimizin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Biz sadece Allah’a dayanırız. Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında adaletle hükmet! (وَبَيِّنْ قَوْمَنَا بِالْحَقِّ) Sen hükmedenlerin en hayırlısıdır.”¹⁷³

“Davut’un yanına girmişlerdi de Davut onlardan korkmuştu. “Korkma! Biz birbirine hasım iki davacıyız, aramızda adaletle hükmet (فَاَحْكُم بَيْنَنَا بِالْحَقِّ), haksızlık etme; bize doğru yolu göster” dediler.”¹⁷⁴

“Ey Davut! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde (فَاَحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ) insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah’ın yolundan saptırır. Doğrusu Allah’ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azap vardır.”¹⁷⁵

“(Muhammed:) “Rabbim! (Onlar hakkında) adaletinle hükmünü ver(قَالَ رَبِّ احْكُم بِالْحَقِّ). Bizim Rabbimiz Rahmân’dır. Sizin anlattıklarınıza karşı yardımı umulandır” dedi.”¹⁷⁶

“Musa’nın kavminden hak ile doğru yolu bulan (بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ) ve onun sayesinde âdil davranan bir topluluk vardır.”¹⁷⁷

“Yarattıklarımızdan, daima hakka ileten (بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ) ve adaleti hak ile yerine getiren bir millet bulunur.”¹⁷⁸

¹⁵⁷ Kasas, 28/48.

¹⁵⁸ A’râf, 7/89; Sâd, 38/22, 26; Enbiyâ, 21/112.

¹⁵⁹ Enfâl, 8/5.

¹⁶⁰ Bakara, 2/109.

¹⁶¹ Nisâ, 4/170.

¹⁶² Kasas, 28/75.

¹⁶³ Yûnus, 10/4.

¹⁶⁴ Ahkâf, 46/18.

¹⁶⁵ Hûd, 11/79.

¹⁶⁶ Bakara, 2/252.

¹⁶⁷ Me’âric, 70/24-25.

¹⁶⁸ Bakara, 2/71.

¹⁶⁹ En’âm, 6/141.

¹⁷⁰ Âl-i İmrân, 3/60.

¹⁷¹ Bakara, 2/147.

¹⁷² İsrâ, 17/81.

¹⁷³ A’râf, 7/89.

¹⁷⁴ Sâd, 38/22.

¹⁷⁵ Sâd, 38/26.

¹⁷⁶ Enbiyâ, 21/112.

¹⁷⁷ A’râf, 7/159.

Yukarıdaki son iki ayette hem “adalet” hem de “hak” kelimelerinin kullanılması, bu iki kavram arasındaki yakınlığı göstermektedir.

Görüldüğü gibi bu ayetlerde “hak” ile hükmetmenin “adalet” ile hükmetmek demek olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Demek ki, hak ile hüküm vermek adaletle hüküm vermektir ve adaletle hüküm de ancak Allah’ın indirdiği hükümlere uygun hükmetmekle olur. Bu düşünce ise, adaletle hükmetmeyi emreden ayetler ile Allah’ın kitabı ile hükmetmeyenleri kınayan ayetlerin birlikte değerlendirilmesinden çıkmaktadır.¹⁷⁹ Bütün bunlar aynı zamanda bizlere, İslâm medeniyetinin dayanak noktasının hak ve adalet ölçüsü olduğunu gösterir.

3. Mîzân (ميزان) :

“Adalet” anlamı taşıyan kelimelerden biri de “mîzân” kavramıdır. Arapça bir kelime olup “V-Z-N” kökünden gelen mîzân, şu manalara gelmektedir: “Miktar, bir şeyin miktarının bilinmesi, miktarını bilmek için ölçmek,¹⁸⁰ adalet,¹⁸¹ gün yarısı veya gün ortası,¹⁸² tartı, terâzi, ölçek,¹⁸³ adaletli ölçmek, insanlarla münasebette adaletli olmak,¹⁸⁴ ağırlık ve hafiflikte eşit olmak, tartı, amel defteri, benzerlik, kısa boylu kadın, tercih etmek, süheyl yıldızından önce doğan yıldız, şiiri vezinlemek, şiir ölçüsü,¹⁸⁵ eşitlik, taraf,¹⁸⁶ denklik, denk gelme,¹⁸⁷ hiza, hizasına gelme,¹⁸⁸ öğütölmüş Ebu Cehil karpuzu,¹⁸⁹ takdir veya takdir etmek, kıymet, tahmin yürötmek, sabit olmak, bir şeyi bir şeye eşitlemek, aklı kısa kadın, eşya ve manaları ortaya çıkaran açık ve gizli alâmet,¹⁹⁰ ödüllendirmek,¹⁹¹

¹⁷⁸ A`râf, 7/181.

¹⁷⁹ Nisâ, 4/58; Mâide, 5/42,44, 45, 47; Sâd, 38/26.

¹⁸⁰ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 868; İbn Manzur, a.g.e., c. XIII, s. 552-553; İbrâhim Mustafa ve diğeri, a.g.e., s. 1029; Levis, a.g.e., s. 899.

¹⁸¹ Levis, a.g.e., s. 899.

¹⁸² İbn Manzur, a.g.e., c. XIII, s. 552-553; Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 868; Cevherî, a.g.e., c. VI, s. 2212-2213; İbn Fâris, a.g.e., c. II, s. 630; Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, a.g.e. c. IX, s. 92-93; Levis, a.g.e., s. 899.

¹⁸³ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 868; İbn Manzur, a.g.e., c. XIII, s. 552-553.

¹⁸⁴ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 868.

¹⁸⁵ İbn Manzur, a.g.e., c. XIII, s. 552-553.

¹⁸⁶ Cevherî, a.g.e., c. VI, s. 2212-2213; İbn Manzur, a.g.e., c. XIII, s. 552-553.

¹⁸⁷ İbn Fâris, a.g.e., c. II, s. 630; Cevherî, a.g.e., c. VI, s. 2212-2213 ; İbn Manzur, a.g.e., c. XIII, s. 552-553.

¹⁸⁸ İbn Manzur, a.g.e., c. XIII, s. 552-553; İbrâhim Mustafa ve diğeri, a.g.e., s. 1029; Cevherî, a.g.e., c. VI, s. 2212-2213; İbn Fâris, a.g.e., c. II, s. 630; Levis, a.g.e., s. 899.

¹⁸⁹ İbn Manzur, a.g.e., c. XIII, s. 552-553; Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, a.g.e. c. IX, s. 92-93.

¹⁹⁰ İbrâhim Mustafa ve diğeri, a.g.e., s. 1029.

¹⁹¹ İbrâhim Mustafa ve diğeri, a.g.e., s. 1029; Levis, a.g.e., s. 899.

doğruluk ve istikâmet, her iki tarafı da razı eden görüş,¹⁹² kendini bir şeye hazırlamak, ağırlıkta eşit olmak.”¹⁹³

Sözlükte “terâzi, ölçü ve tartı aleti” anlamına gelen mîzân, eşyanın ağırlığını ölçmeye mahsus tartı aleti olan terazi olmakla birlikte, ağırlığa mahsus olmayarak adalet ve hukuk gibi manevî olan herhangi bir nispeti mukâyeseyi tayin için mecâzen de kullanılır.¹⁹⁴ Yani maddî ve manevî alanlarda denge, hakkaniyet ve adalet ölçüsüdür. Akıl bunun keyfiyetini idrak etmekten acizdir. Mahiyetini ancak Cenab-ı Hakk bilir.¹⁹⁵

Mîzân terim olarak; tartı ve ölçü aleti olduğu gibi, söz ve davranışlarda insanlar tarafından uyulması gerekli olan adalet, mevcûdâtteki dengedir.¹⁹⁶

“Mîzân” kavramı ve bu kavramın türevleri Kur’ân’da birçok yerde geçmektedir. Şu ayetleri buna örnek verebiliriz:

“İnsanlardan alırken ölçüp tarttıklarında tam, onlara vermek için ölçüp tarttıklarında (أَوْ وَزَنُوهُمْ) ise noksan yapan hilekârlara yazıklar olsun!”¹⁹⁷

“O gün tartı haktır. Kimin (sevap) tartıları (مَوَازِينُهُ) ağır gelirse, işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Kimin de tartıları hafif gelirse, işte onlar, ayetlerimize karşı haksızlık ettiklerinden dolayı kendilerini ziyana sokanlardır.”¹⁹⁸

“Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi (وَزَنُوا) ile tartın. Bu, hem daha iyidir hem de neticesi bakımından daha güzeldir.”¹⁹⁹

“Göğü Allah yükseltti ve mîzânı (dengeyi) O koydu(وَوَضَعَ الْمِيزَانَ). Sakın dengeyi (فِي الْمِيزَانَ) bozmayın. Ölçüyü adaletle tutun ve eksik tartmayın(وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ).”²⁰⁰

Rahmân Sûresi’nde ardarda üç kere mîzân kelimesinin zikredilmiştir. Râzî’ye göre, ilk “mîzân” kelimesi ile Allah’ın adaleti; “mîzânın konulması” ile şeriat (din) kastedilmiştir. Veya birincisinde, “tartı aleti ve o aleti koyma (insanlara verme),” ikincisinde, mastar manasına, “mîzânda, yani tartmada haddi aşmayın” üçüncüsünde de, ismi mef’ûl manasında, “mîzânı eksik yapmayın, yani ölçülen-tartılan şeyi eksik yapmayın” manasında kullanmıştır. Bu üç mana da, “mîzân” kelimesiyle ifade edilmiştir.²⁰¹

¹⁹² İbn Fâris, a.g.e., c. II, s. 630.

¹⁹³ Levis, a.g.e., s. 899.

¹⁹⁴ İbn Manzur, a.g.e., c. XIII, s. 552-553

¹⁹⁵ Karaman, Fikret, DKS, “Mîzân “ mad., s. 450.

¹⁹⁶ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 868

¹⁹⁷ Mutaffifîn, 83/1-3.

¹⁹⁸ A’râf, 7/8-9.

¹⁹⁹ İsrâ, 17/35.

²⁰⁰ Rahmân, 55/7-9.

²⁰¹ Râzî(v. 606/1209), Fahreddin, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer, *Tefsîr-i Kebîr = Mefâtihü'l-Çayb*, çev. Suad Yıldırım ..[ve öte.]. Akçağ Yayınları, Ankara, 1988, c. XXI, s. 74.

“Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adaleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mîzânı (وَالْمِيزَانَ) indirdik. Biz demiri de indirdik ki onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır. Bu, Allah’ın, dinine ve peygamberlerine gayba inanarak yardım edenleri belirlemesi içindir. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, daima üstündür.”²⁰²

Yukarıdaki ayetle ilgili olarak Katâde, “ölçü”den maksadın “adalet” olduğunu söylerken; İbn-i Zeyd ise “ölçü”den maksadın insanların dünya hayatlarında yaşarken çeşitli muamelelerinde kullandıkları ölçü aletleri olduğunu söylemiştir.²⁰³

Fahrettin Râzî ayetin tefsîrinde şu açıklamalarına yer verir:

“Bu ayette geçen mîzân, adalet ve insaf üzerine bina edilmiş bu ahkâma, insanları yöneltmeye bir işarettir ki, bu, yöneticilerin işidir. Demir de, eğer insanlar başkaldırırlarsa, onları kılıçla adalet ve insafa yöneltmenin gerektiğine bir işarettir. “Mîzân” ve “kıst” kelimeleri adalet manalarında kullanılmakla birlikte ayrıca mîzân; hem adaletin zulümden ve fazlalığın noksanlıktan kendisiyle ayırt edildiği bir şey, hem de kendisiyle gerekli olan bedenî fiillerin yapılmasına ulaşılan vasıta anlamlarında kullanılmıştır.”²⁰⁴

İbn Kesîr’e göre mîzân, adalettir.”²⁰⁵ Yazır’ın, ilgili ayetin tefsîrinde ise şu açıklamaları yer alır: “Mîzân da bilinen terazi demektir ki, âlemde mevcut olan denge kanununun bir delili ve ölçüsü olarak eşyanın dengesini tayin için kullanılır. Mizân da, insanları o adalet ve insafı yerleştiren hükümlere doğru götürmenin alâmetidir ki bu, hükümetlerin işidir. Demir de, inat edenleri kuvvet ve kılıçla yola getirmenin lüzumuna delildir. Bundan anlaşılır ki kitaba sahip olan âlimlerin dereceleri, kılıca sahip olan âmirlerin derecelerinden yüksektir.”²⁰⁶

Dünyada da hak ve adalet, terâzi ile sembolize edilmektedir. Herhalde bu ayetlerde geçen terâzi kavramı ile âhirette Allah’ın gerçek adaleti anlatılmaktadır. Bu terâziyi belki dünya terâzisi gibi düşünmek doğru olmayabilir. Asıl amaç, amellerin birbiriyle karşılaştırılıp iyi ve kötü olanların ayırt edilmesidir. Akli yönden de insanların iyilik ve

²⁰² Hadîd, 57/25.

²⁰³ Taberî(v. 310/922), Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyan (Muhtasar Tefsîr-i Taberî)*, ihts. ve thk: Prof. Dr. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Prof. Dr. Salih Ahmet Rıza, trc. Mehmet Keskin, Ümit Yayıncılık, İstanbul, 1995, c. V, s. 2440.

²⁰⁴ Râzî, a.g.e., c. XXI, s. 331-334.

²⁰⁵ İbn Kesîr(v. 774/1373), Ebü’l-Fida İmâdüddin İsmail b. Ömer, *Hadislerle Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri = Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, çev. Dr. Bekir Karlığa ve Dr. Bedrettin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1988, c. XIV, s. 7757-7758.

²⁰⁶ Yazır(v.1361/1942),Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, sad: İsmail Karaçam...[ve öte.]. Zehreveyn Yayıncılık, İstanbul, ts., c. VII, s. 436-440.

kötülük, hayır ve şer bakımından bir değerlendirmeye ve karşılaştırmaya tâbi tutulması mümkün görünmektedir.²⁰⁷

4. Musâvât (مساوات) :

Arapça bir kelime olup; “S-V-Y” kökünden türeyen “musâvât” kelimesi de “adalet” kavramıyla anlamdaş olan kelimelerdendir. “Musâvât” kelimesi sözlüklerde; “eşitlik, ölçü, tartı ve uzunlukta eşitlik, tesviye, orta hal, yükseklik veya alçaklıkta eşit kılmak,²⁰⁸ ifrat ve tefritten uzak olmak, işi düzgün yapmak, istikâmet, adalet, iyileştirmek, hata etmek, pişmek, olgunlaşmak, helak olmak, gençlik çağını tamamlamak, yükselmek, toprağın kurak olması, iktidarı ele geçirmek, misil, benzer, ekvator çizgisi, kamerî ayların ondördü, hakkâniyet²⁰⁹ gibi manalara gelmektedir.

“Müsâvât” kavramının aslı olan “seviyye” kelimesi aynı zamanda “tam, eksiksiz, kusursuz ve eşit” manalarına gelen Kur’ânî bir terimdir. Bu kelime sıfat olduğu kelimeye göre değişiklik göstermesine rağmen, genellikle manası olumludur ve mükemmellik ifade eder. “Müsâvât” kavramı Kurân-ı Kerîm’de aslı itibari ile yani; “seviyye” olarak beş yerde geçmektedir.²¹⁰ Bu ayetleri şu şekilde sıralayabiliriz:

“O: Rabbim! dedi, (çocuğum olacağına dair) bana bir işaret ver. Allah: Sana işaret, sapasağlam olduğun halde (أَلَا تَكَلَّمُ النَّاسَ ثَلَاثَ لَيَالٍ سَوِيًّا) (üç gün) üç gece insanlarla konuşamamandır, buyurdu.”²¹¹

“Seviyy” kelimesi, “racül (beşer)” kelimesiyle kullanıldığı zaman hilkat mükemmelliği ifade ettiği görülür.²¹² Bu husus Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle geçmektedir:

“Meryem, onlarla kendi arasına bir perde çekmişti. Derken, biz ona ruhumuzu gönderdik de o, kendisine tastamam bir insan (فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا) şeklinde göründü.”²¹³

ez-Zemahşerî bu konuda şöyle demektedir: “Melek, Hz. Meryem’e mükemmel yaratılıştta, dalgalı saçlı, parlak güzel yüzlü genç bir adam şeklinde göründü. Mükemmel insan şeklinde hiçbir şey eksik değildi. İnsan şeklinde görünmesi, Meryem’in onun sözünü dinleyip korkmaması içindi. Melek şeklinde gelseydi belki ondan korkacak; sözünü dinlemeyecekti. Bu çok güzel insan karşısında Allah’a sığınıp Allah’ın korkusunu

²⁰⁷ Karaman, Fikret, a.g.e., s. 450.

²⁰⁸ Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 439-440.

²⁰⁹ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 466; Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 551-552.

²¹⁰ Kaya, İsmail, ŞİA, “Seviyy” mad., c. VII, s. 183.

²¹¹ Meryem, 19/10.

²¹² Kaya, a.g.e., c. 7, s. 183.

²¹³ Meryem, 19/17.

hatırlatması Hz. Meryem'in iffet ve takvasına delildir. Meleğin bu şekle girmesi, aynı zamanda, Hz. Meryem'in iffetini imtihandır.”²¹⁴

“Babacığım! Hakikaten sana gelmeyen bir ilim bana geldi. Öyle ise bana uy ki, seni düz yola (صِرَاطًا سَوِيًّا) çıkarayım.”²¹⁵

“De ki: Herkes beklemektedir: Öyle ise siz de bekleyin. Yakında anlayacaksınız; doğru düzgün yolun yolcuları kimmiş (الصِّرَاطِ السَّوِيِّ) ve hidayette olan kimmiş!”²¹⁶

“Şimdi (düşünün bakalım), yüz üstü kapanarak yürüyen mi (varılacak) yere daha iyi erişir, yoksa doğru yolda düzgün (أَمَّنْ يَمْشِي سَوِيًّا) yürüyen mi?”²¹⁷

5. Vasat (وسط) :

“V-S-T” fiilinden türeyen ve “adalet” kavramıyla aynı manaya gelen “vasat” kelimesi sözlükte ortalamak, adaletle aralarını bulmak, şerefli ve soylu olmak anlamlarına gelir. Ayrıca, orta ümmet; dengeli ve hayırlı ümmet anlamında İslâm ümmetini vasıflandıran Kur’ânî bir terim²¹⁸ olan “vasat” kelimesi sözlükte türevleriyle birlikte; “i’tidâl, ılımlılık, ölçülülük, orta veya iki uç menzil arasında orta noktada olmak, ortalamak, hak ve adalet üzere aralarını bulmak, şerefli ve soylu olmak; ikiye bölmek, orta yolu tutmak, mu’tedil davranmak, normal, kavmin hayırlısı”²¹⁹ manalarına gelmektedir.

Bu kavramın Kur’ân-ı Kerîm’de bir tek kullanımı vardır. O da şu ayettir:

“İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resûl’ün de size şahit olması için sizi mu’tedil bir millet kıldık (أُمَّةً وَسَطًا). Senin yöneldiğin yeri (Kâbe’yi) biz ancak Peygamber’e uyanı, ökçeleri üzerinde geri dönenenden ayırt etmemiz için kible yaptık. Bu, Allah’ın hidayet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelir. Allah sizin imanınızı asla zayi edecek değildir. Zira Allah insanlara karşı şefkatli ve merhametlidir.”²²⁰

İbni Kesîr Bakara Sûresi’nin 143. ayetinin açıklamasında şu görüşlerine yer verir: “Buradaki “vasat” kelimesi en seçkin ve en iyi demektir. Nitekim “Kureyş soy ve yurt bakımından arapların vasatıdır” denildiği zaman, en iyisidir denilmek istenir. Rasûlullah

²¹⁴ Zemahşerî(v.538/1144), Ebü’l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *Tefsîrü’l-Keşşâf: An Hakâiku’t-Tenzîl ve Uyûni’l-Akâvîl Fî vüçûhu’t- Te’vîl*, thk: Muhammed Mersî Âmir, Müracaa Şaban Muhammed İsmail, Dârü’l-Mushaf; Mektebetu ve Matbaatu Abdurrahmân Muhammed, Kahire, 1997/1397, c. IV, s. 4-5.

²¹⁵ Meryem, 19/43.

²¹⁶ Tâhâ, 20/135.

²¹⁷ Mülk, 67/22.

²¹⁸ Ertan, Muammer, *ŞîA*, “Vasat” mad., Şamil Yayınevi, İstanbul, 2000, c. VIII, s. 193-194.

²¹⁹ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi’l-Kur’ân*, thk: Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru’ş-Şâmiyye, Beyrut, 1412/1992, s. 868-869; İbn Manzur, a.g.e., c.VII, s. 426-428; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., c. I, s. 894.

²²⁰ Bakara, 2/143.

(s.a.v.) da kavminin arasında vasat idi. Yani neseb bakımından en şerefli idi. Ebu Saîd der ki; “vasat; âdil, dengeli demektir.”²²¹

Kurtubî ise ilgili ayetin tefsirinde şu açıklamaları yapmaktadır: “Böylece sizi vasat bir ümmet kıldık.” Yani Ka’be nasıl arzın vasatı (ortası) ise sizi de böylece vasat bir ümmet kıldık. Yani peygamberlerden aşağıda ve diğer bütün ümmetlerin üzerinde bir ümmet demektir. Vasat; adaletli ve dengeli demektir. Bunun asıl anlamı ise her şeyin en övüleninin vasatı olduğundan dolayıdır. Tirmizî’nin Ebu Saîd el-Hudrî’den rivayetine göre Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Yüce Allah’ın: “Böylece sizi vasat bir ümmet kıldık” buyruğu hakkında, “adaletli ve dengeli bir ümmet kıldık”²²² dediğini nakletmektedir.²²³

Fahrettin Râzî ise tefsirinde; “Vasatın Manası” başlıklı yorumunda söz konusu kelimeyle ilgili olarak şunları nakleder: “Vasat; âdil, dosdoğru, en doğru ve dengeli olan, her iki uçtan uzak olan, adalet, Ümmet-i Muhammed, bir şeyin en dengeli yeri, ortası, her şeyin seçkini ve iyisi, din hususunda ifrat ile tefrit arasında bulunan, gibi manalara gelmektedir. Bu görüşler birbirine zıt olmayıp, birbirine yakın olan görüşlerdir.”²²⁴

Yine “vasat” kelimesinden türeyen “evsat” kelimesi de aynı manayı içermektedir:

“İçlerinden en makul olanı (قَالَ أَوْسَطُهُمْ) şöyle dedi: Ben size “Rabbinizi tesbih etsenize” dememiş miydim?”²²⁵

Kurtubî, bu ayette geçen “evsat” kelimesi için; “Onların vasat olanları demek; en mu’tedil ve en hayırlı olanları demektir”²²⁶ açıklamasını yaparken Râzî de; “en âdil ve en üstün olanları”²²⁷ açıklamasını yapmaktadır.

Buradan anlaşılıyor ki “vasat” kelimesi özetle i’tidal, ılımlılık, ölçülülük, orta yol ve adalet anlamına gelmektedir. Kur’ân’daki pek çok ayetin bu manayı içerdiği müfessirlerce bildirilmektedir.²²⁸

6. Kavâm (قوام) :

“K-V-M” kökünden gelen “kavâm” kelimesi sözlükte, “mu’tedil, orta, tam, muvazene, ölçü, i’tidal, adalet, kıst, maksat, mîzân ve orta yol” gibi manalara

²²¹ İbn Kesîr, a.g.e., c. III, s. 598.

²²² Tirmizî, Tefsir, 2. c. V, s. 207.süre 8; (Kurtubî, a.g.e., c. II, s. 374’dan naklen)

²²³ Kurtubî(v. 671/1273), Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi’u Li Ahkâmi’l-Kur’ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Burç Yayınları, İstanbul, 2003.c. II, s. 374.

²²⁴ Râzî, a.g.e., c. III, s. 530-536.

²²⁵ Kalem, 68/28.

²²⁶ Kurtubî, a.g.e., c. II, s. 374.

²²⁷ Râzî, a.g.e., c. XXII, s. 59-60.

²²⁸ Furkân, 25/67; İsrâ, 17/29; Mü’minün, 23/115; Tâhâ, 20/1; Nahl, 16/90.

gelmektedir.²²⁹ Yine aynı kökten türeyen “kayyim, kayyûm(kâim), takvîm” kelimeleri de benzer manaya gelmektedir.

“Kavâm” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de şu ayetlerde geçmektedir:

“(O kullar), harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi arasında orta bir yol tutarlar(وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا).”²³⁰ Yani o ikisi arası denk olur ki buna muvazenede denir. Bir mana da harcamada adalettir.

“Şüphesiz ki bu Kur’ân en doğru yola iletir(يَهْدِي لِئَلَيْهَا هِيَ أَقْوَمٌ); iyi davranışlarda bulunan müminlere, kendileri için büyük bir mükâfat olduğunu müjdeler.”²³¹ Nitekim Fahrettin Râzî, bu ayetteki “kavâm” kelimesine “en âdil ve en doğru yol” manası vermiştir.²³²

Arapça “K-V-M” kökünden gelen “kayyâm ve kayyûm” (قِيَامٌ وَ قِيَوْمٌ) mübâlağalı ism-i fâil olup, başlangıcı ve benzeri olmayan, kendi zâtıyla ayakta duran anlamında, Cenab-ı Hakk’ın isimlerindedir. Aynı kökten “kayyim” sıfat-ı müşebbehe olup, sözlükte; bir malın idaresini veya belirli bir işin yapılmasını üzerine alan yahut bu iş için tayin edilen kimse, değerli olan her şey, dosdoğru iş gibi anlamlara gelir. Kur’ân’da; âdil, dosdoğru, değerli anlamlarında kullanılır.²³³

“(Resûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah’ın yaratışında değışme yoktur. İşte dosdoğru din budur (ذَلِكَ (الدِّينَ الْقِيَمُ); fakat insanların çoğu bilmezler.”²³⁴

“Allah’ı bırakıp da taptıklarınız, sizin ve atalarınızın taktığı birtakım isimlerden başka bir şey değildir. Allah onlar hakkında herhangi bir delil indirmemiştir. Hüküm sadece Allah’a aittir. O size kendisinden başkasına ibadet etmemenizi emretmiştir. İşte dosdoğru din budur(ذَلِكَ الدِّينَ الْقِيَمُ). Fakat insanların çoğu bilmezler.”²³⁵

“Allah katından, dönüşü olmayan bir gün (kıyamet günü) gelmeden önce yönünü o (لِلدِّينِ الْقِيَمِ) gerçek dine çevir! O gün (insanlar) bölük bölük ayrılacaklardır.”²³⁶

“Hamd olsun Allah’a ki, O, (insanları) kendi tarafından çetin bir azap ile ikaz etmek, iyi iş ve davranışlarda bulunan müminlere, kendileri için, içinde ebedî kalacakları (cennette) güzel bir ecir bulunduğunu müjdelemek ve “Allah evlât edindi” diyenleri de

²²⁹ İbn Manzur, a.g.e., c. XII, s. 496-504; el-Firûzâbâdî, a.g.e., c. I, s. 1487; Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 690-693.

²³⁰ Furkân, 25/67.

²³¹ İsrâ, 17/9.

²³² Râzî, a.g.e., c. XIV, s. 409-410.

²³³ Döndüren, Hamdi, ŞİA, “Kayyim” mad., Şamil Yayınevi, İstanbul, 2000, c. IV, s. 284.

²³⁴ Rûm, 30/30.

²³⁵ Yûsuf, 12/40.

²³⁶ Rûm, 30/43.

uyarmak için kuluna (Muhammed'e), kendisinde hiçbir (tezat ve) eğrilik bulunmayan (وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا قَيِّمًا) dosdoğru Kitab'ı indirdi.”²³⁷

Ayak üzerinde kalmak, kalkmak, düzelmek, bir işi yürütmek, mu'tedil olmak, hak, zâhir ve sâbit olmak, bir işi denetlemek, bir işe başlamak anlamlarındaki “K-V-M” kökünden türeyen “kayyûm = kâim”(قَيُّوم = قائم) kelimesi, Allah'ın sıfatı olarak, her şeyi görüp gözetken, koruyan demektir. Kayyûm, “kâim” kelimesinin mübalağalı şeklidir. Allah'ın sıfatı olarak “kayyûm”, zeval bulmayan, devamlı kâim olan, başlangıcı bulunmayan, zâtî ile kâim olan, uykusu ve uyuklaması olmayan, yaratıklarını dilediği gibi yöneten, onların rızıklarını, ihtiyaçlarını ve korumalarını üstlenen demektir. Çoğulu kıyâmdır.²³⁸

Kur'ân'da Allah'ın sıfatı olarak (kâim) bir ayette geçmiştir:

“Herkesin kazandığını gözetleyip muhafaza eden(أَفْمَنْ هُوَ قَائِمٌ), (hiç böyle yapamayan gibi olur mu?). Onlar Allah'a ortaklar koştular.”²³⁹

“Kâim” ismi, insanlar için de çeşitli anlamlarda kullanılırken,²⁴⁰ bu kelimenin mübalağalı şekli olan “Kayyûm” ismi Allah'a özgüdür. Yaratıklar için kullanılmaz.²⁴¹ Allah'ın bu sıfatı, Kur'ân'da “hayy” kelimesi ile birlikte üç ayette geçmiştir:

“Allah, O'ndan başka tanrı yoktur; O, hayydir, kayyûmdur(الْحَيُّ الْقَيُّومُ). Kendisine ne uyku gelir ne de uyuklama. Göklerde ve yerdekilerin hepsi O'nundur...”²⁴²

“Hayy ve kayyûm olan (الْحَيُّ الْقَيُّومُ) Allah'tan başka ilâh yoktur.”²⁴³

“Bütün yüzler (insanlar), diri ve her şeye hâkim olan (لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ) Allah için eğilip boyun bükmüştür. Zulüm yüklenen ise, gerçekten perişan olmuştur.”²⁴⁴

Allah'ın “Kayyûm” ve “kâim” isimleri İbn Mâce'nin el-Esmâ'ül-Hüsnâ ile ilgili (Ebu Hureyre'nin) rivayetinde de geçmektedir.²⁴⁵

“Mu'tedil, ölçü, adalet, kıst, mîzân ve orta yol” gibi manalara gelen “K-V-M” kökünden türeyen “takvîm” (تَقْوِيم) kelimesi ise lügatte; “eğriyi doğrultmak, kıvama, nizama koymak, kıymet biçmek, kıymetlendirmek” manalarına gelmektedir.²⁴⁶

²³⁷ Kehf, 18/1-4.

²³⁸ Karagöz, İsmail, DKS, “Kayyûm” mad., s. 366.

²³⁹ Ra'd, 13/33.

²⁴⁰ Âl-i İmrân, 3/18-39; Meâric, 70/33.

²⁴¹ Karagöz, a.g.e., s. 366.

²⁴² Bakara, 2/255.

²⁴³ Âl-i İmrân, 3/2.

²⁴⁴ Tâhâ, 20/111.

²⁴⁵ İbn Mâce, Dua, 10, c. II, s. 1269.

²⁴⁶ İbn, Manzur, a.g.e., XII, 496-504; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., c. I, s. 1487; İsfehani, a.g.e., s.690-693.

“Takvim” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de insanın en düzgün, dengeli ve güzel şekilde yaratıldığını ifade ederek şöyle geçmektedir.

“Biz insanı en güzel biçim de yarattık(فِي أَحْسَن تَقْوِيمٍ).”²⁴⁷

Bu ayetteki takvim kelimesi tefsirlerde; “eğriyi doğrultmak, kıvama nizama koymak, kıymet biçmek, kıymetlendirmek,²⁴⁸ mu’tedil ve dengeli yaratılış,²⁴⁹ bir şeyi, te’lif ve terkibi hususunda, olması gerektiği en güzel biçime sokmak,²⁵⁰ insana Allah tarafından verilen en güzel ve en mükemmel biçim ve yapı”²⁵¹ manaları verilmiştir.

7. İstikâmet (استقامة) :

“İstikâmet” kelimesi Arapça’da “kalkmak, ayakta durmak, düzeltmek, i’tidâl üzere bulunmak, adaletten, doğruluktan ayrılmayıp akıl dairesinde yürümek, devam ve sebat etmek, bir işi üzerine almak, hak zuhur etmek, sabit olmak” anlamlarındaki “K-V-M” kökünden türeyen bir mastardır.²⁵² Sözlükte istikamet, bir, şeyin düzelmesi, doğrulması, doğru yolda kararlılık, kesin doğruluk, tam ve düzgün, doğru ve mutedil olmak anlamlarına gelir.²⁵³ Eğri olmanın zıddıdır. Aynı kökten gelen “Müstekîm” ise dosdoğru ve dengeli olan manasına gelmektedir.²⁵⁴

Din ıstılahında istikâmet; hakka tabi olmak, adaleti yerine getirmek, doğru yola girmek, itaat olan şeyleri yapıp isyân olan şeylerden sakınmak, verdiği sözü tutmak ve haktan meyletmemek demektir.

İstikâmet kelimesi Kur’ân’da kırktan fazla ayette geçmektedir. Cenâb-ı Hak, Kur’ân-ı Kerîm’inde şöyle buyurur:

“O halde seninle beraber tevbe edenlerle birlikte emrolunduğun gibi dosdoğru ol!(فَاسْتَقِمُّ) Aşırı da gitmeyin. Çünkü O, sizin yaptıklarınızı çok iyi görendir.”²⁵⁵ Bu ayetteki emir, peygamberlik görevlerinin hepsini kapsamına aldığı için en güç bir vazife olarak ele alınmıştır. Nitekim bu emirden dolayı Peygamberimiz “Hûd Sûresi beni ihtiyarlattı” buyurmuştur.²⁵⁶

²⁴⁷ Tin, 95/4.

²⁴⁸ Yazır, a.g.e., c.IX, s. 311.

²⁴⁹ Kurtubî, a.g.e., c.IXX, s. 204.

²⁵⁰ Râzî, a.g.e., c. XXIII, s.245.

²⁵¹ Karaman, Hayrettin...[ve öte.], a.g.e., c. V, s. 647.

²⁵² Karagöz, İsmail, DKS, “istikâmet” mad., s. 335.

²⁵³ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur’ân*, s. 671-693; İbn, Manzur, a.g.e., c. XII, s. 496-504; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., c. I, s. 1487.

²⁵⁴ Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 692; İbn Manzûr, .a.g.e., c. XII, s. 496.

²⁵⁵ Hûd, 11/112.

²⁵⁶ Tirmizî, Tefsîri'l-Kur’ân, 56, c. V, s. 402.

“Şüphesiz, Rabbimiz Allah’tır deyip, sonra dosdoğru yolda (ثُمَّ اسْتَقَامُوا) yürüyenlerin üzerine melekler iner. Onlara: “Korkmayın, üzülmeyin, size vâdolunan cennetle sevinin!” derler.”²⁵⁷

“İşte onun için sen (tevhide) davet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol(وَاسْتَقِمْ). Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah’ın indirdiği Kitab’a inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz de sizedir. Aramızda tartışılabilecek bir konu yoktur. Allah hepimizi bir araya toplar, dönüş de O’nadır.”²⁵⁸

Ayetteki istikâmet kavramının, dosdoğru olmak anlamında ve adalet kelimesiyle birlikte aynı ayette zikredilmesi, bu iki kavramın hem birbiriyle yakınlığını ve ilgisini, hem de adaleti gerçekleştirmenin doğrulukla (istikâmet) doğru orantılı oluşunu en belîğ şekilde göstermektedir.

8. Müstakîm (مستقيم) :

Mu’tedil, orta, i’tidal, adalet, kıst, mîzân ve orta yol”²⁵⁹ anlamlarına gelen K-V-M-kökünden türeyen “müstekim” kelimesi, sözlükte, düz, doğru ve hatasız olan, dosdoğru ve dengeli olan demektir.

“Müstakim” kelimesi Kur’ân’da otuz yedi ayrı yerde geçmektedir.²⁶⁰ Bunların ilki Fâtiha Sûresi’ndeki “Bize doğru yolu göster (اهدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ)”²⁶¹ ayetidir. Ayetin devamında, bu yolun Allah’ın kendilerine nimet verdiklerinin yolu olduğu açıklanır. Bu nimet verilenler de peygamberler, sıddıklar, şehitler ve Allah’ın salih kullarıdır.²⁶² Mümin, Allah’ın salih ve sadık kulları ile beraber olur, onları sever, ilim ve sohbet meclislerinde bulunursa Cenâb-ı Hak onun doğru yolu bulmasını ve onda devamını kolaylaştırır.

Âl-i İmrân Sûresi’nin 51. ayetinde “Allah, benim de Rabbim, sizin de Rabbinizdir. Öyle ise O’na kulluk edin.(هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ) İşte bu doğru yoldur.”²⁶³ Buyrulmaktadır.Bu ayetteki ifade, hem Hz. Muhammed (s.a.v.)’in ve hem diğer peygamberlerin ortak ifadesidir. Bütün peygamberler insanları Allah’a kullukta bulunmaya davet etmişlerdir. Bu durumun sırât-ı müstakîm olduğu, burada vurgulanmaktadır.²⁶⁴ Nitekim Hz. Peygamber

²⁵⁷ Fussilet, 41/30.

²⁵⁸ Şûrâ, 42/15.

²⁵⁹ İbn, Manzur, a.g.e., c. XII, s. 496-504; el-Fîrûzâbâdî , a.g.e., c. I, s. 1487; Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 690-693.

²⁶⁰ Turgay, Nurettin, ŞÂA, “Müstakîm” mad., Şamil Yayınevi, c. VI, s. 88-89.

²⁶¹ Fâtiha, 1/6.

²⁶² Nisâ, 4/69.

²⁶³ Âl-i İmrân, 3/51

²⁶⁴ Zemahşerî, a.g.e., c. I, s. 176.

(s.a.v.) de bir hadiste, bu ayetin açıklaması mahiyetinde şöyle buyurmuştur: “Allah’a inandım (iman ettim) de ve müstakîm (ثَمَّ اسْتَقَمَّ) (istikamet sahibi, dosdoğru) ol!”²⁶⁵

“Size Allah’ın ayetleri okunurken, üstelik Allah Resûlü de aranızda iken nasıl inkâra sarparsınız? Her kim Allah’a bağlanırsa kesinlikle doğru yola iletilmiştir.”²⁶⁶

Görüldüğü gibi bu ayette de, müstakîm olan (doğru) yol, Allah’a, O’nun dinine sarılmak veya bütün işlerimizde O’na sığınmak olarak tarif edilmiştir.

Müstakîm kelimesi Kur’ân’da; aynı zamanda tartının sıfatı²⁶⁷ olarak kullanılırken, Sırât-ı müstakîm ise; Allah yolu,²⁶⁸ Peygamber yolu²⁶⁹ hidayet,²⁷⁰ ibadet,²⁷¹ ve adalet anlamında kullanılmıştır.

Genel anlamda insanı, özel manada da müslümanı, ilâhî hoşnutluğa ve gerçek mutluluğa aday kılan Allah, Peygamberi aracılığı ile kendisine giden doğru ve en kısa yolu tanıtmıştır. Bu yol hiç şüphesiz ki doğru yol (sırât-ı müstakîm yolu)dur. Allah bu yolu, ilâhî hoşnutluğa ve mutluluğa kavuşmak için vesile kıldığını ve ona uyulmak gerektiğini çeşitli ayetlerle açıklamış bulunmaktadır. Meselâ:

“Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur(وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا). Buna uyun. (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah’ın yolundan ayırır. İşte sakinmanız için Allah size bunları emretti.”²⁷²

Bu ilâhî çağrıya uymak, doğru yol (sırât-ı müstakîm) üzere olmak ve o doğrultuda istikâmet almak, hiç kuşkusuz, çok büyük bir mazhariyettir.

Müstakîm kelimesinin, ayet ve hadislerde anılması ve tavsiye edilmesi, ifade ettiği geniş manayı ve bunun İslâm dinindeki önemini ortaya koymaktadır.

B- ADALET KAVRAMININ ZIT ANLAMLARI

Bir kavramın anlamının tam manasıyla anlaşılabilmesi için o kavramın zıtların da bilinmesi gerekir. Çünkü eşya zıtları ile tebeyyün eder. Dilbilimcileri, sözcükleri eş ve zıt anlamları ile birlikte vermişlerdir. Kur’ân müfessirleri de kavramları aynı şekilde açıklamışlardır. Kur’ân-ı Kerîm baştan sona zıt anlamlı kavramlarla doludur. Bu sebeple çalışmamızın bu kısmında “adalet” kavramıyla zıt anlamlı olan kavramlara yer verilmiştir:

²⁶⁵ Müslim, İmân, 13, c. I, s. 65.

²⁶⁶ Âl-i İmrân, 3/101.

²⁶⁷ İsrâ, 17/35

²⁶⁸ En’âm, 6/126; Hûd, 11/56

²⁶⁹ Yâsin, 36/4; Hac, 22/54; Şurâ, 42/52; Zuhuf 43/43.

²⁷⁰ En’âm, 6/87; Yûnus 10/25; Saffât 37/118; Nisâ, 4/68, 175; Feth , 48/2, 20.

²⁷¹ Meryem, 19/36; Yâsin 36/61; Zuhuf, 43/64; Nahl, 16/76.

²⁷² En’âm, 6/153.

1. Zulüm (ظلم) :

Zulüm, Arapça bir kelime olup “Z-L-M” fiilinin mastarıdır. Aynı kökten türemiş bir isim olarak da kullanılır. Aslı “zulm” olup Türkçede zulüm diye kullanılır. Çoğulu zulümâtır.

Kur’ân-ı Kerîm’de en fazla kullanılan kavramlardan biri olan “zulüm” kelimesi sözlükte “bir şeyi kendine mahsus yerinden başka bir yere koymak,²⁷³ bir şeyi yerli yerince ve usûlüne uygun yapmamak,²⁷⁴ noksan yapmak, haddi-sınırı aşmak, bir kimsenin hakkını eksiltmek veya vermemek,²⁷⁵ haksızlık etmek,²⁷⁶ doğru yoldan sapmak, meyletmek,²⁷⁷ Allah’a ortak (şirk) koşmak,²⁷⁸ başkasına ait bir hakkı ele geçirmek,²⁷⁹ bir şeyi men etmek ve yapılmaması gereken bir davranışta bulunmak”²⁸⁰ anlamlarına gelir.

Adaletle aykırı davranma, hak edene hakkını vermeme, eziyet, cevr, bir şeyi kendi yerinden başka bir yere koyma veya başka bir yerde kullanma anlamlarına gelen “zulüm” kavramı aynı kökten gelen kelimelerle birlikte sözlüklerde ayrıca şu manalara gelmektedir:

“Haksızlıktan dolayı birini şikâyet etmek,²⁸¹ gasbetmek,²⁸² engellemek,²⁸³ haksızlığa tahammül etmek, sabretmek,²⁸⁴ hiç kazılmamış araziye kazmak veya bu araziye ilk defa kazmak,²⁸⁵ kazılmaması gereken yeri kazmak,²⁸⁶ karanlık veya şiddetli-zifiri karanlık,²⁸⁷ gecenin karanlığı veya karanlık gece,²⁸⁸ ayın son üç günü,²⁸⁹ bir şeyin

²⁷³ Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük = Kubbealtı Lugatı*, Redaksiyon Ahmet Topaloğlu, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2006. c. III, s. 3516.

²⁷⁴ İbn Manzur, *Lisani’l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1990, 1. bs. c. XII, s. 373–379; Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. II, s. 577; İbn Fâris, a.g.e., c. VI, s.99–100; Levis, a.g.e., s. 481; Cübrân, Mes’ud, *er-Râid* (Mu’cem Lugavi Asri) 2. bs., Dâru’l-İlm li’l-Melâin, Beyrut, 1967, s. 987; Sarı, Mevlüt, *Arapça-Türkçe lugat = el-Mevarid*, Bahar Yayınevi, İstanbul, ts. s. 956–957.

²⁷⁵ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. II, s. 577; İbn Manzur, a.g.e., c. XII, s. 373–379.

²⁷⁶ İbn Manzur, a.g.e., c. XII, s. 373–379; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. II, s. 577; İbn Fâris, a.g.e., c. VI, s. 99–100; Levis, a.g.e., s. 481; Cübrân, a.g.e., s. 987.

²⁷⁷ Sarı, a.g.e., s. 956–957; İbn Manzur, a.g.e., c. XII, s. 373–379; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. II, s. 577; Levis, a.g.e., s. 481.

²⁷⁸ İbn Manzur, a.g.e., c. XII, s. 373–379; Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. X, s. 31–33.

²⁷⁹ İbn Fâris, a.g.e., c. VI, s. 99–100.

²⁸⁰ Karagöz, İsmail, *DKS*, “Zulüm “ mad., Heyet (Ed: İsmail Karagöz), DİB Yayınları, 3. bs. Ankara, 2007, s. 719.

²⁸¹ İbn Manzur, a.g.e., c. XII, s. 373–379; Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. II, s. 577; Sarı, a.g.e., s. 956–957; Levis, a.g.e., s. 481.

²⁸² Sarı, a.g.e., s. 956–957.

²⁸³ İbn Manzur, a.g.e., c. XII, s. 373–379;

²⁸⁴ Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978; İbn Manzur, a.g.e., c. XII, s. 373–379; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. II, s. 577; İbn Fâris, a.g.e., c. VI, s.99–100.

²⁸⁵ İbn Manzur, a.g.e., c. XII, s. 373–379; Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978; İbn Fâris, a.g.e., c. VI, s.99–100; Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. X, s. 31–33.

²⁸⁶ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. II, s. 577; İbn Manzur, a.g.e., c. XII, s. 373–379; Cübrân, a.g.e., s. 987; Sarı, a.g.e., s. 956–957.

²⁸⁷ Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978; İbn Manzur, a.g.e., c. XII, s. 373–379; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. II, s. 577; Sarı, a.g.e., s. 956–957; Levis, a.g.e., s. 481.

²⁸⁸ Cübrân, a.g.e., s. 987; Sarı, a.g.e., s. 956–957.

başlangıcı,²⁹⁰ bir kimseyi zalimden kurtarmak,²⁹¹ suyun daha önce ulaşmadığı bir yere ilk defa ulaşması,²⁹² kar,²⁹³ dağ,²⁹⁴ dışın parlaklığı, dış suyu veya dışlerin salgıladığı su,²⁹⁵ yan bakmak,²⁹⁶ ilk bakıştaki göz kararması,²⁹⁷ tolaşmak, vuruşmak (koyun, keçi vs. için),²⁹⁸ iyi kaynamamış veya pişmemiş süt,²⁹⁹ kusuru olmayan deveyi kesmek,³⁰⁰ devekuşunun erkeği,³⁰¹ eksiltmek-noksanlaştırmak, uzun boylu bir ağaç türü, eşekten doğan katır, çok akan sel, susuz arazide çıkan bitki, bir yerde kısa bir süre kalmak.”³⁰²

Zulüm kavramı, Kurân öncesi Arap toplumunda insanî ilişkilerde her türlü olumsuz söz, fiil ve davranışları ifade etmekte kullanılmıştır. Kur’ân’da bu kavram insanlar arasındaki olumsuz ilişkiyi ifade etmekle birlikte çoğunlukla Allah’a karşı görevlerde inkâr ve isyan olan söz, fiil ve davranışları ifade etmektedir.³⁰³

Kur’ân’da zulüm kavramı 58 sûrede 266 ayette 289 defa geçmiş ve şirk, küfür, nifak, günah, insanlara yapılan haksız muamele, noksan yapmak, azap, işkence, insan öldürmek, hırsızlık, zarar vermek, haksızlık etmek, nefse zarar vermek, insanlara eziyet etmek vb. ilâhî iradeye ters düşen her türlü inanç, söz, fiil ve davranışlar anlamında kullanılmıştır.³⁰⁴

İnsan zulmü, ya başkalarına karşı ya da nefesine karşı işler. Âlimlere göre zulüm üç kısımdır:

1- İnsanın Allah’a karşı işlediği zulüm ki bu, şirk ve küfürdür.³⁰⁵

“İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya (**وَلَمْ يَلْبِسُوا** (**إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ**), işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır”³⁰⁶ ayeti inince, bu ayetin

²⁸⁹ Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. X, s. 31–33; Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978; İbn Manzur, a.g.e., c. XII, s. 373–379; Cübrân, a.g.e., s. 987.

²⁹⁰ Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978.

²⁹¹ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. II, s. 577; Cübrân, a.g.e., s. 987.

²⁹² Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978.

²⁹³ Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. X, s. 31–33; Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978.

²⁹⁴ Cübrân, a.g.e., s. 987; Sarı, a.g.e., s. 956–957; Levis, a.g.e., s. 481; Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. X, s. 31–33; Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978.

²⁹⁵ Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. X, s. 31–33; Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978; Cübrân, a.g.e., s. 987; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. II, s. 577; Sarı, a.g.e., s. 956–957; Levis, a.g.e., s. 481.

²⁹⁶ Levis, a.g.e., s. 481; Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. X, s. 31–33; Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978.

²⁹⁷ İbn Fâris, a.g.e., c. VI, s.99–100; Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. X, s. 31–33.

²⁹⁸ Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978; Sarı, a.g.e., s. 956–957;

²⁹⁹ İbn Manzur, a.g.e., c. XII, s. 373–379; Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978

³⁰⁰ İbn Fâris, a.g.e., c. VI, s.99–100; Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. X, s. 31–33; İbn Manzur, a.g.e., c. XII, s. 373–379; Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978.

³⁰¹ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. II, s. 577; Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1977–1978; Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. X, s. 31–33; Sarı, a.g.e., s. 956–957; Levis, a.g.e., s. 481.

³⁰² Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. X, s. 31–33.

³⁰³ Karagöz, a.g.e., s. 719.

³⁰⁴ Karagöz, a.g.e., s. 719.

³⁰⁵ Turgay, Nureddin, ŞİA, “Zulüm” mad., Şamil Yayınevi, İstanbul, 2000, c. VIII, s. 385–387.

³⁰⁶ En’âm, 6/82.

ifade ettiği, imana zulüm karıştırma meselesi ashabın nefisine ağır geldi ve “Hangimiz nefislerine zulmetmez?” dediler: Bunun üzerine Yüce Allah: “Şüphesiz ki, şirk büyük bir zulümdür (إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ)”,³⁰⁷ ayetini indirdi. Böylece yukarıdaki ayette söz konusu olan zulüm kelimesinden şirk kastedildiği anlaşılmıştır.³⁰⁸

Yüce Allah’ın varlığını, birliğini inkâr etmek zulüm olduğu gibi, imân esaslarından herhangi birini inkar etmek de zulüm ve küfürdür. Bütün bu hususlarda ilgili çeşitli ayetler vardır:

“Onlardan her kim: “Tanrı O değil, benim!” derse, biz onu cehennemle cezalandırırız. İşte biz, zalimlere böyle ceza veririz!”³⁰⁹

Bu ayette, Yüce Allah’ın ilâhlığını inkâr ederek, ilâhlık iddiasında bulunanların durumu dile getirilmiştir. Nemrut’un Allah’ın varlığını inkâr etmenin neticesinde, düştüğü küfür ve zulmünü haber veren bir ayetin meali de şöyledir:

“Allah kendisine mülk (hükümdarlık ve zenginlik) verdiği için şımararak Rabbi hakkında İbrahim ile tartışmaya gireni (Nemrut’u) görmedin mi! İşte o zaman İbrahim: Rabbim hayat veren ve öldüren, demişti. O da: Hayat veren ve öldüren benim, demişti. İbrahim: Allah güneşi doğudan getirmektedir; haydi sen de onu batıdan getir, dedi. Bunun üzerine kâfir apışıp kaldı. Allah zalim kimseleri hidayete erdirmez (وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ).”³¹⁰

Kur’ân’da, Allah’ın ayetlerini inkâr etmek ve Allah’ın daha önce indirdiği vahiyleri değiştirmek de zulüm olarak haber verilmiştir:

“Ayetlerimizi yalanlayan ve kendilerine zulmetmiş olan kavmin durumu (وَأَنْفُسُهُمْ كَانُوا يَظْلَمُونَ) ne kötüdür!”³¹¹

“Fakat onlardan zalim olanlar, sözü, (فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ قَوْلًا) kendilerine söylenenden başkasıyla değiştirdiler. Biz de zulmetmelerinden ötürü üzerlerine gökten bir azap gönderdik.”³¹²

“Ayetlerimiz hakkında ileri geri konuşmaya dalanları gördüğünde, onlar başka bir söze geçinceye kadar onlardan uzak dur. Eğer şeytan sana unutturursa, hatırladıktan sonra artık o zalimler topluluğu ile oturma.”³¹³

³⁰⁷ Lokmân, 31/13.

³⁰⁸ İbn Kesîr, a.g.e., c.VI, s. 2722.

³⁰⁹ Enbiyâ, 21/29.

³¹⁰ Bakara, 2/258.

³¹¹ A’râf, 7/177.

³¹² A’râf, 7/162.

³¹³ En’âm, 6/68.

İsrâiloğullarının, Musa (a.s)’ın sözünü dinlemeyerek buzağıya tapmalarının zulüm olduğu hususunda da, Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

“Musa’ya kırk gece (vahyetmek üzere) söz vermiştik. Sonra haksızlık ederek buzağıyı (tanrı) edindiniz (وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ).”³¹⁴ “Andolsun Musa size apaçık mucizeler getirmişti. Sonra onun ardından, zalimler olarak buzağıyı (tanrı) edindiniz.”³¹⁵

Yüce Allah’ın varlığını, birliğini inkâr etmek zulüm olduğu gibi, iman esaslarından biri olan; peygamberliğe ve peygamberlere inanmamak da zulümdür:

“Andolsun ki, onlara kendilerinden peygamber geldi de onu yalanladılar. Onlar zulmederlerken azap onları yakalayiverdi (فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ وَهُمْ ظَالِمُونَ).”³¹⁶

“Biz, onların seni dinlerken ne maksatla dinlediklerini, kendi aralarında fısıldaşırken de o zalimlerin: «Siz, büyülenmiş bir adamdan başkasına uymuyorsunuz!» dediklerini çok iyi biliriz.”³¹⁷

“Nuh kavmine gelince, peygamberleri yalancılıkla itham ettiklerinde onları, suda boğduk ve kendilerini insanlar için bir ibret yaptık. Zalimler için acıklı bir azap hazırladık.”³¹⁸

2- İnsanlar arasındaki zulüm. Bu da, insanların birbirilerine karşı işledikleri suçlar, günahlar ve haksızlıklardır. Bilindiği gibi zulüm kavramı, Kur’ân’da çok geniş bir kullanım alanına sahiptir. İnsanla insan arasındaki zulüm de, bu geniş alanda büyük bir yere sahip bulunmaktadır. Zaten zulüm denince ilk olarak akla insanların birbirlerine karşı olan hareketlerindeki yanlış, kötü ve zararlı davranışları zulüm olarak tanıtılmış, bunların işlenmemesi istenmiş ve işleyenler tenkid edilmiştir. Bu çirkin hareketlerden bazılarını ve onların olumsuzluğunu bildiren ayet meallerinden bir kısmı şöyledir:³¹⁹

a. Adam öldürmek:

“Onlara, Âdem’in iki oğlunun haberini gerçek olarak anlat: Hani birer kurban takdim etmişlerdi de birisinden kabul edilmiş, diğersinden ise kabul edilmemişti. (Kurbanı kabul edilmeyen kardeş, kıskançlık yüzünden), “Andolsun seni öldüreceğim” dedi. Diğeri de “Allah ancak takva sahiplerinden kabul eder” dedi (ve ekledi:) “Andolsun ki sen, öldürmek için bana elini uzatsan (bile) ben sana, öldürmek için el uzatacak değilim. Ben, âlemlerin Rabbi olan Allah’tan korkarım.” “Ben istiyorum ki, sen, hem benim günahımı

³¹⁴ Bakara, 2/51.

³¹⁵ Bakara, 2/92.

³¹⁶ Nahl, 16/113.

³¹⁷ İsrâ, 17/47.

³¹⁸ Furkân, 25/37.

³¹⁹ Turgay, a.g.e., c. VIII, s. 385–387.

hem de kendi günahını yüklenip ateşe atılacaklardan olasin; zalimlerin cezası işte budur.”³²⁰

b. Hırsızlık yapmak:

“Onun cezası, kayıp eşya, kimin yükünde bulunursa işte o (şahsa el koymak) onun cezasıdır. Biz zalimleri böyle cezalandırırız” dediler.”³²¹

c. Zina yapmak:

“Evinde bulunduğu kadın, onun nefsinden murat almak istedi, kapıları iyice kapattı ve “Haydi gel!” dedi. O da “(Hâşâ), Allah’a sığınırım! Zira kocanız benim velinimetimdir, bana güzel davrandı. Gerçek şu ki, zalimler iflah olmaz!” dedi (إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ).”³²²

d. Suçlu insanları bırakıp suçsuzları cezalandırmak:

“Dediler ki: Ey aziz! Gerçekten onun çok yaşlı bir babası var. Onun yerine bizim birimizi alıyoy. Zira biz seni, iyilik edenlerden görüyoruz. Dedi ki: Eşyamızı yanında bulduğumuz kimseden başkasını yakalamaktan Allah’a sığınırız, o takdirde biz gerçekten zalimler oluruz! (إِنَّا إِذَا لَطَّالِمُونَ)”³²³

e. Allah’ın indirdiği ahkâm ile hükmetmemek:

“Tevrat’ta onlara şöyle yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş (karşılık ve cezadır). Yaralar da kısastır (Her yaralama misli ile cezalandırılır). Kim bunu (kısası) bağışlarsa kendisi için o keffâret olur. Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zalimlerdir (فَاُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ).”³²⁴

3- Zulmün bir diğer çeşidi de, insanın kendi kendine zulmetmesidir.³²⁵ Bu hususta da çeşitli ayetler vardır. Bu ayetlerden bazılarının meali şöyledir:

“Biz her peygamberi –Allah’ın izniyle- ancak kendisine itaat edilmesi için gönderdik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de (وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا) (أَنْفُسَهُمْ) Allah’tan bağışlanmayı dileseler, Resul de onlar için istiğfar etseydi Allah’ı ziyadesiyle affedici, esirgeyici bulurlardı.”³²⁶

“(Kâfirler) kendilerine meleklerin gelmesinden veya Rablerinin emrinin gelmesinden başka bir şey mi bekliyorlar? Onlardan öncekiler de böyle yapmışlardı. (وَمَا)

³²⁰ Mâide, 5/27, 28, 29.

³²¹ Yûsuf, 12/75.

³²² Yûsuf, 12/23.

³²³ Yûsuf, 12/78, 79.

³²⁴ Mâide, 5/45.

³²⁵ Turgay, a.g.e., c. VIII, s. 385–387.

³²⁶ Nisâ, 4/64.

(ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ) Allah onlara zulmetmedi, fakat onlar kendilerine zulmediyorlardı.”³²⁷

“Sonra Kitab’ı, kullarımız arasından seçtiklerimize verdik. Onlardan (insanlardan) kimi kendisine zulmeder (فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ), kimi ortadadır, kimi de Allah’ın izniyle hayırlarda öne geçmek için yarışır. İşte büyük fazilet budur.”³²⁸

Zulüm, yaratılış düzeninde bozukluk ve sapmalara sebep olmaktadır. İnsan dışındaki bütün varlıklar, yaratılış düzenini bozmamakta, nasıl yaratılmışlarsa, öyle hareket etmektedirler. Allah’ın emir ve yasaklarını dinlemeyen, zulüm yollarına düşen insanlar ise, insanın yaratılış gayesinin dışına çıkmaktadırlar. Bu halleriyle de, varlıklar arasında en büyük zalimlerden olma durumuna düşmektedirler. Onun için Allah ve Râsulü genel olarak zulmü yasaklamışlardır. Bütün peygamberler insanları Allah’a inanmaya ve O’nun emir ve yasaklarına uygun hareket etmeye çağırılmışlardır. Bu davete kulak vererek imana gelen ve ibadete sarılanlar huzur, saadet, mutluluk ve başarı elde etmişlerdir. Bu davete kulak vermeyerek peygamberlerin yoluna muhalefet edenler ise, zalimlerden olmuşlar ve başlarına büyük musibetler gelmiştir. Kur’ân’da, peygamberlerin emrini dinlemeyen nice toplulukların başına gelen felâket ve musibetler haber verilmiştir. Bu bilgiler, zulüm işleyen zalimlerin sonu açısından son derece ibret vericidir.³²⁹

2. Bâğy (بغى) :

Meşru devlet başkanına silahla karşı koyma, isyan etme anlamında bir fıkıh terimi³³⁰ olan “Bağy” kavramı B-Ğ-Y kökünden türeyen bir kelimedir.

Adalet kavramının zıttı olan “bağy” kelimesi türevleriyle birlikte sözlüklerde şu manalara gelmektedir:

“Haddi aşmak,³³¹ doğrudan veya haktan uzaklaşmak,³³² kanunsuz iş yapmak,³³³ zulüm, fesatlık,³³⁴ azgınlık, âsîlik,³³⁵ haksızlık ve bozgunculuk yapmak,³³⁶ devlet

³²⁷ Nahl, 16/33.

³²⁸ Fâtır, 35/32.

³²⁹ Turgay, a.g.e., c. VIII, s. 385–387.

³³⁰ Şafak, Ali, *DİA*, “Bağy” mad., TDV Yayınları, İstanbul, 1988, c. IV, s. 451-452

³³¹ İbn Manzur, a.g.e., c. XIV, s. 78-79; Cübrân, a.g.e., s. 331; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 64-65; Sarı, a.g.e., s. 116-117; Ayverdi, a.g.e., c. I, s. 254 .

³³² Ayverdi, a.g.e., c. I, s. 254; İbn Manzur, a.g.e., c. XIV, s. 78-79; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 64-65; Levis, a.g.e., s. 44.

³³³ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 64-65; Sarı, a.g.e., s. 116-117; Cübrân, a.g.e., s. 331.

³³⁴ Cübrân, a.g.e., s. 331; İbn Fâris, a.g.e., c. I, s.142; Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. V, s. 142; Levis, a.g.e., s. 44; Sarı, a.g.e., s. 116-117.

³³⁵ Ayverdi, a.g.e., c. I, s. 254; Sarı, a.g.e., s. 116-117.

³³⁶ İbn Manzur, a.g.e., c. XIV, s. 78-79; İbn Fâris, a.g.e., c. I, s.142.

başkanına isyan etmek,³³⁷ haset etmek, yalan söylemek,³³⁸ hızlı ve kibirli yürümek, yan bakmak,³³⁹ çok şiddetli yağmur,³⁴⁰ yaranın uzun süre iyileşmemesi,³⁴¹ istemek, talep etmek,³⁴² zina etmek, zina eden kadın,³⁴³ kadın köle, kaybolan mal, suyun çıkış yeri,³⁴⁴ bir şeyin güzel ve hoş olması,³⁴⁵ ihtiyaç, ordu, ordunun öncü kuvvetleri, uygun, layık olmak, cinayet işlemek..³⁴⁶

Dini ve hukukî anlamlarda isyan eden kimseye bâğî veya asi denir. Ayrıca devlete isyan edenlerin işgal ve hâkimiyeti altındaki bölgeye “dârü'l-bağy”, isyancılara “ehl-i bağy”, meşru idarenin hâkim olduğu bölgeye “dârü'l-adl”, burada yaşayanlara da “ehl-i adl” denilmektedir.³⁴⁷

Bir terim olarak bâğî; hak ve adalet ile ülkeyi yöneten İslâm devlet başkanına veya nâibine karşı, bir te'vile, yani kendince doğru görülen bir delile, bir sebebe dayanarak itaat dairesinden çıkan, bununla birlikte müslümanların öldürülmesini, mallarının müsaderesini, zürriyetlerinin esir edilmesini helâl görmeyen ve silâhlı güce sahip olan müslüman, demektir. Bağîler arkalarında silâhlı bir güç olan asilerdir. Kendi yorumlarına göre bir delile dayanarak bazı hükümlerde müslümanlara ve İslâmî yönetime muhalefet ederler.³⁴⁸ Bunlar için İbn Ömer (r.a.), Hz. Peygamber (s.a.v.)'in şöyle dediğini nakletmiştir: “Her kim bize karşı silâh taşırırsa (harp ederse) bizden değildir.”³⁴⁹

Bir başka hadîs-i şerifte ise Ebu Hureyre (r.a.), Allah elçisinin şöyle buyurduğunu rivayet eder:

“Her kim, İslâm devlet başkanına itaatten çıkar ve İslâm cemaatinden ayrılır da ölürse, onun ölümü câhiliyye ölümüdür.”³⁵⁰

³³⁷ Levis, a.g.e., s. 44; Sarı, a.g.e., s. 116-117; İbn Manzur, a.g.e., c. XIV, s. 78-79.

³³⁸ Sarı, a.g.e., s. 116-117; İbn Manzur, a.g.e., c. XIV, s. 78-79.

³³⁹ İbn Manzur, a.g.e., c. XIV, s. 78-79.

³⁴⁰ Cübrân, a.g.e., s. 331; İbn Fâris, a.g.e., c. I, s.142; Ebu'l-Kâsım, a.g.e., c. V, s. 142; Levis, a.g.e., s. 44; Sarı, a.g.e., s. 116-117; İbn Manzur, a.g.e., c. XIV, s. 78-79.

³⁴¹ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 64-65; İbn Manzur, a.g.e., c. XIV, s. 78-79; İbn Fâris, a.g.e., c. I, s.142; Ebu'l-Kâsım, a.g.e., c. V, s. 142.

³⁴² İbn Fâris, a.g.e., c. I, s. 142; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 64-65; İbn Manzur, a.g.e., c. XIV, s. 78-79; Sarı, a.g.e., s. 116-117; Ebu'l-Kâsım, a.g.e., c. V, s. 142.

³⁴³ Levis, a.g.e., s. 44; M Sarı, a.g.e., s. 116-117; Ebu'l-Kâsım, a.g.e., c. V, s. 142; İbn Fâris, a.g.e., c. I, s.142; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 64-65

³⁴⁴ Ebu'l-Kâsım, a.g.e., c. V, s. 142

³⁴⁵ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 64-65

³⁴⁶ Cübrân, a.g.e., s. 331; İbn Fâris, a.g.e., c. I, s.142; Levis, a.g.e., s. 44; Sarı, a.g.e., s. 116-117.

³⁴⁷ Şafak, a.g.e., c. 4, s. 451-452

³⁴⁸ Döndüren, Hamdi, ŞİA, “Bâğî, Bağy” mad., s. 256-257

³⁴⁹ Buhârî, Fiten,7, c. VIII, s. 90; Nesâî(v. 303/915), Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünen-i Nesâî*, Şerhu'l-hafız Celaleddin es-Suyûtî; Hâşiyetü'l-İmam es-Sindî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, Tahrir, 26, c. VII, s. 117; Tirmizî, Hüdûd, 26, c. IV, s. 60; İbn Mace, Fiten, 11, c. II, s. 1311.

³⁵⁰ Buhârî, Fiten, 2, c. VIII, s. 87.

Sözlükte “haktan ayrılmak, zulmetmek, haddi aşmak” anlamlarıyla karşımıza çıkan “bâğy” kelimesi, Kur’ân-ı Kerîm’de, sözlük anlamının dışında Allah’a karşı gelme ve dinin çizdiği sınırları aşma manasında ahlâkî bir terim olarak kullanılmıştır.³⁵¹

“De ki: Allah her şeyin Rabbi iken ben ondan başka Rab mi arayacağım? (أَبْغِي رَبًّا). Herkesin kazanacağı yalnız kendisine aittir. Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez. Sonunda dönüşünüz rabbinizdir. Ve O, uyuşmazlığa düştüğünüz gerçeği size haber verecektir.”³⁵²

“Göklerde ve yerdekiler, ister istemez O’na teslim olduğu halde onlar (ehl-i kitap), Allah’ın dininden başkasını mı arıyorlar? (أَفْغِيرَ دِينَ اللَّهِ يَبْغُونَ). Hâlbuki O’na döndürüleceklerdir.”³⁵³

“Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar (وَالْبَغْيِ). O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”³⁵⁴

“Kârun, Musa (a.s.)’nın kavminden idi de, onlara karşı azgınlık etmişti (فَبَغَى عَلَيْهِمْ). Biz ona öyle hazineler vermiştik ki, anahtarlarını güçlü-kuvvetli bir topluluk zor taşırdı. Kavmi ona şöyle demişti: Şımarma! Bil ki Allah şımarıkları sevmez.”³⁵⁵

“De ki: Ey ehl-i kitap! (Gerçeği) görüp bildiğiniz halde niçin Allah’ın yolunu eğri göstermeye yeltenerek müminleri Allah yolundan çevirmeye kalkışıyorsunuz? (يَبْغونها عوجاً) Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir.”³⁵⁶

“Eğer içinizde (onlar da savaşa) çıksalardı, size bozgunculuktan başka bir katkıları olmazdı ve mutlaka fitne çıkarmak isteyerek aranızda koşarlardı (يَبْغُونَكُمْ الْفِتْنَةَ). İçinizde, onlara iyice kulak verecekler de vardır. Allah zalimleri gayet iyi bilir.”³⁵⁷

“Allah kullarına rızkı bol bol verseydi, yeryüzünde azarlardı (لَبْغُوا). Fakat O, (rızkı) dilediği ölçüde indirir. Çünkü O, kullarının haberini alandır, onları görendir.”³⁵⁸

“Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırırsa (فَإِنْ بَغَتْ), Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla (فَقَاتِلُوا الَّتِي) (فَبَغَى) savaşın. Eğer dönerse artık aralarını adaletle düzeltin ve (her işte) adaletli davranın. Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever.”³⁵⁹

³⁵¹ Paçacı, İbrahim, *DKS*, “Bağy” mad., TDV Yayınları, İstanbul, 1988, s. 52.

³⁵² En’âm, 6/164.

³⁵³ Âli İmrân, 3/83.

³⁵⁴ Nahl, 16/90.

³⁵⁵ Kasâs, 28/76.

³⁵⁶ Âl-i İmrân, 3/99.

³⁵⁷ Tevbe, 9/47.

³⁵⁸ Şûra, 42/27.

³⁵⁹ Hucurât, 49/9.

Aynı kelimeden türeyen “اِبْتِغَاء” fiili ise; bir şeyi istemede çaba göstermek anlamındadır. Eğer, istenilen şey iyiye, eylem de iyi, istenilen şey kötüyse, eylem de kötüdür.³⁶⁰ Nitekim Kur’ân’ı Kerim’de bu anlamda ayetler vardır:

“Yüce Rabbinin rızasını istemekten (إِلَّا اِبْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى) başka onun nezdinde hiçbir kimseye ait şükranla karşılanacak bir nimet yoktur.”³⁶¹

“Eğer Rabbinden umduğun -beklemek durumunda olduğun- (اِبْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِّن رَّبِّكَ) bir rahmet için onların yüzlerine bakamıyorsan, hiç olmazsa kendilerine gönül alıcı bir söz söyle.”³⁶²

“(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu –kazancı- (أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ) aramanızda size herhangi bir günah yoktur...”³⁶³

“(Kullarım!) Rabbiniz, lütfuna nâil olmanız için (لِتَبْتَغُوا مِن فَضْلِهِ) denizde gemileri sizin için yüzdürendir. Doğrusu O, sizin için çok merhametlidir.”³⁶⁴

“Sana Kitab’ı indiren O’dur. Onun (Kur’ân’ın) bazı ayetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab’ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihdir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu tevil etmek için ondaki müteşâbih ayetlerin peşine düşerler... (مِنهُ اِبْتِغَاءُ الْفِتْنَةِ وَاِبْتِغَاءُ تَأْوِيلِهِ)”³⁶⁵

Yine aynı kelimeden türeyen “انْبِغَى ” fiilî ise; “Biz ona (Peygamber’e) şiiir öğretmedik. Zaten ona yaraşmazdı da (وَمَا يَنْبَغِي لَهُ)”.³⁶⁶ ayetinde olduğu gibi yaraşmak, uygun düşmek, istenmesi uygun olmak anlamlarında kullanılır.³⁶⁷

Kur’ân’da Hucurât Sûresi 9. ayetinde, bâğîlerle, Allâh’ın buyruğuna dönünceye kadar savaşılması emredilmektedir. İslâm bilginleri, bağıy suçu sabit olan isyancılarla savaşmak gerektiğini, isyan bastırıldıktan sonra, isyan sırasında işlenen suçtan da ayrıca cezalandırılacağını ifade ederler.³⁶⁸

Devlete karşı silahlı ayaklanmanın bağıy suçu oluşturması için lazım gelen şartlar konusunda mezhepler tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür. Genellikle kabul edildiğine göre bağıy suçunun birinci unsuru, isyanın meşru bir devlet başkanına veya devlet düzenine karşı yapılmış olmasıdır. Bu maksadı taşımayan karşı çıkmalar isyan suçu oluşturmaz. Prensip olarak devlet başkanının adalet vasfına sahip olması gerekir.

³⁶⁰ Ünal, Ali, ŞîA, “Bâğî, Bağıy” mad., s. 255-256.

³⁶¹ Leyl, 92/19-20.

³⁶² İsrâ, 17/28.

³⁶³ Bakara, 2/198,

³⁶⁴ İsrâ, 17/66; Nahl, 16/14; Kasas, 28/73.

³⁶⁵ Âli İmrân, 3/7.

³⁶⁶ Yâsin, 36/69.

³⁶⁷ Ünal, a.g.e., s. 255-256.

³⁶⁸ Paçacı, İbrahim, a.g.e., s. 52.

Hukukçuların çoğunluğuna göre bu niteliğe sahip olmayan halifenin değiştirilmesi gereklidir. Ancak hukukçular kan dökülmesine yol açacağı ve daha büyük bir fitne doğuracağı endişesiyle bu değişimin silahla olması konusunda tereddütlü davranmışlardır.³⁶⁹

3. İ'tidâ – Adüvv (اعتداء و عدو) :

A-D-V kökünden olan “i'tidâ” ve “adüv” kelimeleri de yine “adalet” kavramının zıttı olan kelimelerdendir. “عدو” (عدا) kelimesi türevleriyle birlikte sözlüklerde; “zulmetmek, düşman, düşmanlık etmek,³⁷⁰ haddi aşmak, haksızlık etmek, çalmak, uzaklaştırmak,³⁷¹ haktan ayrılmak, bir şeyden uzaklaşmak, yüz çevirmek, terk etmek, sıkıntıların arka arkaya gelmesi, bir hastalığın başka birine bulaşması,³⁷² ayrılığa düşmek, fesat, yarışmak, peşpeşe yapmak, kuru (sert) toprak, düz olmayan arazi, dengesiz (hareketi belirsiz) binek,³⁷³ koşmak, yarışmak³⁷⁴ gibi manalara gelmektedir.

“عدو” fiilinden olan “i'tidâ” kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de özellikle, aşırı gitmeme, Allah'ın sınırlarını aşmama konusunda uyarılar niteliğinde geçmektedir:

“Ey iman edenler! Allah sizi ellerinizin ve mızraklarınızın erişeceği bir avlanma ile (onu yasak ederek) dener ki gizlide (kimsenin görmediği yerde, gerçekten) kendisinden kimin korktuğu ortaya çıksın. Kim bundan sonra sınırı aşarsa (فَمَنْ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَلِكَ) onun için acı bir azap vardır.”³⁷⁵

“Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın ve sınırı aşmayın. Allah sınırı aşanları sevmez (وَلَا تَعْتَدُوا)”³⁷⁶

“Size karşı savaş açanlara, siz de Allah yolunda savaş açın. Sakın aşırı gitmeyin, çünkü Allah aşırıları sevmez.”³⁷⁷

“وَلَا تَعْتَدُوا” “Sınırı aşmayın” ifadesi “helâli haram sayarak Allah'ın hükümlerine girmeyin” manasında anlaşılabilir gibi, “başkalarının haklarına tecavüz etmeyin”

³⁶⁹ Şafak, a.g.e., c. IV, s. 451-452

³⁷⁰ İbn Manzur, a.g.e., c. XV, s. 31-33; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 588-589; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 2.bs., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1407/1987, c. I, s. 1688.

³⁷¹ İbn Manzur, a.g.e., c. XV, s. 31-33; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., c. I, s. 1688.

³⁷² İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 588-589.

³⁷³ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., c. I, s. 1688.

³⁷⁴ İbn Manzur, a.g.e., c. XV, s. 31-33; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 588-589; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., c. I, s. 1688.

³⁷⁵ Mâide, 5/94

³⁷⁶ Mâide, 5/87

³⁷⁷ Bakara, 2/190

veya “helâl de olsa verilen nimetlerden yararlanırken makul sınırın ötesine geçmeyin, israftan kaçının” şeklinde de yorumlanmıştır.³⁷⁸

Yukarıdaki ayetlerde geçtiği üzere “i’tida” kelimesi neredeyse zulümle aynı anlamda ve adaletin zıttı olarak değerlendirilmektedir. İnsanların gerek Allah’ın koyduğu sınırlar karşısında, gerekse birbirleri ile münasebetlerinde haddi aşmamaları öğütlenmekte yani, âdil davranmaya teşvik edilmektedir.

“A-D-V” fiilinden türeyen ve “zulmetmek, haddi aşmak, vazgeçirmek ve düşman” anlamına gelen³⁷⁹ “adüv” kelimesi Allah’ın sıfatı olarak Kur’ân’da bir ayette geçmiştir:

“Kim, Allah’a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil’e ve Mikâil’e düşman olursa (...مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ...) bilsin ki Allah da inkârcı kâfirlerin düşmanıdır.”³⁸⁰

Cebrâil’in Hz. Peygamber (s.a.v.)’e vahiy getirdiğini bildiren ve Medine Yahudilerinin bu melek hakkındaki yanlış kanaatlerine işaret eden yukarıdaki ayetlerin iniş sebebiyle ilgili olarak müfessirlerin verdiği bilgilere göre Fedek Yahudilerinden bir grup Hz. Peygamber (s.a.v.)’e gelerek, dört konuda soruları olduğunu, bunlara doğru cevaplar verirse müslüman olacaklarını ifade etmişlerdi. Üç sorunun cevabını bekledikleri gibi aldılar. Dördüncü soruları Hz. Peygamber (s.a.v.)’e vahiy getiren meleğin isminin ne olduğu idi. “Cebrâil” cevabını alınca Yahudiler, “Cebrâil bizim düşmanımızdır; çünkü o savaş, kıtlık ve kuraklık meleğidir. Eğer sana vahiy getiren melek Mikâil olsaydı iman ederdik; çünkü Mikâil rahmet, bolluk ve yağmur meleğidir” dediler. İşte yukarıdaki ayette, Yahudilerin bu düşmanlıklarının yersiz ve haksız olduğuna işaret edilmektedir. Çünkü Cebrâil, Kur’ân’ı Hz. Peygamber (s.a.v.)’e getiren, ayetteki ifadesiyle onun kalbine indiren bir melektir; bu görevini de Allah’ın izniyle yapmıştır; yani sadece Allah’ın kendisine verdiği bir görevi ifa etmiş, Allah ile peygamberleri arasında bir elçilik yapmıştır. Şu halde bundan dolayı ona düşmanlık duygusu beslemek, gerçekte onun getirdiği vahye ve vahiy gönderene karşı düşmanlıktır. Bu sebeple bu ayette, Cebrâil’e düşman olmanın bir bakıma Allah’a, peygamberlere ve diğer meleklerle, bu arada Yahudilerin çok sevdiklerini söyledikleri Mikâil’e düşman olmak anlamına geleceğine işaret edilmekte; bu yüzden Allah’ın da bu kâfirlerin düşmanı olduğu belirtilmektedir.³⁸¹

Allah’ın kâfirlere düşmanlığı; onları sevmemesi, kötü olan söz, fiil ve davranışlarından razı olmaması, onların düşmanlığını kendilerine çevirmesidir. Bu da,

³⁷⁸ Karaman, Hayrettin...[ve öte.], Kur’ân Yolu, c. II, s. 330.

³⁷⁹ Karagöz, a.g.e., “Adüv” mad., s. 8.

³⁸⁰ Bakara, 2/98.

³⁸¹ Karaman, a.g.e., c. I, s. 162-163.

onların Allah'a düşmanlığı sebebiyledir. Allah'ın bu vasfı Allah'a düşmanlık eden kâfirlere yöneliktir. Allah, mü'minlerin dostu olduğu gibi kâfirlerin de düşmanıdır.³⁸²

4. Kast – Kusût (قسط - قسوط) :

“Adalet” kavramının zıddı olan “kast” ve “kusût” (قسط – قسوط) kelimeleri, adalet anlamına gelen “kısıt” kelimesiyle aynı kökten yani; “K-S-T” kökünden gelen kelimelerdir. Bu kelimeler sözlüklerde “sapmak, adaletten ayrılmak,³⁸³ haktan veya hak yoldan dönmek, uzaklaşmak,³⁸⁴ zulüm, zulmetmek³⁸⁵ ve ayaktaki eğrilik³⁸⁶” anlamlarına gelmektedir.

İbn-i Manzur, “Kâsitûn” kelimesinin (الجائرون الكفار) “Zalim Kâfirler”; “Muksitûn” kelimesinin ise (العادلون المسلمون) “Âdil Müslümanlar” anlamı taşıdığı bildirilmektedir.³⁸⁷

“Kâsitûn” (القاسطون) kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de zulmedenler, hak yoldan sapanlar anlamında şu ayette geçmektedir:

“İçimizde, (Allah’a) teslimiyet gösterenler de var, hak yoldan sapanlar da var (وَمِنَّا الْقَاسِطُونَ). Teslimiyet gösteren kimseler, doğru yolu arayanlardır. Hak yoldan sapanlara gelince (وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ), onlar cehenneme odun olmuşlardır.”³⁸⁸

Bu ayette geçen “haksızlığa sapanlar”dan maksat inanç ve amelde doğruluktan, adaletten sapanlardır. Bunlar, özellikle Allah’a ortak koşmakla hem hakikat çizgisinden saptıkları hem de böylece kendilerine haksızlık ettikleri için ayette “zalimler” anlamına gelen “kâsitûn” sıfatıyla nitelendirilmişlerdir.³⁸⁹

5. Fahşâ (فحشاء) :

“F-H-Ş” fiilinden mastar olan “fahşâ” kelimesi, “adalet” kavramının zıddı olan kelimelerden biridir. Lügat manası ise; “Allah’ın yasakladığı her türlü günah,³⁹⁰ haddi aşmak, her türlü kötü söz ve fiil,³⁹¹ gerçeğe uymayan her türlü iş, cehalet,³⁹² kötülüğü

³⁸² Karagöz, a.g.e., s. 8.

³⁸³ Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 670; İbn Manzur, a.g.e., c. VII, s. 428; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 734; Cevherî, a.g.e., c. III, s. 1152-1153; İbn Fâris, a.g.e., c. II, s. 399.

³⁸⁴ Levis, a.g.e., s. 628; Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 670; İbn Manzur, a.g.e., c. VII, s. 428; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 734; Cevherî, a.g.e., c. III, s. 1152-1153; İbn Fâris, a.g.e., c. II, s. 399.

³⁸⁵ Cevherî, a.g.e., c. III, s. 1152-1153; Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 670; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 734.

³⁸⁶ İbn Fâris, a.g.e., c. II, s. 399; Levis, a.g.e., s. 628; Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 670.

³⁸⁷ İbn Manzur, a.g.e., c. VII, s. 428.

³⁸⁸ Cin, 72/14-15.

³⁸⁹ Karaman, a.g.e., c. V, s. 477.

³⁹⁰ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., c. I, s. 774.

³⁹¹ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 675; İbn Manzur, a.g.e., c. VI, s. 325.

³⁹² İbn Manzur, a.g.e., c. VI, s. 325.

açıktan yapmak, kötü kadın,³⁹³ zina,³⁹⁴ cimrilik³⁹⁵ veya zekât ödemede cimrilik³⁹⁶ gibi anlamlara gelmektedir.

Sözlükte kısaca “çirkin ve aşırı olmak” anlamına gelen “fahşâ” (fuhuş) İslâmî literatürde, kelimenin sözlük anlamıyla da bağlantılı olarak, aşırı derecede çirkin söz ve davranış, büyük günah, edep ve ahlâka aykırı olup dinen yasaklanan her türlü kötülük ve çirkinlik anlamında kullanılmaktadır.³⁹⁷ İnsanlar birbiriyle konuşurken; birbirlerine karşı ölçüyü aşıp, iftira, dedi-kodu ve gıybet gibi kötü ve çirkin söz söyleyebilirler.

“F-H-Ş” kökünden türeyen fahşâ, fâhişe ve fevâhiş kelimeleri Kur’ân-ı Kerîm’de yirmi dört yerde geçmektedir. Çoğunda yukarıdaki anlamlarda, bir kısmında ise kinaye yoluyla zina, livâta, sevicilik gibi çirkin ve yüz kızartıcı fiiller kastedilmektedir.³⁹⁸ Kur’ân’da geçen “fahşâ” kelimesiyle ilgili şu ayetleri örnek verebiliriz:

“Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. (وَيَهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ) O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”³⁹⁹

“Kadınlarınızdan fuhuş yapanlara karşı (وَاللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ) aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar evlerde hapsedin.”⁴⁰⁰

“Ey iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl değildir. (بِفَاحِشَةٍ مَّبِينَةٍ) Apaçık bir edepsizlik yapmadıkça, onlara verdiğinizin bir kısmını ele geçirmeniz için de kadınları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmazsanız (biliniz ki) Allah’ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz.”⁴⁰¹

“Lût’u da (peygamber olarak kavmine gönderdik.) Kavmine şöyle demişti: Göz göre göre hâla o hayâsızlığı (أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ) yapacak mısınız?”⁴⁰²

“Ey peygamber hanımları! Sizden kim açık bir hayâsızlık yaparsa, (بِفَاحِشَةٍ مَّبِينَةٍ) onun azabı iki katına çıkarılır. Bu, Allah’a göre kolaydır.”⁴⁰³

³⁹³ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 675

³⁹⁴ İbn Manzur, a.g.e., c. VI, s. 325; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., c. I, s. 774.

³⁹⁵ İbn Manzur, a.g.e., c. VI, s. 325.

³⁹⁶ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., c. I, s. 774.

³⁹⁷ Canbulat, Mehmet, *DKS*, “Fahşâ” mad., Heyet (Ed: İsmail Karagöz), DİB Yayınları, 3. bs. Ankara, 2007, s. 169.

³⁹⁸ Canbulat, a.g.e., s. 169.

³⁹⁹ Nahl, 16/90.

⁴⁰⁰ Nisâ, 4/15.

⁴⁰¹ Nisâ, 4/19.

⁴⁰² Neml, 27/54; A’râf, 778; Ankebût 29/28.

⁴⁰³ Ahzâb, 33/30.

“Ey Peygamber! Kadınları boşayacağınızda, onları iddetlerini gözeterek boşayın ve iddeti de sayın. Rabbiniz Allah’tan korkun. Apaçık bir hayasızlık yapmaları (بفاحشة مبينة) hali bir yana, onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar. Bunlar Allah’ın sınırlarıdır. Kim Allah’ın sınırlarını aşarsa, şüphesiz kendine zulmetmiş olur. Bilemezsin, olur ki Allah, bundan sonra bir durum ortaya çıkarıverir.”⁴⁰⁴

“Yine onlar ki, bir kötülük yaptıklarında, (واذا فعلوا فاحشة) ya da kendilerine zulmettiklerinde Allah’ı hatırlayıp günahlarından dolayı hemen tövbe (istiğfar) ederler. Zaten günahları Allah’tan başka kim bağışlayabilir ki! Bir de onlar, işledikleri kötülüklerde, bile bile ısrar etmezler.”⁴⁰⁵

“Onlar bir kötülük yaptıkları zaman (واذا فعلوا فاحشة): “Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti” derler. De ki: Allah kötülüğü emretmez. Allah’a karşı bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?”⁴⁰⁶

“Zinaya yaklaşmayın. Zira o, bir hayâsızlıktır (انه كان فاحشة) ve çok kötü bir yoldur.”⁴⁰⁷

“Geçmişte olanlar bir yana, babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin; çünkü bu bir hayâsızlıktır, (انه كان فاحشة ومقتا) iğrenç bir şeydir ve kötü bir yoldur.”⁴⁰⁸

“Ey insanlar! Yeryüzünde bulunanların helâl ve temiz olanlarından yeyin, şeytanın peşine düşmeyin; zira şeytan sizin açık bir düşmanınızdır. (انما يامرکم بالسوء والفحشاء) O size ancak kötülüğü, çirkini ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder.”⁴⁰⁹

“İnananlar arasında çirkin şeylerin yayılmasını arzulayan (ان الذين يحبون ان تشيع الفاحشة) kimseler için dünyada da ahirette de çetin bir ceza vardır. Allah bilir, siz bilmezsiniz.”⁴¹⁰

İslâm’ın amaçlarından biri de neslin korunması, sağlıklı bir toplumun oluşturulmasıdır. Bu bakımdan fuhuş ve fuhşa götüren bütün davranışlar yasaklanmış, mü’min erkek ve kadınların gözlerini haramdan sakınmaları, kadınların tahrik edici bir şekilde giyinip süslenmemeleri emredilmiş, ayrıca kadının erkeğin cinsî duygularını uyandıracak şekilde yürümesi de hoş karşılanmamıştır. İslâm’da ferdin cinsi ihtiyaçları

⁴⁰⁴ Talak, 65/1.

⁴⁰⁵ Âl-i İmrân, 3/135.

⁴⁰⁶ A’râf, 7/28

⁴⁰⁷ İsrâ, 17/32.

⁴⁰⁸ Nisâ, 4/22.

⁴⁰⁹ Bakara, 2/169.

⁴¹⁰ Nûr, 24/19.

tabii bir ihtiyaç olarak görülmüş, evlilik kolaylaştırılmış, fuhşu kolaylaştıran ve özendiren yollar kapatılmış, ayrıca bu yönde gerekli sosyal ve hukukî tedbirler de alınmıştır.⁴¹¹

6. Fitne (فتنة) :

F-T-N kökünden türeyen “Fitne” kavramı da adaletin zıttı olan kavramlardan biridir. Sözlüklerde bu kelimenin türevleriyle birlikte şu manalara geldiği görülmektedir:

“Zulüm, haksızlık, haktan uzaklaşmak, ölüm, küfür, sarraf, mal ve evlat,⁴¹² yüz çevirmek, dininden döndürmek için işkence etmek,⁴¹³ yakmak, denemek, sınamak, imtihan etmek, aldanmak, günah, hırsız, şeytan (doğrudan uzaklaştırdığı için),⁴¹⁴ vesvese vermek, kuruntu,⁴¹⁵ sapıklık, saptırmak, azap etmek, deli-mecnun, başa gelen sıkıntı, bela, musibet; görüş, düşünce ve fikir (ayrılığı) farklılığı, altın-gümüş gibi madenleri saflaştırmak ve birbirinden ayırmak için ateşte yakmak-eritmek,⁴¹⁶ bir şeye kapılmak, sorguya çekerek sıkıntı vermek,⁴¹⁷ çirkinlik.”⁴¹⁸

İnsanın içine aşk ateşi düşürdüğü veya gönlünü çelip mantıklı düşünmesini engellediği için kadına “fettan” denilmiştir. Aynı kelime, kişinin aklını karıştırıp ahlâkını bozan ve cezaya çarptırılmasına sebep olan şeytan için, ayrıca zarar verme manasından dolayı da hırsız için kullanılmıştır. İnsanların hırsını kamçılıyıp günah işlemelerine sebep olan altın ve gümüşe “iki fettan”, insanları zor bir imtihandan geçirecek olan “Münker ve Nekir”e de “kabrın iki fettanı” adı verilmiştir.⁴¹⁹

Geniş ve kapsamlı bir terim olan ve imtihan, iyi veya kötü şeylerle deneme; manevi çöküntü; dini, içtimai ve siyasi kargaşa anlamlarında kullanılan fitne kelimesi, Kur’ân-ı Kerîm’de otuz dört ayette, türevleri ise yirmi altı ayette geçmektedir.⁴²⁰ Bu kelime Türk diline de girmiş ve bu kelime dilimizde; azdırma, baştan çıkarma, fesat, ara bozma, ihtilaf, afet, musibet, sıkıntı, belâ, ceza, delilik, dinsizlik, canilik manalarının yanı sıra, daha çok karışıklık ve kargaşa anlamına gelmektedir.⁴²¹

“Fitne” kavramının Kur’ân’da geçtiği manaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

⁴¹¹ Canbulat, a.g.e., s. 169.

⁴¹² İbn Manzur, a.g.e., c. XIII, s. 317

⁴¹³ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 673.

⁴¹⁴ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., c. I, s. 1575; İbn Manzur, a.g.e., c. XIII, s. 317.

⁴¹⁵ İbn Manzur, a.g.e., c. XIII, s. 317; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 673.

⁴¹⁶ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., c. I, s. 1575; İbn Manzur, a.g.e., c. XIII, s. 317; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 673.

⁴¹⁷ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 673; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., c. I, s. 1575.

⁴¹⁸ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., c. I, s. 1575.

⁴¹⁹ İbn Manzur, a.g.e., c. XIII, s. 317

⁴²⁰ Çağrıçı, Mustafa, DİA, “Fitne”mad.,, c. XIII, s.156.

⁴²¹ Karagöz, a.g.e., “Fitne” mad.,, s. 188.

“İmtihan (deneme-sınama),⁴²² imtihan vasıtası olan mal ve evlat,⁴²³ belâ (musibet-dert),⁴²⁴ sapıklık, sapma, saptırma,⁴²⁵ kandırma,⁴²⁶ şaşkırtma, aldatma,⁴²⁷ delilik (cinnet),⁴²⁸ azap, işkence (yakılma, ateşe atılma),⁴²⁹ mazeret ve çare,⁴³⁰ günah,⁴³¹ savaşıma (öldürme),⁴³² kargaşa, karışıklık, fesat,⁴³³ şirk, küfür, müşriklerin müslümanlara uyguladıkları baskı (işkence, eziyet, kötülük),⁴³⁴ şeytanın hile ve tuzağı,⁴³⁵ şeytanın zayıf ruhlu kişilere aşıladığı batıl inanç ve kuruntu,⁴³⁶ nifak,⁴³⁷ düşman saldırısı,⁴³⁸ Allah’ın kullarına farklı imkânlar vererek birbirlerine karşı niyet ve tutumlarını ortaya çıkarması.”⁴³⁹

Kur’ân’da “fitne” kavramının geçtiği bazı ayetlerin örneklerini şöyle sıralamak mümkündür:

“Allah buyurdu: Senden sonra biz, kavmini (Harun ile kalan İsrailoğullarını) (**فَانَا قَدْ** **فَتْنَا قَوْمَكَ**) imtihan ettik ve Sâmirî onları yoldan çıkardı.”⁴⁴⁰

“Biliniz ki, mallarınız ve çocuklarınız birer imtihan sebebidir (**أَمَّا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِئْتَنَةٌ**) ve büyük mükâfat Allah’ın katındadır.”⁴⁴¹

“İnsanlardan kimi Allah’a yalnız bir yönden kulluk eder. Şöyle ki: Kendisine bir iyilik dokunursa buna pek memnun olur, bir de musibete uğrarsa (**وَإِنْ أَصَابَتْهُ فِئْتَنَةٌ**) çehresi değişir (dinden yüz çevirir). O, dünyasını da, ahiretini de kaybetmiştir. İşte bu, apaçık ziyanın ta kendisidir.”⁴⁴²

“İnsanlardan kimi vardır ki: “Allah’a inandık” der; fakat Allah uğrunda eziyete uğratıldığı zaman,

⁴²² Bakara, 2/102; Tâhâ, 20/40, 85, 90, 131.

⁴²³ Enfâl, 8/28; Tegâbün, 64/15.

⁴²⁴ Hac, 22/11.

⁴²⁵ Mâide, 5/41, 49.

⁴²⁶ Saffât, 37/162.

⁴²⁷ A’râf, 7/27.

⁴²⁸ Kâlem, 68/6.

⁴²⁹ Ankebût, 29/10; Enfâl, 8/25; Zâriyât, 51/13-14; Burûc, 85/10.

⁴³⁰ En’âm, 6/23.

⁴³¹ Tevbe, 9/49.

⁴³² Nisâ, 4/91; Ahzâb, 33/14.

⁴³³ Âl-i İmrân, 3/7; Tevbe, 9/47, 48.

⁴³⁴ Bakara, 2/191, 193, 217; Nisâ, 4/91, 101; Enfâl, 8/39.

⁴³⁵ A’râf, 7/27.

⁴³⁶ Hac, 22/53.

⁴³⁷ Hadîd, 57/14.

⁴³⁸ Nisâ, 4/101.

⁴³⁹ En’âm, 6/53; Furkân, 25/20.

⁴⁴⁰ Tâhâ, 20/85.

⁴⁴¹ Enfâl, 8/28.

⁴⁴² Hac, 22/11.

(جعل فتنة الناس) insanların işkencesini Allah'ın azabı gibi tutar. Hâlbuki Rabbinden bir nusret gelecek olsa, mutlaka, “Doğrusu biz de sizinle beraberdik” derler. İyi de, Allah, herkesin kalbindekileri en iyi bilen değil midir?”⁴⁴³

“Eğer içinizde (onlar da savaşa) çıksalardı, size bozgunculuktan başka bir katkılarını olmazdı ve mutlaka fitne çıkarmak isteyerek (يبيغونكم الفتنة) aranızda koşarlardı. İçinizde, onlara iyice kulak verecekler de vardır. Allah zalimleri gayet iyi bilir.”⁴⁴⁴

“Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin size kötülük etmelerinden endişe ederseniz, (ان خفتم ان يفتنكم) namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler, sizin apaçık düşmanınızdır.”⁴⁴⁵

7. Ğulüvv (غلو) :

“Ğulüvv” kelimesi de “adalet” kavramının zıttı olan kelimelerden biridir. Bu kelime sözlüklerde türevleriyle birlikte; “ölçüyü, haddi-sınırı aşmak, yükselmek, artmak,⁴⁴⁶ davranış ve her türlü anlayışta itidal çizgisinin ötesine geçmek,⁴⁴⁷ dinde aşırılık, bitkinin büyüyüp boy atması,⁴⁴⁸ şişman, yürüyüş temposunu bozmak veya artırmak,⁴⁴⁹ fiyatların yükselmesi, pahalılık, aşırılık, oku daha ileri atmak için iyice germek,⁴⁵⁰ koşmak”⁴⁵¹ manalarına gelmektedir.

“Ğulüv” kelimesi terim olarak, Kur’ân ve sünnete göre belirlenen İslâmî anlayışın sınırlarını aşan inanç ve davranışlar olarak tanımlanabilir.⁴⁵²

Kur’ân’da “ğulüv” kökünden türeyen fiiller şu iki ayette yer almaktadır:

“Ey ehl-i kitap! Dininizde aşırı gitmeyin (لا تغلوا في دينكم) ve Allah hakkında, gerçekten başkasını söylemeyin. Meryem oğlu İsa Mesih, ancak Allah'ın resûlüdür, (o) Allah'ın, Meryem'e ulaştırdığı “kün: ol” kelimesi(nin eseri)dir, O'ndan bir ruhtur. (O'nun tarafından gönderilmiş yahut teyit edilmiş yahut da Cebrâil tarafından üfürülmüş bir ruhtur). Şu halde Allah'a ve peygamberlerine iman edin. «(Tanrı) üçtür» demeyin, sizin için hayırlı olmak üzere bundan vazgeçin. Allah ancak bir tek Allah'tır. O, çocuğu

⁴⁴³ Ankebût, 29/10.

⁴⁴⁴ Tevbe, 9/47.

⁴⁴⁵ Nisâ, 4/101.

⁴⁴⁶ el-Fîrûzâbâdî , a.g.e., c. I, s. 1700; İbn Manzur, a.g.e., c. XV, s. 131; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 660.

⁴⁴⁷ Karaman, Fikret, a.g.e., “Ğulüvv” mad., s. 206.

⁴⁴⁸ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 660.

⁴⁴⁹ İbn Manzur, a.g.e., c. XV, s. 131.

⁴⁵⁰ el-Fîrûzâbâdî , a.g.e., c. I, s. 1700; İbn Manzur, a.g.e., c. XV, s. 131.

⁴⁵¹ el-Fîrûzâbâdî , a.g.e., c. I, s. 1700.

⁴⁵² Karaman, a.g.e., s. 206.

olmaktan münezzehtir. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. Vekil olarak Allah yeter.”⁴⁵³

“De ki: Ey Kitap ehli! Dininizde haksız yere haddi aşmayın. Daha önceden sapan, birçoklarını saptıran ve yolun doğrusundan uzaklaşan bir topluma uymayın.”⁴⁵⁴

İslâm tarihi boyunca Müslümanlar arasında yaygın hale gelen “ğulüvv’ü, diğer bir ifade ile aşırılığı, itikadî ve amelî olmak üzere iki grupta ele almak mümkündür. İtikadî davranışlara örnek olarak, Ehl-i Beyte mensup imamların, ya da veli ve şeyh olduklarına inanılan kişilerin gaybı bildiklerine, kâinatın işlerinin yürütülmesinde tasarruf sahibi olduklarına inanmak, onların söz ve emirlerini nass olarak kabul etmek gibi davranışlardır.

Amelî konularla ilgili “gulüvv” ise, emredilen veya yasaklanan hususlara ilavelerde bulunmak şeklinde özetlenebilir. Zira dinde aşırılık, insanı amacından saptırır. Allah’ın koymadığı hükümlerin konmasına, yasaklamadığı işlerin de yasaklanmasına yol açar. Bu da ya insanların hareket alanını daraltır veya aşırılığa götürerek dinden uzaklaştırır. Her ikisi de dinin muhtevasına zarar verir.⁴⁵⁵

8. İsrâf (اسراف) :

S-R-F kökünden türeyen “israf” kavramı da yine adaletin zıttı olan kavramlardan biridir. Sözlüklerde bu kelime “haddi, hedefi aşmak,⁴⁵⁶ harcama ve konuşmada aşırılık, yenilmesi helal olmayanı yemek,⁴⁵⁷ hata etmek, yanılmak, gafil ve cahil olmak”⁴⁵⁸ manalarına gelmektedir. Dini bir kavram olarak ise; “insanın sahip olduğu nimetleri gereksiz ve aşırı tüketmesini;⁴⁵⁹ inanç, söz ve davranışta dinin ve aklın uygun gördüğü ölçülerin dışına çıkmasını, özellikle mal veya imkânları meşru olmayan amaçlar için saçıp savurmasını”⁴⁶⁰ ifade eder.

“İsraf” kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’de dört farklı alanda kullanıldığı görülmektedir:

1. İsrâf, bazı ayetlerde “şirk, küfür, zulüm, i’tida” gibi anlamlara gelmektedir. Din bakımından temel gerçek olan tevhid inancından sapmak, İslama ve müslümanlara karşı kibirli, alaycı, inatçı, kaba, saldırgan olmayı ve yıkıcı davranışlar sergilemeyi ifade eder. Bu manaya aşağıdaki ayetleri örnek verebiliriz:

⁴⁵³ Nisâ, 4/171.

⁴⁵⁴ Mâide, 5/77.

⁴⁵⁵ Karaman, a.g.e., s. 206.

⁴⁵⁶ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 427; İbn Manzur, a.g.e., c. IX, s. 148.

⁴⁵⁷ İbn Manzur, a.g.e., c. IX, s. 148.

⁴⁵⁸ el-Firûzâbâdî, a.g.e., c. I, s. 1058; İbn Manzur, a.g.e., c. IX, s. 148; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 427.

⁴⁵⁹ Canbulat, a.g.e., “İsrâf” mad., s. 328.

⁴⁶⁰ İbn Manzur, a.g.e., c. IX, s. 148.

“Çünkü siz, şehveti tatmin için kadınları bırakıp da şehvetle erkeklere yanaşıyorsunuz. Doğrusu siz taşkın bir milletsiniz (بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ).”⁴⁶¹

“Firavun ve kavminin kendilerine işkence etmesinden korkuya düştükleri için kavminden bir gurup gençten başka kimse Musa’ya iman etmedi. Çünkü Firavun yeryüzünde ululuk taslayan (bir diktatör) ve haddi aşanlardan idi (وَإِنَّهُ لَمِنَ الْمُسْرِفِينَ).”⁴⁶²

“Elçiler şöyle cevap verdi: Sizin uğursuzluğunuz sizinle beraberdir. Size nasihat ediliyorsa bu uğursuzluk mudur? Bilakis, siz aşırı giden bir milletsiniz (بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ).”⁴⁶³

2. İsrâf, “bir kimsenin isyankârlığa saparak günahlara boğulmak suretiyle kendisine kötülük etmesi” anlamına gelmektedir.

“De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir (أَسْرِفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ).”⁴⁶⁴

3. İsrâf, helal kılınmış güzel nimetlerin haram sayılması veya masum bir kimsenin haksız yere öldürülmesi gibi dini ahkâma muhalefet veya tecavüz anlamında geçmektedir.

“Çardaklı ve çardaksız (üzüm) bahçeleri, ürünleri çeşit çeşit hurmaları, ekinleri, birbirine benzer ve benzemez biçimde zeytin ve narları yaratan O’dur. Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yeyin. Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekât ve sadakasını) verin, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez (وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ).”⁴⁶⁵

“Haklı bir sebep olmadıkça Allah’ın muhterem kıldığı cana kıymayın. Bir kimse zulmen öldürülürse, onun velisine (hakkını alması için) yetki verdik. Ancak bu veli de kısasta ileri gitmesin (فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ). Zaten (kendisine bu yetki verilmekle) o, alacağını almıştır.”⁴⁶⁶

4. Bazı ayetlerde ise israf, kişinin kendine ait veya sorumluluğu altındaki mal ve imkânları gereksiz yere harcamasını ifade etmektedir.⁴⁶⁷

“Evlilik çağına gelinceye kadar yetimleri (gözetip) deneyin, eğer onlarda akılcı bir olgunlaşma görürseniz hemen mallarını kendilerine verin. Büyüyecekler (de geri alacaklar) diye o malları israf ile ve tez elden yemeyin (وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا)...”⁴⁶⁸

⁴⁶¹ A’râf, 7/81.

⁴⁶² Yûnus, 10/ 83.

⁴⁶³ Yâsin, 36/19.

⁴⁶⁴ Zümer, 39/53.

⁴⁶⁵ En’âm, 6/141.

⁴⁶⁶ İsrâ, 17/33.

⁴⁶⁷ Kallek, Cengiz, DİA, “İsrâf” mad., c. XIII, s. 178–179.

“(O kullar), harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler (لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا); ikisi arasında orta bir yol tutarlar.”⁴⁶⁹

İslâm, insanoğlunun yeme, içme ve harcama konusunda dengeli davranmasını istemiştir. Bir ayette, Ey Âdemoğulları! Her secde edişinizde güzel elbiselerinizi giyin; yeyin, için, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez(وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ)⁴⁷⁰ buyrulmuş; başka bir ayette de, “Eli sıkı olma; büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır, (kaybettiklerinin) hasretini çeker durursun”⁴⁷¹ buyrulmak suretiyle dengeli davranılması istenmiştir. Cimrilik, kişinin nefsinin meşru olan şeylerden yararlanmaktan mahrum bırakmasıdır. İsrâf ise gereğinden fazla harcama ve tüketimde aşırı gitmektir. İsrâf, fert, aile ve toplum hayatında onulmaz yaralar açar ve toplumsal bozulma ve çürümeye götürür. Bir Müslüman, dünya üzerindeki maddî ve manevî imkân ve nimetleri kendisine emanet edildiği bilinciyle tüketmeli, bu nimetler üzerinde kendisinin olduğu kadar toplumun da hakkı bulunduğunu unutmamalıdır.⁴⁷²

9. Cevr (جور)

“C-V-R” fiilinden mastar olan “cevr” kelimesi de “adalet” kavramının zıttı olan kelimelerdendir.

“Cevr” kelimesi türevleriyle birlikte sözlüklerde şu manalara gelmektedir:

“Hüküm vermede adaletsizlik etmek,⁴⁷³ zulüm ve haksızlık yapmak,⁴⁷⁴ haksızlık edip incitmek, eziyet etmek, cefa çektirmek,⁴⁷⁵ hedeften, doğru yoldan uzaklaşmak,⁴⁷⁶ komşu, komşuluk yapmak,⁴⁷⁷ korumak, kollamak, kurtarmak, şimşeğin çıkardığı (güçlü) korkunç ses,⁴⁷⁸ yerdeki bitkinin uzayıp boy atması,⁴⁷⁹ camide ibadete çekilmek (i'tikafa girmek),⁴⁸⁰ hanım,⁴⁸¹ kuma (ikinci hanım),⁴⁸² ğayr-ı menkul veya ticarete ortaklık,⁴⁸³

⁴⁶⁸ Nisâ, 4/6.

⁴⁶⁹ Furkân, 25/67.

⁴⁷⁰ A'râf, 7/31.

⁴⁷¹ İsrâ, 17/29.

⁴⁷² Canbulat, a.g.e., s. 328.

⁴⁷³ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 146; Ayverdi, a.g.e., c. I, s. 481.

⁴⁷⁴ İbn Manzur, a.g.e., c. IV, s. 153-155; Cevherî, a.g.e., c. II, s. 917-918; Cübân, a.g.e., s. 533; Levis, a.g.e., s. 109; Sarı, a.g.e., s. 256.

⁴⁷⁵ Ayverdi, a.g.e., c. I, s. 254.

⁴⁷⁶ İbn Manzur, a.g.e., c. IV, s. 153-155; Cevherî, a.g.e., c. II, s. 917-918; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 146; İbn Fâris, a.g.e., c. I, s.252; Ebu'l-Kâsım, a.g.e., c. VII, s. 172-173; Cübân, a.g.e., s. 533; Levis, a.g.e., s. 109; Sarı, a.g.e., s. 256

⁴⁷⁷ Cevherî, a.g.e., c. II, s. 917-918; İbn Manzur, a.g.e., c. IV, s. 153-155; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 146; Ebu'l-Kâsım, a.g.e., c. VII, s. 172-173; Levis, a.g.e., s. 109; Sarı, a.g.e., s. 256.

⁴⁷⁸ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 146; Cevherî, a.g.e., c. II, s. 917-918; İbn Manzur, a.g.e., c. IV, s. 153-155.

⁴⁷⁹ Sarı, a.g.e., s. 256; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 146.

⁴⁸⁰ Cevherî, a.g.e., c. II, s. 917-918; Sarı, a.g.e., s. 256; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 146.

yardımcı, yardım istemek, eman istemek,⁴⁸⁴ yıkmak,⁴⁸⁵ karı- koca, saban, çift süren,⁴⁸⁶ yere sermek, yan üzere yatmak, düşürmek,⁴⁸⁷ sırtüstü yatmak,⁴⁸⁸ bol su, sağanak yağmur⁴⁸⁹ ve derin su veya su birikintisi.”⁴⁹⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de Nahl Sûresi’nin 9. ayetinde “cevr” kelimesinin ismi olan “câir” kelimesi (doğru yoldan sapan kimse anlamında) kullanılmıştır.

“Yolun doğrusu Allah’ındır. Yolun eğrisi de vardır. (وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِرٌ) Allah dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi.”⁴⁹¹

⁴⁸¹ Levis, a.g.e., s. 109; Sarı, a.g.e., s. 256.

⁴⁸² İbn Manzur, a.g.e., c. IV, s. 153–155

⁴⁸³ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 146; İbn Manzur, a.g.e., c. IV, s. 153–155.

⁴⁸⁴ İbn Fâris, a.g.e., c. I, s.252; İbn Manzur, a.g.e., c. IV, s. 153–155; Cevherî, a.g.e., c. II, s. 917-918; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 146; Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. VII, s. 172-173; Levis, a.g.e., s. 109.

⁴⁸⁵ Cevherî, a.g.e., c. II, s. 917-918; İbn Manzur, a.g.e., c. IV, s. 153–155; Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. VII, s. 172-173; Levis, a.g.e., s. 109.

⁴⁸⁶ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 146.

⁴⁸⁷ Sarı, a.g.e., s. 256; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 146; İbn Manzur, a.g.e., c. IV, s. 153–155.

⁴⁸⁸ Levis, a.g.e., s. 109.

⁴⁸⁹ Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. VII, s. 172-173; İbn Manzur, a.g.e., c. IV, s. 153–155; İbn Fâris, a.g.e., c. I, s.252; Sarı, a.g.e., s. 256.

⁴⁹⁰ Sarı, a.g.e., s. 256; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., c. I, s. 146; Levis, a.g.e., s. 109; Sarı, a.g.e., s. 256; Ebu’l-Kâsım, a.g.e., c. VII, s. 172-173

⁴⁹¹ Nahl, 16/9.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA ADALET KAVRAMI

“Adl” kavramı Kur’ân-ı Kerîm’de, türevleri birlikte 11 sûrede, 24 ayette, 28 defa geçmiştir.⁴⁹² Ancak, Kur’ân-ı Kerîm’de adalet anlamı içeren pek çok ayet vardır. Bunlardan bazılarında bizzat “adl” kavramı yer alırken, bazılarında ise aynı anlamı taşıyan “kıst, hak, mîzân” gibi kavramlar yer almaktadır. “Adl” kelimesi kendisiyle aynı anlamı taşıyan “kıst” kelimesiyle bazı ayetlerde birlikte⁴⁹³ geçerken; “kıst” kelimesi de bir ayette “mîzân” kelimesiyle birlikte,⁴⁹⁴ bir sûrede de hemen bir sonraki ayette⁴⁹⁵ geçmektedir.

Çalışmamızın bu bölümünde de “Adl” kavramının manalarını içeren ayet ve müfessirlerin görüşlerine yer verdik.

A- “ADL” KAVRAMI İLE İLGİLİ AYETLERİN MANALARI VE MÜFESSİRLERİN GÖRÜŞLERİ:

Kur’ân-ı Kerîm’in temel kavramlarından biri olan “Adalet” kavramı bir tek anlamda kullanılmamıştır. “Adalet” kavramı yerine göre âdil, adaletli ve doğru olmak, tarafsızlık, insaf, hak ve hukuka uygun davranmak,⁴⁹⁶ fidye vermek, şirk koşmak (denk tutmak), kıymeti olmak, insafılı davranmak, düzgün ve dengeli kılmak gibi değişik birçok manalar ifade etmektedir.³²

Adalet kavramının Kur’ân’da geçtiği ayetler gözden geçirildiğinde, kavramın taşıdığı anlamların aşağıdaki başlıklar altında incelenmesi mümkündür:

1. Âdil Olmak, İnsafılık, İnanç, Tevhid Akidesi, Farz, Kelime-i Tevhîd :

“Adl” kelimesi Kur’ân’da “inanç, farz, kelime-i şehâdet getirmek ve Hz. Peygamber’in sünnetine tâbi olmak,⁴⁹⁷ idaresi ve emri altında bulunanlara karşı âdil, insafılı

⁴⁹² Abdalbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu’cemu’l-Müfehres li Elfâzı’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 1424/2003, s. 134.

⁴⁹³ Nisâ, 4/3,135; Mâide, 5/8; En’âm, 6/152; Hucurât, 49/9.

⁴⁹⁴ Hadîd, 57/25.

⁴⁹⁵ Rahmân, 55/7-9.

⁴⁹⁶ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 551-553; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 588; Cevherî, İsmail b. Hammâd, a.g.e., c. V, s. 1760-1761.

⁴⁹⁷ et-Tüsterî(v.283),Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, Matbaatü’s-Seâde, Mısır, 1326/1908, s. 85; Kurtubî, a.g.e., c. X, s. 255-257

ve merhametli davranmak,⁴⁹⁸ hakka riayetkârlık, hak tanırılık, haklılık, doğruluk,⁴⁹⁹ hüküm vermede dosdoğru ve âdil davranmak⁵⁰⁰ gibi manalara gelmektedir.

1.1. Nahl, 16/ 90. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları:

Ayetin Meali:

“Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”⁵⁰¹

ez-Zemahşerî, bu ayetle ilgili yorumunda “adl” kelimesiyle ilgili olarak şunları nakleder: “Burada “adl” kelimesi “farz olan şeyler” demektir. Çünkü Allah, kullarına farz kıldığı şeylerde adaletli olduğu için farz kılmıştır ve kullarına gücü yeten şeyleri farz kılmıştır. Ayette geçen “ihسان” ise; nedb (nafîle) olan şeylerdir.”⁵⁰² Nitekim aşağıda görüşlerine yer verdiğimiz müfessirler, “Adl” kavramına bu doğrultuda mana vermişlerdir.

Taberî’nin, “bu ayet, Kur’ân’ın en manidar ayetidir” dediği yorumu şöyledir:

“Ayete-i kerîme, “adeletli davranma, iyilikte bulunma ve akrabaya yardımda bulunma” gibi üç temel esasın yerine getirilmesini istemekte, buna mukâbil, hayâsızlık, kötülük ve zulüm gibi üç temel fenâlığı da men etmektedir. Abdullah b. Mes’ud, bu ayet hakkında “bu ayet, Kur’ân’ın en manidar ayetidir” demektedir.

Adaletten maksat, “insafîlık”tır. Bize çeşitli nimetler veren Allah’ı tanımamız, nimetlerine karşı ona şükretmemiz ve ona hamdetmemiz, insafîlıktır. Bu itibarla tâğut ve putları övmek, onlara tapmak, bizlere herhangi bir fayda ve zarar veremeyen bu şeylere boyun eğmek insafsızlıktır, adaletsizliktir. İşte bu sebeptendir ki, Abdullah b. Abbas, buradaki adaleti “Allah’tan başka hiçbir ilâh olmadığına şehâdet etmektir.” şeklinde izah etmiştir.”⁵⁰³

Fahredden Râzî, söz konusu ayetle ilgili olarak “Emir ve Yasakları Toplayan Ayet, Adl ve İhsan, İtikatta Adalet, Amellerde Adalet ve Gök ve Yer Adaletle Kâimdir” başlıklarıyla verdiği yorumlarında şu izahları yapmaktadır:

“Bil ki Allah Teâlâ, va’d ve va’îdini, teşvik ve korkutmasını iyice ortaya koyunca, bunun peşinden, “Şüphesiz ki Allah, adaleti, iyiliği emreder” ayetini getirmiş ve ayette, farz ve nafîle olarak, mükellefiyetle ilgili her şeyi, umumî ve hususî olarak, ahlâk ve âdâbla ilgili her şeyi emretmiştir. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

⁴⁹⁸ Kılıçlıoğlu, a.g.e., s. 70-71.

⁴⁹⁹ Devellioğlu, a.g.e., s. 8.

⁵⁰⁰ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 588; Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1760-1761.

⁵⁰¹ Nahl, 16/ 90.

⁵⁰² Zemahşerî, *Tefsîrü'l-Keşşâf: An Hakâiku't-Tenzîl ve Uyûni'l-Akâvil Fî vücûhu't- Te'vil*, thk: Muhammed Mersî Âmir, Müracaa Şaban Muhammed İsmail, Dârü'l-Mushaf ; Mektebetu ve Matbaatu Abdurrahmân Muhammed, Kahire, 1997/1397, c. III, s. 160.

⁵⁰³ Taberî, a.g.e., c. III, s. 1170-1171.

Bu mesele, ayetin faziletini izah hususundadır. İbn Abbas (r.a.), Osman b. Maz'un'un şöyle dediğini rivayet etmiştir: “Ben öncelikle Hz. Peygamber (s.a.v.)’den utandığım için müslüman olmuştum. İslâmiyet kalbimde yer etmemişti. Derken bir gün onun yanındaydım. O (s.a.v.) bana bir şeyler anlatıyordu. Birden gözü göğe doğru dikildi. Sonra gözünü sağa doğru çevirdi. Sonra bunu tekrar yaptı. Ona bunu sorduğumda O, “seninle konuşurken, Cebrâil sağ tarafıma indi ve “Allah adaleti ve ihsanı emreder. Adalet, Allah’tan başka ilâh olmadığına şehâdet etmek; ihsan da, farzları yerine getirmek”⁵⁰⁴

Adl ve ihsan meselesine gelince: Âlimler, bu ayetin tefsîri hususunda çok söz söylemişlerdir. Mesela, İbn Abbas’ın rivayetlerinin birinde, “Adalet, Allah’tan başka ilâh olmadığına şehâdet etmek; ihsan, farzları yerine getirmektir” demiş; bir başka rivayetinde ise, “Adalet, Allah’ın eşi ortağı olmadığını söylemen; ihsan, Allah’a sanki görüyormuş gibi ibadet etmen ve kendin için arzuladığın her şeyi insanlar için arzulamandır. Yine ondan gelen bir üçüncü rivayette ise, “Adalet, tevhîd; ihsan ise, tevhîdde ihlâslı olmadır” demiştir. Başkaları da, “Cenâb-ı Hak buradaki “adalet” ile işlerdeki ve fiillerdeki adaleti ve iyiliği; ihsan ile de sözlerdeki (adalet) ve iyiliği kastetmiştir. Binaenaleyh yaptığın, hep adalet, söylediğin de hep ihsan olmalıdır” demişlerdir.

İtikâta adalet meselesine gelince: Ben derim ki: adalet, ihsan ve akrabaya vermek birbirinden farklı üç şeydir. Adalet, ifrât ve tefrît arasında, orta olan şey demektir. Bu ise, bütün her şeyde riayet edilmesi gereken bir husustur. Bu hususu mutlaka tafsilatlı olarak izah etmek gerekir. Bu cümleden olarak biz diyoruz ki:

Mükellefiyet konuları ya îtikâdla ilgili olur ve yahut da uzuvların ameli ile olur. İtikâdî durumlara gelince, adaletin bunların hepsinde gözetilmesi gerekir. Şöyleki,

1) İbn Abbas: “Ayette bahsedilen “adl”den maksat, kişinin “Allah’tan başka tanrı yoktur, demesidir” demiştir.

2) “İlâh mevcut değildir, ona şey de denilmez” demek, sırf ta’tıldir. “O, cisimdir, cevherdir, uzuvlardan müteşekkildir ve bir mekândadır” demek ise, sırf teşbihtir. “Adl” ise, cismin, cevher olmaktan, uzuvları, parçaları bulunmaktan ve bir mekânda bulunmaktan münezze ve berî olmak şartıyla mevcut ve hakîkî bir ilâhın bulunduğunu söylemektir.

3) İlâh, “ilim ve kudret sıfatı olmayan bir varlıktır” demek, mahzâ ta’tıldir. Onun, sonradan meydana gelmiş ve değişen sıfatları haiz olduğunu söylemek ise, katıksız bir teşbihtir. “Adl” ise, onun, hâdis olmayan, değişmeyen sıfatları olduğunu kabul etmekle beraber, âlemin ilâhının, âlim, kâdir ve hayy (diri) olduğunu söylemektir.

⁵⁰⁴ Râzî, a.g.e., c. XIV, s. 320-321.

4) Kulun, kudreti ve iradesi olmadığını söylemek, katıksız cebirdir. Onun, fiilleri konusunda bağımsız ve yetkili olduğunu söylemek ise, mahza kudrettir ki, bu ikisi de kınanmıştır. “Adl” ise, kulun fiilini, Allah Teâlâ’nın onda yaratmış olduğu kudret ve yaptığı işe sevkeden sebep vasıtasıyla yapabileceğini söylemektir.

5) Allah Teâlâ’nın, kulunu, herhangi bir günahtan sorumlu tutmayacağını söylemek, büyük bir gevşekliktir, umursamazlıktır. O’nun, kendisini itiraf eden kulunu tek bir günah sebebiyle cehennemde ebedî bırakacağını söylemek ise, son derece katı ve sert bir tutumdur. “Adl” ise, her “Lâ ilâhe illallah” deyip de, manasına o şekilde inanan herkesin cehennemden çıkacağını söylemektir. Bütün bunlar, îtikâd hususundaki adaletin nazar-ı dikkate alınmasıyla ilgili olarak söyleyebildiğimiz misallerdir.

Amellerde adalet meselesine gelince: Uzuvarın fiilleriyle ilgili konulardaki adaletin gözetilmesine gelince, biz buna dair şu misalleri zikredeceğiz:

1) “Allah’ın, mükellef tutmadığını” söyleyenler, “kulun, ne taatla alakalı herhangi bir şeyi yapması ne de herhangi bir günahtan kaçınması gerekmez. Allah’ın, kulu üzerinde asla bir mükellefiyeti bulunmaz” dedikleri halde bir grup Hintli ve Maniheist ise şöyle der: “İnsanın, bütün hoş ve leziz şeylerden kaçınması, kendisine alabildiğine eziyet etmesi ve fitratının meylettiği herşeyden sakınması gerekir!” Öyle ki Maniheistler, kendilerini hadım etmişler, evlenmekten ve hoş-leziz yiyecekleri yemekten sakınmışlardır. Hintliler ise kendilerini yakmışlar ve yine kendilerini dağın tepesinden aşağı atmışlardır. İşte bu iki yol da, mezmûm ve kınanmıştır. Mutedil ve vasat, yani “âdil” olan ise, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in bize getirmiş olduğu bu şeriattır, dindir.

2) Hz. Mûsâ (a.s.)’nin şeriatında son derece hâkim olan, şiddet; Hz. İsa (a.s.)’nin şeriatında son derece hâkim olan ise, müsâmahadır. Adalet ve orta olan ise, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in şeriatıdır. Hz. Mûsâ (a.s.)’nin, kasten adam öldürmelerdeki şer’î hükmünün tam bir kısas; Hz. İsa (a.s.)’nin şer’î hükmünün ise, afv olduğu söylenilmiştir. Ama bizim şeriatımızda ise, kişi isterse tam ve denk bir biçimde kısas yapılmasını; isterse tam diyeti talep edebilir. Dilerse de, affedebilir. Hem Hz. Mûsâ’nın şeriatı, kişinin, hayızlı olan hanımından alabildiğine sakınmasını gerekli görürken, Hristiyanlık ise, hayızlı kadınla cinsî münasebette bulunmanın helâl olduğunu belirtmiştir. “Adl” ise, bizim şeriatımızın hükmetmiş olduğu şu husustur: Erkeğin, o pis kana bulaşmaktan sakınması için, hanımıyla cinsi münasebette bulunması haramdır.

3) Allah Teâlâ, “Böylece sizi, vasat (orta) bir ümmet yapmışızdır” (Bakara, 2/143) buyurmuştur. Cenâb-ı Hak, bu buyruğu ile bu ümmetin her hususta, ifrât ve tefrîttan uzak olmaları gerektiğini kastetmiştir. Yine O: “Onlar ki harcadıkları vakit, ne israf, ne de

cimrilik yapmazlar” (Furkan, 25/67) ve “Elini boynuna bağlı olarak asma; onu büsbütün de açıp saçma “(İsra, 17/29) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.) ibadetlerinde aşırı davranınca, Cenâb-ı Hak, “Tâ-Hâ; biz Kur’ân’ı sana zahmet çekesin diye... indirmedik” (Tâhâ. 20/1-2) buyurmuştur. Bir kısım kimse de işi iyice boşlayıp gevşeyince Cenâb-ı Hak bu sefer de: “Yoksa sizi boş yere yarattığımızı mı sandınız?”(Mü’minûn, 23/115) buyurmuştur ki, bütün bu ayetlerden kastedilen, ortayı ve adaleti gözetmektir.

4) Bizim şeriatımız, sünnet olmayı emretmektedir. Bunun hikmeti ise şudur: O uzvun başı, alabildiğine hassas bir yapıdadır. İşte bundan dolayı da, cima esnasında duyulan lezzet büyük olur. Bu sebeple şayet o deri parçası o uzvun üzerinde kalsaydı, o uzuv alabildiğine hassas olarak kalırdı. Böylece, duyulan lezzet de aşırı olurdu. Bu şekilde, sanki şeriatımız, o lezzeti azaltmaya gayret ederek, sünnet olmayı emretmiştir. Böylece insanın, cima şehvetini yerine getirme yönündeki arzusu itidal noktasına varmış ve o husustaki arzusu, yaratılış ve tabiatına galip ve baskın gelmemiş olur. Binaenaleyh, Maniheistlerin benimsemiş olduğu hadım etme ve cinsiyet uzvunu kesme işi, mezmûm ve kınanmıştır. Çünkü bu bir ifrattır. O deriyi kesmeyip bırakmak ise, lezzeti alabildiğine arttırmaktır. Adalet ve orta olan ise, sünnet olmadır.

Gök ve Yer Adaletle Kâimdir: Bütün bu misâllerle, her şeyde adaletin gözetilmesi gerektiği ortaya çıkmış olur. İnsanların, “Gökler ve yer adaletle kaimdir, ayakta durur” şeklindeki sözleri meşhur cümlelerden olup, bu, şu demektir: Gökleri ve yeri meydana getiren unsurların miktarları, şayet mu’tedil ve birbirine denk olmayıp, tam aksine, kemmiyet ve keyfiyet bakımından bazıları diğerinden daha fazla olsaydı, fazla olan, olmayana hükümran olur, olmayan zayıflardı. Böylece de, onların yapılarının tamamı gitgide galip olan kütlenin tabiat ve karakterine dönüşmüş olurdu. Şayet, güneşin yere olan uzaklığı şu andakinden daha az olsaydı, bu âlemdeki ısı yükselir, burada bulunan her şey yanıp kül olurdu. Şayet, onun uzaklığı şu andakinden daha fazla olsaydı, o zaman da bu âleme soğukluk ve donma hali hâkim olurdu. Yıldızların hareketlerinin miktarları, yavaşlık ve hızlılıklarının dereceleri hakkındaki hüküm de aynıdır. Çünkü, bunlardan birisi şayet, şu andakinden daha fazla veya daha noksan olsaydı, o zaman bu âlemin düzeni altüst olurdu. İşte, bahsettiğimiz bu sebepten dolayı onların, “Gökler ve yer, adaletle kâimdir” şeklindeki sözlerinin doğruluğu ortaya çıkmış olur ki, bu da, adalet gerçeğinin izahına kısaca bir işaret olmuş olur.”⁵⁰⁵

⁵⁰⁵ Râzî, a.g.e., c. XIV, s. 322-325.

Kurtubî, bu ayetle ilgili olarak yaptığı “Adalet ve İhsan’ın Mahiyeti” başlıklı yorumunda şu açıklamalara yer vermektedir:

“Adalet ve İhsan’ın Mahiyeti: İlim adamları adalet ve ihsanın açıklanması hususunda farklı görüşlere sahiptirler. İbn Abbas der ki: Adalet “La ilâhe illallah”, ihsan ise farzların eda edilmesidir. Adaletin farz, ihsanın da nafîle olduğu söylenmiştir.

Süfyan b. Uyeyne der ki: Burada adalet, insanın içinin dosdoğru olmasıdır. İhsan ise, insanın içinin açığa vurduğundan daha üstün, değerli ve faziletli olmasıdır.

Ati b. Ebi Talib der ki: Adalet, insafla hareket etmek, ihsan ise lütufta bulunmak ve erdemlice davranmak demektir.

İbn Atıyye der ki: Adalet farz olan inanç, emanetlerin eda edilmesi hususundaki şer’î hükümler, zulmün terkedilmesi, insaflı hareket etmek ve hakkı sahiplerine vermektir.

İbnü’l-Arabî der ki: Adalet, kul ile Rabbi arasında, Yüce Allah’ın hakkını, kişinin kendi nefsinin korumasına tercih etmesi, O’nun rızasını kendi arzusundan önde tutması, yasaklarından uzak kalarak emirlerini yerine getirmesidir Kişinin, kendisine karşı adaleti ise, nefsinin helak edecek şeylerden alıkoymasidir. ⁵⁰⁶

İbn Kesîr, ilgili ayetin “Adalet ve İhsan” başlıklı yorumunda şu izahlara yer vermektedir:

“Allah Teâlâ kullarına; müsâvât, eşitlik ve adaleti emrettiğini, iyiliğe çağırdığını haber verir. Nitekim başka ayetlerde şöyle buyurmuştur “Ceza verecek olursanız, size nasıl ceza verildi ise siz de öylece ceza verin. Sabrederseniz elbette bu, sabredenler için daha iyidir.”⁵⁰⁷ “Bir kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür. Kim de bağışlar ve barışı sağlarsa, ecri Allah’a aittir.”⁵⁰⁸ “Yaralamalara kısas vardır. Kim de, hakkından vazgeçerse; o kendisi için bir kefarettir.”⁵⁰⁹ Adaletin meşruiyetine ve ihsana çağırmaya delâlet eden bu ve benzeri ayetler çoktur.”⁵¹⁰

Elmalılı Hamdi Yazır ise ayette geçen “adl” kelimesiyle ilgili yorumları şöyledir:

“ADL: “Her şeyi lâîk olduğu yere yerleştirmek, hakkı yerine koymaktır ki, azgınlığın, başka bir ifade ile haksızlık ve zulmün zıddıdır. Adalet, insaf ve haklılık ve doğruluk manalarını kapsayan bir denkleştirmedir ki, terazinin dili gibi aşırılık ve ihmalkârlık arasında bir birleştirme noktası ve istikamet olarak iki tarafında denklik denilen bir denkleşme manasına gelir. Ve bundan dolayı adalet ve adalet düsturlarına mîzân da

⁵⁰⁶ Kurtubî, a.g.e., c. X, s. 255-257.

⁵⁰⁷ Nahl, 16/126.

⁵⁰⁸ Şûra, 42/40.

⁵⁰⁹ Mâide, 5/45.

⁵¹⁰ İbn Kesîr, a.g.e., c. IX, s. 4558-4561.

denilir. Çünkü “Ve onlarla beraber Kitabı ve adalet ölçüsünü indirdik ki, insanlar adaleti yerine getirsinler”⁵¹¹ buyrulmuştur.

Yani adalet, kâinatın nizamıdır. Amel ve ibadette vâcib gibi sayılan ahlâkî bir fazilettir. Şüphe yok ki her hakkın başı Yüce Allah’ın hakkı olan ilâhlık haklarıdır. İlâhlık haklarının birincisi ise Allah’ın birliğine inanmaktır.”⁵¹²

2. Fidyeye (Karşılık Vermek, Bedel) :

Kur’ân-ı Kerîm’de geçen “Adl” (عدل) kelimesi şu üç ayette “fidye vermek, karşılık vermek, bedel” manasına gelmektedir:

“Öyle bir günden korkun ki, o günde hiç kimse başkası için herhangi bir ödemede bulunamaz; hiç kimseden (Allah izin vermedikçe) şefaata kabul olunmaz, fidye alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz.”⁵¹³

“Ve bir günden sakının ki, o günde hiç kimse başkası namına bir şey ödeyemez, kimseden fidye kabul edilmez, hiç kimseye şefaata fayda vermez. Onlar hiçbir yardım da görmezler.”⁵¹⁴

“Dinlerini bir oyuncak ve bir eğlence edinen ve dünya hayatının aldattığı kimseleri (bir tarafa) bırak! Kazandıkları sebebiyle hiçbir nefsin felâkete dâçar olmaması için Kur’ân ile nasihat et. O nefis için Allah’tan başka ne dost vardır, ne de şefaataçı. O, bütün varını fidye olarak verse, yine de ondan kabul edilmez. Onlar kazandıkları (günahlar) yüzünden helâke sürüklenmiş kimselerdir. İnkâr ettiklerinden dolayı onlar için kaynar sudan ibaret bir içecek ve elem verici bir azap vardır.”⁵¹⁵

Bu ayetlerde geçen (عدل) kelimesini müfessirlerin çoğu “fidye vermek” manasında anlamışlardır. ez-Zemahşerî, Bakara Sûresi’nin 48. ayetinin (يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ) yorumunda “adl” kelimesiyle ilgili olarak şunları nakleder: “Burada “adl” kelimesi “fidye” manasındadır. Çünkü fidye, kişinin günahlarına karşı verdiği bedeldir. Zira hadislerde de geçtiği üzere (لا يقبل منه صرف ولا عدل) “Sarf ve Adl” kelimeleri “Tevbe ve Fidyeye” manasında kullanılmıştır.”⁵¹⁶

“Adl” kelimesinin “Fidyeye vermek, karşılık vermek, bedel” anlamına gelen ayetlerden iki tanesi aynı sûrede (Bakara, 2/ 48,123), aynı iki ayet şeklinde geçtiğinden

⁵¹¹ Hadîd, 57/25.

⁵¹² Yazır, a.g.e., c. V, s. 253-255.

⁵¹³ Bakara, 2/48.

⁵¹⁴ Bakara, 2/123.

⁵¹⁵ En’âm, 6/70.

⁵¹⁶ Zemahşerî, a.g.e., c. I, s. 67.

(sadece “عَدْلٌ” ve “شَفَاعَةٌ” kelimelerinin yerleri farklı) bu bölümde bu sûrenin yalnız 48. ayetinin tefsirlerine yer verilmiştir.

2.1. Bakara, 2/48. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları:

Ayetin Meali:

“Öyle bir günden korkun ki, o günde hiç kimse başkası için herhangi bir ödemede bulunamaz; hiç kimseden (Allah izin vermedikçe) şefaath kabul olunmaz, fidye alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz.”⁵¹⁷

Taberî'nin bu ayette geçen “عَدْلٌ” kelimesine “fidye” manası verdiği yorumundaki görüşleri şöyledir: “O gün kimseden fidye de alınmaz: Ahirette bir kimse canını azaptan kurtarmak için, yeryüzü dolusu altın verse dahi bu fidyesi kabul edilmez. Ve onlara hiçbir yardım yapılmaz. O günde hiçbir yardımcı yardım edemez ve iltimas geçersiz kılınır. Aracılık sonuç vermez. Yardımlaşma ortadan kalkar. Hüküm, yanında aracı ve yardımcıların fayda sağlayamayacağı, âdil ve kahredici olan Allah'ın elinde olacaktır. Suçlular için kıyamette yardımcı ve şefaathçi bulunmayacaktır.”⁵¹⁸

Fahreddin Râzî, “Mal Ve Mülkün, Şefaatin, Yardımlaşmanın Fayda Vermeyeceği Gün” başlıklı yorumunda şunları nakleder:

Allah Teâlâ'nın (وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ) ayetinin manası “Ondan fidye de kabul edilmez” demektir. Burada “adl” kelimesi “fidye” anlamında kullanılmıştır.

Allah Teâlâ'nın “Onlara yardım da olunmaz” ayetine gelince, bil ki yardımlaşma, ancak dünyada, beraber yaşama ve akraba olma vesilesi ile olur. Hâlbuki Hakk Teâlâ, o günde ne bir dostluk, ne bir şefaath, ne de aralarında bir akrabalık bağı kalmayacağını; insanın kardeşinden, anasından, babasından ve yakınlarından kaçacağını haber vermiştir.⁵¹⁹

Kurtûbî, ayetin ilgili bölümü olan “Fidyenin de Kabul Olunmayacağı Gün” başlıklı açıklamaları ile yer verdiği görüşlerinde şunları nakleder: “Ondan bir fidye alınmaz” buyruğunda geçen “adl” kelimesi “fidye” demektir. “Idl” şeklinde de misli ve benzeri anlamındadır. Ağırılık ve değer itibariyle benzer olan kimse hakkında “Idl ve adl” tabirleri kullanılır. Birşeyin “adli” demek; kıymet ve miktar itibariyle -onun cinsinden olmasa dahi- eşit olanı demektir. “Idl” de cins ve tuttuğu yer itibariyle başkasına eşit olan şey demektir.

⁵¹⁷ Bakara, 2/48.

⁵¹⁸ Taberî, a.g.e., c. I, s. 47.

⁵¹⁹ Râzî, a.g.e., c. II, s.494-497.

Taberî'nin anlattığına göre Araplardan “fidye” anlamında olmak üzere “adl” diyenler de vardır, “Idl” diyenler de vardır.⁵²⁰

İbn Kesîr ayetin ilgili bölümünde şu yorumları yapar:

“Ebu Ca’fer el-Râzî, Rebî’ İbn Enes’den ve Ebu’l-Âliye’den nakleder ki (وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ) ayetindeki “adl” “fidye” manasındadır. İbn Ebu Hatim der ki: Ebu Mâlik, Hasan, Saîd İbn Cübeyr, Katâde ve Rebî’ İbn Enes’den buna benzer bir rivayet nakledilmiştir. Abdürrezzâk der ki; bize Sevri A’meşten, o da İbrahim el-Teymî’den o da babasından, o da Hz. Ali’den uzun bir hadîsle nakleder ki (الصرف والعدل) kelimeleri “ibâdet ve farîza” demektir. Velîd İbn Müslim, Osman İbn Ebu Â’tike’den o da U’meyr İbn Hânî’den aynı şeyi nakleder. Bu kavil garibtir. Önceki kavil ise bu ayetin tefsirinde en açık olanıdır. Bu konuda takviye edici hadîs de vârid olmuştur ki; İbn Cerîr’in söylediğine göre bu hadîs şudur: Bana Nuceyh İbn İbrâhîm Ümeyye oğullarından bir adamdan (Şam halkından olup ondan güzel övgüyle bahsetti) nakletti ki Rasûlüllah (s.a.v.)’e (العدل) nedir? denildiğinde “fidyedir” demişti.”⁵²¹

Elmalılı Hamdi Yazır ise ayette geçen “adl” kelimesine “fidye” manası verdiği yorumunda şunları söyler:

“Hem ilerde öyle bir günün hesap ve azabından sakının, korunun ki, o gün kimse, kimsenin adına bir şey ödeyemez, kimseden şefaata da kabul olunmaz, kimseden fidye de alınmaz, bunlara hiçbir taraftan bir meded de yapılmaz. Hâsılı kimse kimsenin başına gelecek azabı hiçbir şekilde defedemez. Ne zorla def edebilir, ne kolaylıkla. Zorla def edemez, çünkü yardım yok. Kolaylıkla da def edemez, çünkü ya bedava olacak, ya karşılıklı. Bedava olacak olan bir şefaattir, o kabul edilmez. Karşılığı da ya verileceği aynıyla vermektir, hâlbuki ödemek yok veya başkasıyla vermektir, hâlbuki fidye yok. İşte böyle bir kıyamet günü vardır.”⁵²²

2.2. En’âm, 6/70. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları:

Ayetin Meali:

“Dinlerini bir oyuncak ve bir eğlence edinen ve dünya hayatının aldattığı kimseleri (bir tarafa) bırak! Kazandıkları sebebiyle hiçbir nefsin felâkete dâhil olmaması için Kur’ân ile nasihat et. O nefis için Allah’tan başka ne dost vardır, ne de şefaata. O, bütün varını fidye olarak verse, yine de ondan kabul edilmez. Onlar kazandıkları (günahlar) yüzünden

⁵²⁰ Kurtubî, a.g.e., c. II, s. 72.

⁵²¹ İbn Kesir, a.g.e., c. II, s. 335.

⁵²² Yazır, a.g.e., c. I, s. 291-292.

helâke sürüklenmiş kimselerdir. İnkâr ettiklerinden dolayı onlar için kaynar sudan ibaret bir içecek ve elem verici bir azap vardır.”⁵²³

Taberî, ilgili ayetin yorumunda şunları zikretmiştir:

“Allah’ın azabından kurtulmasına yardım edecek bir şefaathçisi bulunmayan bir kimsenin, işlediği günah nedeniyle nefsi rehin olarak alıkonulup da azap ve helâke bırakılmaması için Ey Muhammed! Kur’ân ile öğüt ver, gerekli hatırlatmayı yap. O kimse her türlü fidyeyi verse de kabul edilmez. O, kendini mahvolmaktan kurtarmak için, fidye olarak verebilecek her şeyi verse de fidyesi makbul değildir. Katâde dedi ki: “Fidye olarak yeryüzü dolusunca altın verse dahi kabul edilmez.”⁵²⁴

Râzî, bu ayetin tefsirinde şu görüşlere yer verir:

“Cenâb-ı Hak, “Ona, o nefse, Allah’dan başka ne bir dost, ne de bir şefaathçi yoktur. O, bütün varını fidye olarak verse, yine ondan alınıp kabul olunmaz..” buyurmuştur.. Yani, “Her türlü fidyeyi verse dahi...” demektir. Ayette geçen “adl” kelimesinin manası, “fidye” demektir. Yani, “O adl ve fidye, o nefisten alınıp kabul edilmez..” demektir. ez-Zemahşerî şöyle demiştir: “Ayetteki (عدل) kelimesi mastar olduğundan (يُوْخَذُ) fiilinin nâib-i fâili olamaz. Binaenaleyh bu fiil ona isnâd edilemez. Ama (وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ) ayetinde bu kelime “fidye olarak verilen şey” manasındadır. Böylece burada bu fiilin, “adl” kelimesine isnadı doğrudur.⁵²⁵ Biz deriz ki, ayetteki (يُوْخَذُ) fiili, “kabul edilme” anlamındadır. Nitekim Cenâb-ı Hakk (يُوْخَذُ الصَّدَقَاتِ) “O sadakaları alır”⁵²⁶ yani “kabul eder” buyurmuştur. Bu sâbit olunca, buradaki (اِخْتِ) fiili de “kabul etme” manasına alınır.”⁵²⁷

Kurtubî ve İbn Kesîr bu ayette geçen “adl” kelimesine “fidye” manası vermişlerdir.⁵²⁸

Elmalılı ise ayette geçen “adl” kelimesine “feda etmek” manası vermiştir.”⁵²⁹

3. Şirk-Ortak Koşma (Denk ve Eş Tutma) :

Kur’ân-ı Kerîm’deki “Adl” kelimesinin ifade ettiği manalardan biri de “şirk (ortak) koşmak, yani; denk tutmak”tır. Bu yönüyle “Adl” kelimesi Kur’ân’da zıt anlam ifade eden kavramlardan birisidir. Bilindiği üzere Arapça’da fiillerin anlamı, kullanılan harf-i cer’e göre değişiklik arzemektedir. İşte “A-D-L” fiili (اِخْتِ) harf-i cer’i ile kullanıldığında ortak

⁵²³ En’âm, 6/70.

⁵²⁴ Taberî, a.g.e., c. II, s. 571-572.

⁵²⁵ Zemahşerî, a.g.e., c. II, s. 73.

⁵²⁶ Tevbe, 9/104.

⁵²⁷ Râzî, a.g.e., c. IX, s. 492-494.

⁵²⁸ Kurtubî, a.g.e., c. VII, s. 57; İbn Kesîr, a.g.e., c. VI, s. 2689.

⁵²⁹ Yazır, a.g.e., c. III, s. 443-444.

koşmak veya şirk koşmak, benzer, Allah'ın dışındakilerini O'na denk ve eş tutmak anlamlarına gelmektedir.⁵³⁰

“Adl” kelimesi şirk koşmak, benzer, eş ve denk tutmak, haktan ve doğru yoldan sapmak, inkâr edip kâfir olmak anlamında Kur’ân’da üç ayette geçmektedir:

3.1. En’âm, 6/1. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları:

Ayetin Meali:

“Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah’a mahsustur. (Bunca ayet ve delillerden) sonra kâfir olanlar (hâla putları) Rab’leri ile denk tutuyorlar.”⁵³¹

Taberî, ilgili ayetin yorumunda şunları zikretmiştir:

“Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah’a mahsustur: Övgü ve şükran, başkalarına değil, sırf sizi, gökleri ve yeri yaratan; geceyi karanlık, gündüzü de aydınlık kılan Allah’a mahsustur. Öyle iken inkâr edenler rablerine başkalarını denk tutuyorlar: Sonra da kâfirler, O’na putları eş ve ortak koşuyorlar. Bu ayet-i kerîmede, kafirlerin, kendilerini yaratandan başkasına tapmalarından dolayı duyulan hayret ifade ediliyor.”⁵³²

Fahreddin Râzî bu ayetin ilgili bölümünü tefsîrinde şu görüşlerine yer verir:

“Cenâb-ı Allah’ın, “Bir de kâfirler kalkıp Rab’lerine başka şeyleri denk tutarlar” buyurmuştur. Bil ki “adl” masdarı, “denk ve eşit tutma” manasındadır. Nitekim birisi, bir şeyi bir şeye eşit saydığına ve denkleştirdiğinde

(*عدل الشيء بالشيء*) denilir. O halde ayetteki (*يَعْدِلُونَ*) fiili, “onlar, Allah’a başka şeyleri denk sayarak müşrik oluyorlardı” manasındadır.”⁵³³

Kurtubî, ayetin “Buna Rağmen Kâfirler Şirk Koşarlar” başlıklı ilgili bölümün tefsîrinde şu yorumlara yer vermiştir:

“Yüce Allah’ın: “Sonra da kâfir olanlar buna rağmen Rabblerine eş koşarlar” buyruğu, mübtedâ ve haberdîr. Buyruğun anlamı da şöyledir: “Yine de kâfir olanlar, Allah’a denk tutarlar, O’na ortak koşarlar. Halbuki herşeyi tek başına yaratan O’dur.”⁵³⁴

İbn Kesîr ayetin ilgili bölümünün kısa yorumunda şunları nakleder:

⁵³⁰ Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1760-1761; İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521; Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 551-553; Gelişgen, a.g.e., “Adalet” mad., s. 5-6.

⁵³¹ En’âm, 6/1.

⁵³² Taberî, a.g.e., c. II, s. 541.

⁵³³ Râzî, a.g.e., c. IX, s. 320-321.

⁵³⁴ Kurtubî, a.g.e., c. VI, s. 532-533.

“Allah Teâlâ kendini övüyor, kullarına oturacakları bir mahal olarak gökleri ve yeryüzünü, faydalanacakları geceleri ve gündüzleri, karanlıkları ve aydınlığı yaratmasından dolayı hamdediyor. Karanlıklar lafzını çoğul olarak getirirken, şerefli olmasından dolayı aydınlık kelimesini tekil halde getirmiştir.

Allah Teâlâ : “Sonra da kâfirler bunları Rablarına denk tutuyorlar” buyurmuştur ki; bütün bunlarla birlikte kullarının bazısı onu inkâr etmiş, onunla birlikte ona başka ortak ve denkler kabul etmiş, arkadaş ve çocuklar edinmişlerdir. Allah Teâlâ bütün bunlardan yücedir, münezzehdir.”⁵³⁵

Elmalılı’ya göre ise ayetin yorumu şöyledir:

“Allah öyle âlemlerin Rabbidir ki maddiyat ve mâneviyâtiyle gökleri ve yeri yaratmış, karanlıkları ve nuru yapmıştır. Sonra bütün bu nimetlere nankörlük edip küfredenler O yaratan Rab’larına bu yaratılmışları veya bunlardan bazılarını denk tutuyorlar. Bir kısmı tutuyor eşyanın tabiatına tapıyor bir kısmı tutuyor yıldızlara, güneşe tapıyor. Bir kısmı tutuyor hayır ilâhı, şer ilâhı, Yazdan ve Ehremen diye karanlığa ve nûra tapıyor, bir kısmı tutuyor sıcağa, ateşe tapıyor, bir kısmı tutuyor taşlara, topraklara, madenlere ve bunlardan yaptıkları putlara tapıyor, bir kısmı tutuyor bitkilere ve hayvanlara tapıyor, bir kısmı insanlara tapıyor. Bir kısmı tutuyor Firavun ve Nemrud gibi azgın Tağutlara tapıyor. Bir kısmı da İsa ve anası veya Melekler gibi Allah’ın kullarına tapıyorlar. Ki bütün bunların yaratıcı Allah’a karşı ne büyük bir küfür, ne kadar bir utanmazlık olduğu açıktır.”⁵³⁶

3.2. En’âm, 6/ 150. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları:

Ayetin Meali:

“De ki: Allah şunu yasak etti, diye şahadet edecek şahitlerinizi getirin! Eğer onlar şahitlik ederlerse, sen onlarla beraber şahitlik etme; ayetlerimizi yalanlayanların ve ahiret gününe inanmayanların arzularına uyma. Onlar, Rablerine eş tutuyorlar.”⁵³⁷

Taberî, ilgili ayetin yorumunda şunları zikretmiştir:

“De ki: “Allah’ın bunu haram kıldığına şahitlik edecek şahitlerinizi getirin: Ey Muhammed, şu iftiracılara de ki: “Size haram kılındığını iddia ettiğiniz bu şeylerin Allah tarafından haram kılındığına dair şahitlik edecek şahitlerinizi getirin bakalım.” Şahitlik ederlerse, onlarla beraber olup sözlerini kabullenme: Eğer şahit getirirlerse, onları tasdik

⁵³⁵ İbn Kesîr, a.g.e., c. VI, s. 2570.

⁵³⁶ Yazır, a.g.e., c. III, s. 380.

⁵³⁷ En’âm, 6/ 150.

etme. Çünkü onlar yalancı şahitlerdir. Ayetlerimizi yalanlayanların ve ahirete inanmayanların hevalarına uyma: Ayetlerimizi yalanlayıp ölüm sonrası dirilişi tasdik etmeyenlerin, helal ve haram kılma hususundaki heveslerine uyma. Onlar, Rablerine başkalarını eş tutuyorlar: Ölüm sonrası dirilişi inkâr etmekle birlikte putlara tapmakta; putları Allah'a eş ve ortak koşmaktadırlar.”⁵³⁸

Fahreddin Râzî bu ayetin ilgili bölümünü tefsîrinde şu görüşlerine yer verir:

“Allah Teâlâ, kâfirlerin haram kıldıkları şeyin haramlığına dair şahitleri olmadığını ortaya kıymak için, kâfirlerin şahitleri getirmesi işine dikkat çekmiştir. Buna göre “helümme” “şahitlerinizi hazırlayın” manasındadır. Daha sonra Allah Teâlâ onların yalancı olduklarına dikkat çekmek için, “Eğer onlar şahitlik ederlerse, sen onlarla beraber şahitlik etme” buyurmuş ve onlardan böyle bir şahitlik sâdır olursa, bunun, hevalarına uymalarından dolayı meydana geldiğini açıklamıştır. Bundan dolayı peygamberine, onların keyiflerine uymamasını emretmiştir. Ahirete iman etmediklerini, ba’si ve haşri inkâr ettiklerini bildirerek, onları iyice kınamış ve Rablerine **eş koştuklarını** belirterek, iyice tenkit etmiştir. Allah en iyi bilendir.”⁵³⁹

Kurtubî, ilgili ayetin ilgili bölümü olan (يَعْتَدُونَ) kelimesi hakkında tefsîrinde yorum yapmamıştır. Ancak verdiği mealde (يَعْتَدُونَ) kelimesine “denk tutma” manasını vermiştir.⁵⁴⁰

İbn Kesîr ayetin ilgili bölümünün kısa yorumunda şunları nakleder:

Allah Teâlâ buyuruyor ki: “De ki: “Muhakkak Allah, şunu haram kıldı diye, bildiğini söyleyecek şahitlerinizi getirin.” Hâlbuki bunlar; sizin kendiliğinizden haram kıldıklarınızdır. Ve Allah'a karşı atmış olduğunuz iftiraldır. “Eğer onlar şahitlik ederlerse; sen de onlarla beraber olup da tasdik etme.” Zîrâ onlar şahitlik etseler bile, bu, herhalde yalandır. “Ayetlerimizi yalanlayanların ve âhirete inanmayanların heveslerine uyma. Onlar Rablerine başkalarını denk tutmakla (O'na şirk koşuyorlar).”⁵⁴¹

Elmalılı ise ayetin yorumunda şunları nakletmektedir:

“Ey Muhammed! Allah'ın açık ve kesin deliline karşı hiç delilleri olmayan ve tutunmak isteyecekleri ilâhî irade dahi aleyhlerinde bulunan o müşriklere “haydi bu iddia ettiğiniz haram kılmayı Allah'ın yaptığına tanıklık eden şahitlerinizi getirin” de. Yani bu ürün ve hayvanlar atalarımızdan beri Allah'ın iradesiyle haramdır diye müşrik halkı aldatan şeytanlarını ve kodamanlarını da hazır etmelerini söyle ki delilin tebliği tamam olsun. Bizim ayetlerimizi yalanlayanların ve ahirete iman etmeyenlerin ve kendilerinin Rabbi olan

⁵³⁸ Taberî, a.g.e., c. II, s. 616.

⁵³⁹ Râzî, a.g.e., c. X, s. 241-242.

⁵⁴⁰ Kurtubî, a.g.e., c.VII, s. 224.

⁵⁴¹ İbn Kesîr, a.g.e., c. VI, s. 2859.

yüce Allah'a başkasını denk tutanların hiçbirisinin keyiflerine uyma. Yani öyle tanıklık edecek olanlar bütün bu haldedir, hak delilleri yalanlarlar. Yalanda sakınca görmezler, Allah'a bile ortak koşar, haktan saparlar ve böylelerinin yapacağı tanıklık, sırf gönüllerinin keyfinden, yalancı şahitlikten başka bir şey olmaz."⁵⁴²

3.3. Neml, 27/60. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları:

Ayetin Meali:

“(Onlar mı hayırlı) yoksa gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren mi? O suyla, bir ağacını bile bitirmeye gücünüzün yetmediği güzel güzel bahçeler bitirdik. Allah’tan başka bir tanrı mı var! Doğrusu onlar sapıklıkta devam eden bir güruttur.”⁵⁴³

Taberî, ilgili ayetin yorumunda şunları zikretmiştir:

“Yoksa gökleri ve yeri yaratan; Putlara tapmak mı daha iyidir, yoksa gökleri ve yeri yaratana tapmak mı? Gökten size su indirip onunla bir ağacını daha bitiremeyeceğimiz nice güzel bahçeler meydana getiren mi?: O Allah ki, gökten size yağmur yağdırdı. Ve yağmur sularıyla güzel görünümlü bahçeleri yerden bitirdi. Eğer su olmasaydı, şu bahçelerdeki ağaçlardan birini dahi yerden bitirmeye gücünüz yetmezdi. Allah yanında başka bir ilah mı? Ey cahiller! Allah ile başka bir ilah mı bunu yaratmıştır? Hayır, onlar sapıklıkta ısrar eden bir topluluktur: Hayır, şu müşrikler sapıtırıcı bir topluluktur. Kasıtlı olarak haktan saparlar.”⁵⁴⁴

Fahredden Râzî bu ayetin tefsirinde şu görüşlerine yer verir:

“Allah Teâlâ, gökleri ve yeri, ancak kendisinin yarattığını, gökleri yağmur için, yeri de bitki için bir mahal kıldığını beyan etmiş, en büyük nimetlerinden olan güzel bahçelerden bahsetmiş ve o güzel bahçelerde bitki bitirmeye kendisinden başka hiç kimsenin kadir olamayacağına dikkat çekmiştir. Çünkü eğer bizden biri buna kadir olsaydı, ağaç dikmeye ve onun meyvesini beklemeye ihtiyaç duymazdı. Bu nimetleri veren sadece Allah Teâlâ olduğuna göre, ibadetin de sadece O’na yapılması gerekir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, “Hayır, onlar sapıklıkta devam eden bir gürutturlar” buyurmuştur. Âlimler bunun manası hakkında değişik görüşler belirtmişlerdir: “Bu, “Onlar, apaçık olan bu haktan sapıyorlar” manasındadır” denildiği gibi, “Onlar başka varlıkları, Allah’a denk tutuyorlar” manası da verilmiştir.”⁵⁴⁵

Kurtubî, ayetin ilgili görüşünü tefsirinde şu kısa yorumlara yer vermiştir:

⁵⁴² Yazır, a.g.e., c. III, s. 542.

⁵⁴³ Neml, 27/60.

⁵⁴⁴ Taberî, a.g.e., c. IV, s. 1656.

⁵⁴⁵ Râzî, a.g.e., c. XVII, s. 442-443.

“Yüce Allah azarlayıcı bir üslûpla: “Allah ile birlikte bir ilah mı var?” Yüce Allah ile birlikte bu hususta ona yardımcı olacak bir mabud mu var? “Hayır, onlar sapan bir kavimdirler.” Yani onlar Allah’a başkalarını eş tutan kimselerdir. Burada (يَعْدِلُونَ) (mealde olduğu gibi) “haktan ve doğru yoldan sapan kimseler” yani “inkar edip kâfir olan kimseler” anlamında olduğu da söylenmiştir.”⁵⁴⁶

İbn Kesîr ayette geçen (يَعْدِلُونَ) fiiline “denkler ve benzerler koşan bir güruh” anlamını verdiği yorumunda şunları nakleder:

“Yoksa gökleri ve yeri yaratan mı...” kısmı şöyle açıklanabilir: Bunları yapan, bunlardan hiç birisine güç yetiremeyen gibi midir? Her ne kadar diğeri anılmamışsa da ayetin akışının anlamı budur. Zira sözün kuvveti buna işaret ve delâlet etmektedir. Nitekim bunlardan biraz önce Allah Teâlâ: “Allah mı daha iyidir, yoksa ona koştukları ortaklar mı?” buyurmuştur. Ayetin sonunda ise şöyle buyrulur: “Hayır, onlar sapıklıkta ısrar eden, Allah’a denkler ve benzerler koşan bir güruhtur.”⁵⁴⁷

4. Kıymet, Değer, Misil, Denklik :

“Adl” kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’de ifade ettiği manalardan biri de “kıymet, değer, benzer, misil ve denk olmaktır.”⁵⁴⁸ Nitekim müfessirlerin görüşlerine yer verdiğimiz Mâide Sûresi’nin 95. ayetinde bu mânada kullanılmıştır.

4.1. Mâide, 5/95. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları:

Ayetin Meali:

“Ey iman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır. (Buna) Kâbe’ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder). Yahut (avlanmanın cezası), fakirleri doyurmaktan ibaret bir keffârettir yahut onun dengi oruç tutmaktır. Ta ki (yasak av yapan) işinin cezasını tatmış olsun. Allah geçmişi affetmiştir. Kim bu suçu tekrar işlerse Allah da ondan karşılığını alır. Allah daima galiptir, ölçü alandır.”⁵⁴⁹

Taberî’nin bu ayette geçen “عدل” kelimesine “denk” manası verdiği yorumundaki görüşleri şöyledir:

⁵⁴⁶ Kurtubî, a.g.e., c. XIII, s. 211.

⁵⁴⁷ İbn Kesîr, a.g.e., c. XI, s. 6164-6166.

⁵⁴⁸ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 551-553; İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521; İbrâhim Mustafa ve diğeri, a.g.e., s. 588; el-Ezherî, a.g.e., c. II, s. 208-214; Levis, a.g.e., s. 491-492;

⁵⁴⁹ Mâide, 5/95.

Bu ayet-i kerîme, karada yaşayan av hayvanlarının, Hac ve Umre için ihrama girmiş insanlar tarafından avlanmasının haram olduğunu bildirmektedir. Müfessirler, ihramlı iken av hayvanını öldüren kimseye, ehli hayvanlardan o av hayvanının dengini kurban etmesine nasıl hüküm verileceği hususunda görüşlerini zikretmişlerdir.

Ayet-i kerîmede: “İçinizden âdil iki kişinin vereceği hükme göre ceza kurbanı tespit edilir” buyrulmaktadır. Burada zikredilen “İki âdil kimse”den maksat, dindar, fazîletli, âlim ve fakîh olan iki kimsedir. Bu iki âdil kimse, öldürülen av hayvanının, ehli hayvanlardan benzeri ile mukayese etmeye giriştiklerinde şu usulü takip ederler: Öldürülen hayvanı inceler ve vasıflarını öğrenirler. Eğer ihramlı olan kimse küçük bir geyik öldürmüştü ona yaş ve vücut bakımından benzeyen bir koyun yavrusunu kurban etmesini, büyük bir geyik öldürmüştü büyük bir koyun kurban etmesini, yaban eşiği öldürmüştü, onun büyüklüğüne veya küçüklüğüne göre büyük veya küçük bir sığır kurban etmesini emrederler. Kısaca, avlanan hayvana, ehli hayvanlardan en çok benzeyenini tespit ederler ve ihramlıya onu kurban etmesini emrederler.⁵⁵⁰

Fahreddin Râzî, ayette geçen “عدل” kelimesine “benzer, denk” manası vermektedir. Şöyleki:

Cenâb-ı Hak, “Buna, içinizden adalet sahibi iki adam hükmedecektir” buyurmuştur. İbn Abbas şöyle demektedir: “Allah Teâlâ bu ifadeyle, sizden, yani sizin dininizde ve şariatınızda olan kimselerden iki sâlih, âdil ve fakîh kişi, o avın cezası hususunda hüküm verir ve böylece o öldürülen hayvana, hayvanlardan (deve, sığır ve davardan) öldürdüğü hayvanın dengini, en fazla benzeyenini araştırıp, buna hükmedecekler, manasını kastetmiştir.”⁵⁵¹ Demektedir.

Elmalılı da ayette geçen “عدل” kelimesine “denk” manası vererek şu açıklamalarda bulunur: “Ey mü’minler, siz ihramda iken avı öldürmeyiniz. İçinizden her kim kasden, yani ihramda olduğunu ve avı öldürmenin kendisine haram olduğunu bilerek avı kasden öldürürse, öldürdüğü ava denk hayvanlardan deve, sığır, davardan bir ceza gerekir. Yani onun ona denk olduğu, yalnız kendi ölçünüzle değil, ilim ehli makamında itimada şâyan iki doğru kimsenin takdîriyle tâyin edilir.. Yani, hakem aracılığıyla avın kıymeti takdîr edilir.”⁵⁵²

⁵⁵⁰ Taberî, a.g.e., c. II, s. 519.

⁵⁵¹ Râzî, a.g.e., c. IX, s. 225-227.

⁵⁵² Yazır, a.g.e., c. III, s. 342-343.

5. Doğruluk, Tarafsızlık, İnsaf, Hak ve Hukuka Uygunluk:

“Adl” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de ayrıca; “âdil, adaletli ve doğru olmak, tarafsızlık, insaf, hak ve hukuka uygun davranmak⁵⁵³ manalarına da gelmektedir. Bu manada hem Allah hakkında hem de insanlar hakkında kullanılmaktadır. Mesela En’âm Sûresi 115. ayetinde geçen “Adl” kelimesi Allah (c.c.) hakkında kullanılmaktadır. Bu ayete göre Allah Teâlâ’nın kelamı (sözü), mükemmellik, doğruluk, âdillik ve değiştirilemezlik sıfatlarıyla vasıflanmaktadır.

5.1. Bakara, 2/282. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları:

Ayetin Meâli:

“Ey iman edenler! Belirlenmiş bir süre için birbirinize borçlandığınız vakit onu yazın. Bir kâtip onu aranızda adaletle yazsın. Hiçbir kâtip Allah’ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın; (her şeyi olduğu gibi) yazsın. Üzerinde hak olan kimse (borçlu) da yazdırsın, Rabbinden korksun ve borcunu asla eksik yazdırmamasın. Şayet borçlu sefih veya akli zayıf veya kendisi söyleyip yazdıramayacak durumda ise, velisi adaletle yazdırsın. Erkeklerinizden iki de şahit bulundurun. Eğer iki erkek bulunamazsa rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkek ile -biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki kadın (olsun). Çağırıldıkları vakit şahitler gelmemezlik etmesin. Büyük veya küçük, vadesine kadar hiçbir şeyi yazmaktan sakın üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah nezdinde daha adaletli, şahadet için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Ancak aranızda yapıp bitirdiğiniz peşin bir ticaret olursa, bu durum farklıdır. Bu durumda onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. (Genellikle) alış-veriş yaptığınızda şahit tutun. Ne yazan, ne de şahit zarara uğratılsın. Eğer bunu yaparsanız (zarar verirsiniz) şüphe yok ki bu, sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah’tan korkun. Allah size gerekli olanı öğretiyor. Allah her şeyi bilmektedir.”⁵⁵⁴

ez-Zemahşerî, Bakara Sûresi’nin 282. ayetinin yorumunda “adl” kelimesiyle ilgili olarak şunları nakleder: “Burada “adl” kelimesi, “yazan kişinin sıfatı olup; fakih ve âlim” demektir. Çünkü yazdığı şeylerin İslam’a uygun olması için onun âlim ve fakih olması gerekir. Dolayısıyla “adl” “âlim ve fakih” demektir.”⁵⁵⁵

Bu ayetin, borçlanma ve borcu yazdırma muamelesiyle ilgili olduğunu söyleyen Taberî’nin ayetin yorumundaki görüşleri şöyledir: “Yüce Allah: “Ey iman edenler, belli bir

⁵⁵³ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 551-553; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 588; Cevherî, İsmail b. Hammâd, a.g.e., c. V, s. 1760-1761.

⁵⁵⁴ Bakara, 2/282.

⁵⁵⁵ Zemahşerî, a.g.e., c. I, s. 156-157.

vadeye kadar alış veriş veya ödünç verme gibi şeylerden dolayı birbirinize borçlandığınız zaman o borcu yazın. Aranızdaki bu borçlanmayı bir kâtip, *hak ve adaleti* gözeterek yazsın. Bunu yazacak olan kâtip Allah'ın, kendisine öğrettiği gibi yazmaktan kaçınmasın.” buyurarak bizlere çeşitli muamelelerimizi yazı ile tespit etmemizi öğretiyor, hayat sistemimizi nasıl tanzim edeceğimizi bildiriyor.

Alacak hakkınızı yazdırırken iki müslüman hür erkeği de şahit gösterin. Eğer iki erkek bulunmazsa *adaletli, dindar ve salih* kimselerden uygun gördüğünüz bir erkek ve iki kadın şahit gösterin. Zira bu kadınlardan birisi şaşırır veya unutursa diğeri ona hatırlatır. Bu şahitler, *din ve iyi hal hususunda beğenilen âdil kimselerden* olmalıdırlar. Borç büyük veya küçük olsun, onu süresiyle beraber yazmaya üşenmeyin: Az da olsa çok da olsa hakkı, belirlenen ödeme süresiyle beraber yazmaya üşenmeyin. Çünkü yazmak, hem malı hem vadeyi daha iyi muhafaza eder. Bu, Allah katında en doğru, yani borcu yazmanız ind-i ilâhîde *daha âdilâne*, şahitlik için en sağlam, şahitlerin şehâdetinde bulunmaları için en doğru ve şüphelenmenizden en uzak olandır. Şehâdette şüphelenmemenize en yakın olan yoldur. Evet, borcu yazmanız böyledir. Çünkü bu yazı satıcıyla müşterinin, alacaklıyla borçlunun ikrarlarını ihtiva eder. Dolayısıyla yapacakları şahitlikte şahitler arasında ihtilaf meydana gelmez.”⁵⁵⁶

Fahreddin Râzî “Borç Ödemede Adalet Şartı” başlıklı yorumunda şöyle der:

Cenâb-ı Hakk'ın: بِالْعَدْلِ “adaletle” sözüne gelince, bu şu şekillerde izah edilmiştir:

1) Kâtibin, borcu ne fazla ne de noksan göstermeyecek ve ihtiyaç anında delil olabilecek bir biçimde yazmasıdır.

2) Kâtip, fakîh olursa, borcu, her iki tarafın da lehine olabilecek bir biçimde yazması gerekir. Hatta taraflardan herhangi birinin, diğerrinin kendi hakkını iptal edemeyeceği hususunda emin olabileceği bir biçimde yazması lâzımdır.

3) Bazı fakihler de, ayet-i kerîmede geçen العدل kaydından maksadın, “Kâtibin onu, ehl-i ilim arasında “müttefekun aleyh” olacak ve müslüman hâkimlerinden hiçbir hâkim de, müçtehit imamlardan bazısının mezhebine göre onu iptal edebilme imkânını bulamayacak bir tarzda yazması” olduğunu söylemişlerdir.

4) Yazılan şeyden muradın ne olduğu hususunda çekişmeye sevk edecek mücmel ve müphem lafızlardan kaçınarak, açıkça yazmasıdır. Söylemiş olduğumuz bu hususlara riayet ancak kâtibin fakîh, müçtehitlerin görüşlerini bilen ve müteşâbih lafızları birbirinden tefrik eden bir edîb olması durumunda mümkündür.

⁵⁵⁶ Taberî, a.g.e., c. I, s. 214-216.

Sonra Hak Teâlâ: “*Bu, Allah yanında adalete daha uygun, şahitlik için daha sağlam ve şüpheye düşmemenizi daha çok temin edicidir*” buyurmuştur. Bil ki, Cenâb-ı Allah, yazma işinin şu üç faydası olduğunu beyân etmiştir:

Birinci fayda; “Bu, Allah yanında adalete daha uygun” sözüdür.

İkinci fayda; ayetteki “şahitlik için daha sağlam” sözüdür.

Üçüncü fayda; ayetteki “şüpheye düşmemenizi daha çok temin edicidir” ifadesidir. Yani, “Bu, tarafların kalblerinde şek ve şüphenin zail olmasına daha uygundur” demektir. İlk iki fayda ile, bu üçüncüsü arasındaki fark şudur: İlk ikisi, menfaatin elde edilmesiyle ilgilidir. Bunlardan birincisi dinî, ikincisi de dünyevî menfaatin elde edilmesine işaretir. Üçüncüsü ise, insanın hem kendisinden, hem de başkasından zararı defetmesine işaretir.”⁵⁵⁷

Kurtubî bu ayetle ilgili görüşünü şu sözleriyle özetlemektedir: “Bizim (mezhebimize mensup) ilim adamlarımız der ki: Adalet, dini hallerde i’tidalli olmak demektir. Bu ise büyük günahlardan kaçınmak, mürüvvetini korumak, emaneti zâhir olmak ve ahmak olmamak suretiyle tamam olur. Bir görüşe göre de *adalet*, âdil olduğunu kabul eden kimsenin kanaatine göre; iç temizliği ve yaşayışın müstakim olması demektir. Mana birbirine yakındır.”⁵⁵⁸

İbn Kesîr’e göre borçlanmada yazışma prensiplerini ihtiva eden bu ayet, Kur’ân-ı Kerîm’deki en uzun ayettir. “Allah Teâlâ buyuruyor: “Aranızda bir kâtib de doğrulukla (hak üzere) yazsın. Yazarken kimseye ihanet etmesin. Ne eksik ne fazla; tarafların ittifak ettiği şeyi yazsın. Yazan, Allah’ın kendisine (bilmediği şeyleri) öğrettiği gibi (herhangi bir zaruret olmasa da insanlar kendisinden bir şey yazmasını istedikleri vakit) yazmaktan çekinmesin ve yazsın.”

Allah Teâlâ : “... Şahitlerden razı olacağımız bir erkek...” buyurur ki burada şahitlikte adaletin şart koşulacağına delâlet vardır ve bu sınırlayıcı olup İmâm Şâfiî, Kur’ân-ı Kerîm’de mutlak olarak gelen bütün şahit tutma emirlerini bununla kayıtlamıştır. Durumu açıklıkla belli olmayan ve adaleti bilinmeyen kişinin şahitliğini kabul etmeyenler; şahitin adaletli ve razı olunan bir kişi olması gerekliliğine delâlet eden bu ayeti delil getirmektedirler.”⁵⁵⁹

⁵⁵⁷ Râzî, a.g.e., c. VI, s.44-61.

⁵⁵⁸ Kurtubî, a.g.e., c. IV, s.8-46.

⁵⁵⁹ İbn Kesîr, a.g.e., c. III, s. 1117-1125.

Elmalılı Hamdi Yazır ise ayetin yorumunda şunları söyler: “Bu ayete “Müdâyene Ayeti” denilir ki, Kur’ân’daki en uzun ayet budur. Bir rivayete göre nüzul sebebi “selem” denilen alışverişlerdir.

Birbirinizle borç alıp verebilirsiniz, fakat alışverişte borçların vadesi belli olmalı, bir de yazılarak belgelenmelidir. **وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ** Ve bunu iki taraftan birine meyil göstermeyecek, eşit olarak her iki tarafın da haklarını olduğu gibi gözeterek yazabilecek “tarafsız ve âdil bir kâtip” yazsın. Borçları yazmak farz-ı kifâyedir, yani herhangi bir yazı bilen insana farz-ı kifâyedir. Fakat bu işle görevlendirilmiş biri olunca ona farz-ı ayn olur. Bundan dolayıdır ki, hükümetin “kâtib-i vesâik”, başka bir deyimle “kâtib-i adl” denilen “noter” tayin etmesi de görevleri arasındadır.

Mü’minlerin yazışmalarının ayrıntılarıyla yazılması, üç türlü fayda getirir.

نَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ Evvelâ Allah katında en doğru olanı, adalete ve hakkâniyete uygun olanı, en ziyâde adalet ve doğruluk demek olanı budur. Esas belge demek olan takvanın gereğine en uygun olandır. İkinci olarak **وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ** şahitliğin yerine getirilmesini en iyi şekilde sağlayandır. Üçüncüsü **أَلَّا تَرْتَابُوا** kuşkuya, şüpheye düşmemenize yardım eden en büyük sebeptir.”⁵⁶⁰

5.2. Nisâ, 4/58. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları

Ayetin Meâli:

“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür.”⁵⁶¹

Taberî’nin ayetle ilgili yorumu şöyledir: “Hiç şüphesiz Allah size, emanetleri ehline teslim etmenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder: Ey hâkimler ve idareciler! Yönetiminiz altında bulunan kimselerin ganimet, fey’ ve size emânet edilen diğer haklarını kendilerine ödeyin. Aralarında hüküm vereceğiniz zaman da insaf ve adaletle hüküm verin. Allah size ne güzel öğüt veriyor: Allah’ın size kendisiyle öğüt verdiği şey ne güzeldir! Şüphesiz Allah işitendir, görendir: Söylediklerinizi işitir, yaptıklarınızı görür. İyilik yapana iyilikle; kötülük yapana da yaptığı kötülüğün karşılığıyla mukabele eder.”⁵⁶²

⁵⁶⁰ Yazır , a.g.e., c. II, s.259-263.

⁵⁶¹ Nisâ, 4/58.

⁵⁶² Taberî, a.g.e., c. I, s. 371-372.

Fahredden Râzî ise ayetin tefsîrinde şu açıklamaları yapmaktadır: “Âlimler, hâkim olan kimsenin, adaletle hükmetmesi gerektiği hususunda icma etmişlerdir. Çünkü Cenâb-ı Hak, “İnsanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi... “ buyurmuştur. Yani “Allah size, insanlar arasında hükmettiğinizde, adaletle hükmetmenizi emreder” demektir.

Fahredden Râzî, “Hâkimin Tarafsızlığının Alâmetleri” başlıklı açıklamalarında ise şunları zikreder: “Şâfiî (r.h.) şöyle demiştir: “Hâkimin, beş hususta taraflar arasında eşit davranması gerekir:

- 1) Yanlarına gitmede,
- 2) Beraber oturmada.
- 3) Onlara yönelme ve dönme hususunda.
- 4) Onları dinlemede.
- 5) Onlar hakkında hüküm vermede..”

Şâfiî daha sonra şöyle devam eder: “Hâkim, kalbî temâyülü bakımından değil de, fiil ve davranışları hususunda taraflar arasında eşit davranmaktan sorumludur. Binaenaleyh şayet hâkim kalben, iki taraftan birine meyleder ve onun delilinin, diğerinkine üstün gelmesini arzu ederse, bundan dolayı hesaba çekilmez. Çünkü bundan sakınması mümkün değildir.

Cenâb-ı Hak’ın “İnsanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder” buyruğu, bütün insanların hüküm koyma yetkisi bulunmadığı, aksine bunun bazı insanlara ait bir hususiyet olduğu konusunda âdetâ sarîh bir ifade gibidir. Sonra ayet, insanın hangi yolla hükmetme mevkiinde olacağı hususunda mücmel bırakılmıştır. Diğer deliller, ümmet için büyük bir imamın (halife, devlet reisi) olması gerektiğine ve bunun beldelere, şehirlere kâdî tayin edecek yetkili kimse olduğuna delâlet edince, bu deliller, bu ayette mücmel bırakılan hususun âdetâ bir izahı olmuşlardır.”⁵⁶³

İbn Kesîr ise ayeti şöyle tefsîr eder: Allah Teâlâ’nın “İnsanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.” ayet-i kerîmesi insanlar arasında adaletle hükmetmeyi emretmektedir. Muhammed İbn Kâb, Zeyd İbn Eşlem ve Şehr İbn Havşeb: “Bu ayet emirler (âmirler), yani insanlar arasında hüküm verenler hakkında nâzil oldu” demişlerdir.”⁵⁶⁴

Elmalılı’nın ayetle ilgili yorumunda ise şunlar zikredilmiştir:

“Allah size şunları muhakkak emrediyor: Biri, emanetleri ehline vermeniz biri de, insanlar arasında hüküm ve komuta ettiğiniz zaman adaletle hükmetmeniz.

⁵⁶³ Râzî, a.g.e., c. VIII, s. 100-102.

⁵⁶⁴ İbn Kesîr, a.g.e., c. IV, s. 1738-1741.

Ayetin indirilmesinin sebebi hakkında meşhur olan rivayet şudur: Mekke'nin fethi günü Rasûlüllah Mekke'ye girdiği zaman Kâbe'nin anahtar taşıyıcısı olan Osman b. Talha b. Abdüddâr kapıyı kilitlemiş, anahtarını Rasûlüllah'a (s.a.v.) teslim etmekten kaçınmış, "Allah'ın elçisi olduğunu bilseydim engel olmazdım." demişti. Hz. Ali de Osman'ı tutmuş, kolunu bükmüş anahtarı alıp Kâbe'nin kapısını açmış ve Rasûlüllah (s.a.v.) Kâbe'ye girip iki rekât namaz kılmış idi. Çıktığı zaman, amcası Hz. Abbas anahtarın kendine verilmesini ve eskiden sorumluluğunda bulunan Zemzem sakalığı (hacılara su dağıtma vazifesi) ile beraber sedânetin (yani Kâbe kapıcılığının) birleştirilmesini istedi. Bunun üzerine bu ayet indirildi. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.v.) anahtarları Osman'a geri vermesini ve ona teslim etmesini ve kendisinden özür dilemesini Hz. Ali'ye emretti. Hz. Ali de anahtarları götürüp özür dileyince Osman: "Beni zorladın, bana eziyet verdin, sonra geldin (hatanı) düzeltmeye çalışıyorsun." dedi. Hz. Ali de: "Senin hakkında Allah Teâlâ Kur'ân (ayet) indirdi." deyip ayeti okudu. Bunun üzerine Osman, şehâdet getirerek hemen müslüman oldu. Allah size ne güzel öğüt veriyor! Emaneti sahibine vermek, adaletle hükmetmek, bunlar ne güzel şeylerdir." ⁵⁶⁵

5.3. Nisâ, 4/135. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları

Ayetin Meali:

"Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun. (Haklarında şahitlik ettiklerinizin) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adaletten sapmayın, (şahitliği) eğer, bükür (doğru şahitlik etmez), yahut şâhidlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır." ⁵⁶⁶

Fahreddin Râzî, "Âdil Hâkim Olma Vazifesi" başlıklı yorumunda şu izahlara yer vermektedir: "el-kıst" kelimesi, adalet demektir. Binaenaleyh bu tabir, Allah Teâlâ tarafından bütün mükelleflere, gerek adaleti tercih etme, gerekse zulümden sakınıp ona meyiletme hususunda çok dikkatli davranmalarıyla ilgili bir emirdir. Cenâb-ı Hak **شُهَدَاءَ لِلَّهِ** "Allah için şahitlik edenler" buyurmuştur. Yani, "Şehâdeti yerine getirmeyle emrolduğunuz gibi, şehâdetiniz, kendinizin veya ecdadınızın veya akrabanızın aleyhine dahi olsa, onu Allah rızası için bihakkın yerine getirirsiniz" demektir.

Cenâb-ı Hak, şu sebeplerden dolayı, adaleti bihakkın yerine getirmeyle ilgili emrini, şehâdeti yerine getirmeyle ilgili emrinden önce zikretmiştir:

⁵⁶⁵ Yazır, a.g.e., c. III, s. 10-13.

⁵⁶⁶ Nisâ, 4/135.

1) İnsanların pek çoğunun âdeti, başkalarına ma'rûfu emretmektir. Ama iş kendilerine varıp dayandığında, ma'rufu kendilerine de emretmeyi bırakırlar. Hatta kendilerinden en çirkin bir şey sudur etmiş olsa dahi müsamaha görüp, çok güzel bir şeymiş gibi kabul görür. Ama aynı fiil başkalarından sudûr ettiğinde bu, münâkaşa mevzuu olur. Binaenaleyh, Allah Teâlâ bu ayette, bu yolun kötü olduğuna dikkat çekmiştir.

2) Adaleti bihakkın yerine getirmek, başkalarından, yani üzerinde hak bulunan kimselerden zararı gidermekten ibarettir. Hâlbuki kişinin kendi nefsinden zararı defetmesi, başkasından defetmesinden önce gelir.

3) Adaleti bihakkın yerine getirmek bir fiildir. Şehâdet ise, sözdür. Hâlbuki fiil, sözden daha kuvvetlidir.

Daha sonra Allah Teâlâ, **فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىَٰ أَنْ تَعْدِلُوا** “Artık siz adaletten (haktan) dönerek hevânıza uymayın” buyurmuştur. Bunun manası, “Adaletle vasfedilebilmeniz için, hevânıza tâbi olmayı terkediniz” şeklindedir. Bu husustaki sözün özü şudur: Adalet, hevâya uymayı bırakmaktan ibarettir. Kim, iki zıd şeyden birisini bırakırsa, muhakkak ki diğerini elde etmiş olur. Buna göre ayetin takdiri, “Âdil olabilmeniz için, hevânıza uymayın. Yani, âdil olabilmeniz için, hevânıza uymayı bırakınız” şeklinde olur.”⁵⁶⁷

Kurtubî “Adaleti Ayakta Tutmanın Devamlılık Gereği” ve “Adaleti Bırakıp Hevâya Meyletmeyin” başlıklı yorumunda şu açıklamalara yer vermektedir:

Yüce Allah’ın: “Ayakta tutanlar... olun” buyruğundaki “Ayakta tutanlar” mübâlağa kipidir. Yani, adaleti ayakta tutma işi sizden gerektiği her seferinde tekrarlanıp dursun. Bu ise, kendi aleyhinize şahitlikte adaletli olmak ile olur. Kişinin kendi aleyhine şahitliği, aleyhindeki hakları ikrar etmesiyle olur. Bundan sonra ise kendilerine iyi davranmanın vâcib olması ve mevkilerinin büyüklüğü dolayısıyla anne-babadan gözetmekte ve ikinci olarak da akrabaları söz konusu etmektedir. Çünkü akrabalar sevilir ve onlar yakınlık duygusuyla âdil olmayan bir şekilde korunmaları ihtimali vardır.”⁵⁶⁸

Müfessir İbn Kesîr, ilgili ayetin yorumunda şunları naklediyor: “Allah Teâlâ; îmân eden kullarına adalet üzere olmalarını emrediyor. Ondaki sağa ve sola sapmayacaklar, Allah için, ayıplayanın ayıplaması onları bundan alıkoymayacak, hiçbir şey onları bundan çevirmeyecek, bu konuda birbirlerine yardımcı olup, arka çıkacaklardır. Allah Teâlâ “Anababanız ve yakınlarınız aleyhinde de olsa...” buyuruyor ki; şahitlik ana-baba ve yakınların aleyhinde dahi olsa bu hususta onları gözetme; onlara zararı dokunsa da şahitlik yap. Zîrâ hak; herkese hâkim olup herkesten öncedir.

⁵⁶⁷ Râzî, a.g.e., c. VIII, s. 361-362.

⁵⁶⁸ Kurtubî, a.g.e., c. V, s. 517-520.

Allah Teâlâ “Adaletinizde heveslere uymayın.” buyuruyor. Hevesler, asabiyyet ve insanların size olan kızgınlığı; işlerinizde adaleti terk etmeye sizi sevk etmesin. Hangi halde olursa olsun adalete yapışınız.”⁵⁶⁹

5.4. Mâide, 5/8. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları

Ayetin Meali:

“Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah’a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.”⁵⁷⁰

Taberî, ilgili ayetin yorumunda şunları zikretmiştir: “Ey Allah’a ve Peygamberi Muhammed’e iman edenler, dostlarınız ve düşmanlarınız hakkında adaletle şahitlik eden ve Allah için vazife yapan kimseler olun. Verdiğiniz hükümlerde ve yaptığınız işlerde haksızlık etmeyin. Sırf size düşman olduklarından dolayı düşmanlarınıza dair koyduğum sınırları aşmayın. Ey mü’minler, dostunuz olsun düşmanınız olsun bütün insanlara karşı adaletli davranın. Adaletli olmanız, Allah’tan korkmuş olmanıza daha yakındır. Kullarıma zulmetmekten korkun ve bilin ki Allah, yaptıklarınızdan haberdardır. Herkese, yaptığının karşılığını verecektir.”⁵⁷¹

Fahreddin Râzî, “Allah İçin Adaleti Gerçekleştirin ve Doğru Şahitlik Yapın” ve “Bir Tarafa Duyduğunuz Kin Sizi Adaletten Uzaklaştırmasın” başlıklı yorumunda şu izahlara yer vermektedir:

Allah İçin Adaleti Gerçekleştirin ve Doğru Şahitlik Yapın : “Ey iman edenler, Allah için hakkı ayakta tutanlar ve adaletle şahitlik edenler olun...” ilâhî buyruğu, önceki ayetlere bağlı bir ifade olup, bundan maksat mükellef oldukları şeylere boyun eğip, onları yerine getirmeye teşviktir. Allah için “kavvâmûn” (ayakta olmak, ayakta tutmak) olmanın manası kulluğu ortaya koyup, Rubûbiyyete saygı duyma gibi, yerine getirilmesi gerekli olan her yerde hakkı, Allah için ayakta tutmak demektir. Ayetteki, “adaletle şahitlik edenler olun” buyruğu da insanlara şefkatli olmaya işarettir.

Bir Tarafa Duyduğunuz Kin Sizi Adaletten Uzaklaştırmasın: Allah’ın Kur’ân’daki “ولا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا” “Bir kavme olan kininiz, sizi adaletsizliğe sevk etmesin”

⁵⁶⁹ İbn Kesîr, a.g.e., c. V, s. 1960-1961.

⁵⁷⁰ Mâide, 5/8.

⁵⁷¹ Taberî, a.g.e., c. II, s. 465.

ifadesinin takdîri, **الا تعدلوا فيهم** “Onlar hakkında adalet yapmamanıza sebep olmasın” demektir.

Bu ayetle ilgili şu iki açıklama yapılmıştır:

1) Bu emir, herkes için olup, manası “Herhangi bir kavme olan kininiz, sizi, onlara zulmetmeye ve onlara karşı haddi aşmaya götürmesin, aksine size kötülük etseler ve sizi korkutsalar da veya size iyilik etseler de, onlar hakkında âdil olunuz” demektir. İşte bu umûmi bir hitap olup, Allah Teâlâ’nın, herkese adalet ve insafla hükmetmelerini, haksızlık, zulüm ve eziyeti bırakmalarını emretmesi manasına gelir.

2) Bu emir, kâfirlere karşı davranışla ilgilidir. Çünkü bu ayet, Kureyş kâfirleri, müslümanların Mescid-i Harama girmelerine mâni oldukları zaman nâzil olmuştur. Eğer, “Bu müslümanların müşriklere zulmetmeleri nasıl anlaşılacak? Zaten müslümanlara onları öldürüp, çoluk çocuklarını esir ve cariye etme, mallarını alma emri verilmiştir?” denirse, biz deriz ki: Müslümanların, müşriklere pek çok yönden zulmetmeleri mümkündür. Meselâ:

1) Kâfirler müslüman olduklarını açıkça söyledikleri halde, müslümanlar bunu kabul etmeyerek (zulmedebilirler).

2) Babalarını üzme için, henüz mükellef olmayan küçük çocuklarını öldürerek (zulmedebilirler).

3) Onlara “müsle” (çeşitli organlarını keserek işkence) yapmak suretiyle (zulmedebilirler).

4) Onlara, verdikleri sözü ve anlaşmayı bozarak (zulmedebilirler). Birinci açıklama daha uygundur.

Sonra Allah Teâlâ, **اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى** “Adaleti uygulayın bu takvaya en yakındır” buyurmuştur. O, mü’minleri önce, bir topluluğa olan kinlerinin kendilerini adaletsizliğe sevketmesinden nehyetmiş, sonra da yeni bir cümle ile bu hususu te’kid etmek için, adaletle davranmalarını açıkça emretmiş, daha sonra da adaletli olmalarının sebebini, “Bu, takvaya en yakın olan şeydir” diye belirtmiştir. Bunun bir benzeri de, “Affetmeniz, takvaya daha yakındır” (Bakara, 2/237) ayetidir. Bu ifade ile ilgili şu iki izah vardır:

1) “Allah’a âsî olmaktan (sakınmaya), daha yakın ve uygundur” demektir.

2) “Allah’ın azabından ittikâya (korunmaya) daha uygun ve yakındır.” Bu ifadede, Allah’ın düşmanı kâfirlere karşı, adaletle davranmanın vacip olduğu hususunda, önemli bir

uyarı vardır. Binaenaleyh Allah'ın dostu ve sevgilisi mü'minlere karşı adaletle davranmanın vacip oluşunun derecesi artık buna kıyas edilmelidir.⁵⁷²

Kurtubî'nin tefsîrinde ise şu yorumlara yer verilmiştir: Ayet-i kerîme, kâfirin küfrünün kendisine adaletli davranmaya engel olmadığına ve yalnızca aralarından kendisiyle savaşılmaya ve köle edinmeye lâîk olan kimselere karşı çıkmakla yetinmeye, onlara müslâ yapmanın câiz olmadığına da delâlet etmektedir. İsterse onlar, kadınlarımızı ve çocuklarımızı öldürmüş ve davranışlarıyla da bizleri kedere boğmuş olsunlar. Biz onları gam ve kedere boğmak için kastî olarak müslâ yaparak (azalarını keserek, ya da işkence yaparak) onları öldürmek hakkına sahip değiliz.

“Bir topluluğa olan kininiz sizi adaletsizliğe sürüklemesin. Âdil olun. Çünkü o, takvaya daha yakındır” buyruğu sizin Allah'a karşı takvalı davranmanıza daha yakındır, demektir. Ateşten sakınmanız için daha uygundur, anlamında olduğu da söylenmiştir.⁵⁷³

İbn Kesîr, ayetin yorumunda şunları nakleder: “Ey îmân edenler, adaleti gözetin şahitler olun. Allah için hakkı gözetin kimseler olun. İnsanların övmesi için değil, adaletle hükmeden şahitler olun. Zulmedenler değil.” Buhârî ve Müslim'in “Sahih”lerinde Nu'mân İbn Beşîr nakleder ve der ki; bana babam malından bir parça karşılıksız mal verdi. Annem Umre Bint Revâha “Rasûlullah (s.a.v.)'ı şahit etmezsen ben buna razı olmam” dedi. Babam bana verdiği mala şahit tutmak üzere Hz. Peygambere gittiğinde Rasûlullah (s.a.v.) dedi ki: “Bütün çocuklarına aynı şekilde verdin mi?” O, “hayır” dedi. Bunun üzerine Allah'ın Rasûlü : “Allah'tan korkun ve çocuklarınıza, adaletli davranın” dedi. Sonra ilâve etti: “Ben, zulme şahitlik etmem.” Nu'mân İbn Beşîr der ki: Babam eve geldi ve bana verdiğini geri aldı.

“Ve bir topluluğa karşı olan kininiz sizi adaletsizliğe sürüklemesin.” Bir kavme olan kin ve nefretiniz, onlar hakkında adaleti terketmeye vesîle olmasın. İster dost, ister düşman olsun; herkese adaletli muamele edin. Bunun için Allah Teâlâ ayetin devamında “Adalet edin. O, takvaya daha uygundur.” buyuruyor. Adaletli davranmanız, adaleti terketmenizden takvaya daha yakındır.⁵⁷⁴

Elmalılı Hamdi Yazır ise ayeti şöyle yorumlar: “Tevhîd dininin ahlâkî gayesini, sosyal ve siyasî hikmetini özetleyen bu ayetin benzeri Nisâ sûresinde geçmiş idi. Fakat burada maksat, düşmanlık ve nefret yerlerinde adalet ve hakkâniyeti gözetmek, düşmanın lehinde bile hak ve adaleti tutmak ve tatbik etmektir. Yani orada dâhilî siyâset, burada ise

⁵⁷² Râzî, a.g.e., c. VIII, s. 531-533.

⁵⁷³ Kurtubî, a.g.e., c. VI, s. 125-127.

⁵⁷⁴ İbn Kesîr, a.g.e., c. V, s. 2162-2164.

hâricî siyâset görüşü üstündür. Orada sözün gelişi, kullara adalet ile Allah'a ihtisas ve kulluğu temindir. Burada ise Allah'a ihtisas ve kulluk ile kullara adaleti temindir. Her iki bakış açısıyla da birincide adaletle ayakta durmakla, burada Allah için ayakta durmakla başlamanın uygun olduğu açıktır.

Her fiiliniz ve sözünüz Allah için olsun. Her yönden adalet ve hak şahiti olunuz, adaleti yerine getirmede numûne-i imtisâl (örnek insan) olunuz. Ve bir kavme şiddetli kininiz veya onların size kini ve düşmanlığı sizi adaletsizliğe sevketmesin. Adalet yapınız ki, o takvaya daha yakındır. Allah'ın korumasına girmek için en yakın vasıta. Artık haricî siyâsette düşman olan kâfirler hakkında adalet bu derece önemli vacip olunca, dâhilî siyâsette ve müslümanlar hakkında adaleti yerine getirmenin ne büyük bir farîza (görev) olduğunu ve Nisâ sûresindeki ayete ne kadar önem vermek lazım geldiğini kıyas ediniz. Evet, adalet böyle yüksek ve takvaya en yakın bir görevdir. Fakat takvanın aynısı da değildir. Bunun için adalet yapınız ve Allah'dan korkunuz. En yüksek gâye budur.”⁵⁷⁵

5.5. Mâide, 5/106. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları:

Ayetin Meali:

“Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki adalet sahibi kişi aranızda şahitlik etsin. Yahut seferde iken başınıza ölüm musibeti gelmişse sizden olmayan, başka iki kişi (şahit olsun). Eğer şüpheye düşerseniz o iki şahidi namazdan sonra alıyorsunuz; «Bu vasiyet karşılığında hiçbir şeyi satın almayacağız, akraba (menfaatine) de olsa; Allah (için yaptığımız) şahitliği gizlemeyeceğiz, (aksini yaparsak) bu takdirde biz elbette günahkârlardan oluruz» diye Allah üzerine yemin ederler.”⁵⁷⁶

Fahreddin Râzî bu ayetin tefsîrinde şu görüşlerine yer verir:

Cenâb-ı Hak اثنان نوا عدل منكم “içinizden adalet sahibi iki (şahit)” buyurmuştur. Bu tabirle ilgili iki mesele vardır:

Birinci Mesele: Ayette bir hazif bulunup, bu tabirden maksat: “Sizden, âdil iki kimsenin şehâdet etmesidir..” manasıdır. Buna göre ayetin takdiri: “Yukarda nitelikleri belirtilen ölüm gelip çatığında, aranızdaki şeylerin şehâdeti, sizden âdil iki kimsenin şehâdet etmesidir” şeklindedir.

İkinci Mesele: Müfessirler, ayetteki “içinizden (sizden)” kelimesi hakkında şu iki görüşü belirterek ihtilâf etmişlerdir:

⁵⁷⁵ Yazır, a.g.e., c. III, s. 177-178.

⁵⁷⁶ Mâide, 5/106.

1) Çoğu müfessirlerin görüşüne göre, bundan maksat, “Ey mü’minler cemaati sizden, sizin dininizden, topluluğunuzdan, adalet sahibi iki (şahit) şehâdet eder” manasıdır. Bu, İbn Abbas, Ebû Mûsâ el-Eş’ârî, Sa’îd İbn Cübeyr, Sa’id İbn el-Müseyyeb, Şureyh, Mücâhid, İbn Şirîn ve İbn Cüreyc’in görüşüdür.

2) Hasan el-Basrî, Zührî ve Cumhur-u fukahâ’nın görüşüne göre ayetteki, “içinizden adalet sahibi iki şahit..” tabiri, akrabanızdan âdil iki şahit; “sizden olmayan diğer iki kişiyi..” tabiri de, “yabancılardan, akrabanız olmayanlardan iki kişi..” manasıdır. Bu şahitlerin gayr-i müslimlerden olacağını söyleyenlerin yanı sıra, müslüman olmalarını şart koşanlarda vardır.”⁵⁷⁷

Kurtubî “Şahitlik Yapacak İki Kişinin Niteliği “ başlıklı yorumunda şu açıklamalara yer vermektedir:

Şahitlik Yapacak İki Kişinin Niteliği: Yüce Allah’ın “içinizden adalet sahibi...” buyruğundaki “adalet sahibi” ifadesi, “iki kişi”nin sıfatıdır. “İçinizden” kelimesi ise, sıfattan sonra gelmiş ikinci bir sıfattır. Diğer taraftan Yüce Allah’ın “Yahut sizden olmayan başka iki kişi” buyruğu ise “yahut, sizden olmayan başka iki kişinin şahitliği” anlamındadır. Buna göre “sizden olmayan” ve “sizden başkasından” ifadeleri, “başka” kelimesinin sıfatı olmaktadır İşte bu ayet-i kerîmede müşkil (içinden çıkılamaz) görülen bölüm budur. İlim adamları bu hususta üç farklı görüş ortaya atmışlardır:

1- Yüce Allah’ın: “içinizden” anlamındaki buyruğunda yer alan “kef ve mim”, müslümanlara ait bir zamirdir. “Yahut sizden olmayan başka iki kişi” buyruğunda ise, kâfirlere aittir. Buna göre kitap ehlinin müslümanlara karşı şahitliği, vasiyet ile ilgili olması halinde, yolculukta caizdir, ilgili hadislerin bu konuda belirledikleri ile birlikte, ayetin akışından anlaşılması daha uygun olan da budur.

Bu görüşe göre ayetin baştan sona kadar anlamı şöyle olur: Yüce Allah, ölümünün yaklaşması halinde vasiyette bulunana karşı yapılacak şahitliğe dair hükmünün âdil iki kişinin şahit tutulması ile gerçekleşeceğini haber vermektedir. Eğer kişi, yolculukta bulunup, yanında mü’minlerden herhangi bir kimse yoksa bu sefer yanında hazır bulunan kâfirlerden iki kişiyi şahit tutsun.

2- Yüce Allah’ın “yahut içinizden olmayan başka iki kişi” buyruğu nesh olmuştur. Bu, Zeyd b. Eşlem, Nehaî, Mâlik, Şâfiî, Ebû Hanîfe ve onların dışında birtakım fakihlerin görüşüdür. Ancak, Ebû Hanîfe bu hususta bunlara muhâlefet ederek şöyle demektedir:

⁵⁷⁷ Râzî, a.g.e., c. IX, s. 261-264.

“Kâfirlerin birbirleri hakkındaki şahitlikleri câizdir, ama müslümanlar hakkında câiz değildir.”

Derim ki, sözünü ettiğiniz şeyler doğrudur. Ancak bizler, bu buyruğun gereği ne ise o görüşü benimseyerek, müslümanın bulunmaması şartına bağlı olmak üzere, zaruret dolayısıyla özel olarak yolculuk halindeki vasiyette, zimmet ehlinin müslümanlar hakkındaki şahitliğinin câiz olduğunu söylüyoruz. Ancak, bu durumda eğer şahitlik yapacak müslüman varsa, zimmet ehlinin şahitliği olmaz.

3- Ayet-i kerîmede nesh söz konusu değildir. Bu görüş de ez-Zührî, el-Hasen ve İkrime'ye aittir. Buna göre, Yüce Allah'ın “içinizden” buyruğu, “aşiretinizden ve yakınlarınızdan” demek olur. Çünkü bunlar, vasiyeti daha iyi beller, daha iyi tesbit ederler ve unutmaları daha uzaktır. Buna karşılık “yahut sizden olmayan başka iki kişi” buyruğu da, “akraba ve aşiretinizden olmayan diğerleri” demek olur.⁵⁷⁸

Elmalılı'ya göre bu ayetin nüzul sebebi; Temim-i Dârî ve kardeşi Adî ve beraberlerinde Amr b. el-Âs'ın âzatlısı Büdeyl'in yolculukları hakkındadır. Bu üçü ticaret için Şam'a çıkmışlardı. Büdeyl, müslüman muhacir; diğer iki kardeş de henüz hıristiyanmışlar. Şam'a vardıklarında Büdeyl hastalanmış ve yanında nesi varsa hepsini güzelce bir defter yapıp bir sayfaya yazmış, arkadaşlarına haber vermeksizin kumaşların arasına yerleştirmiş, sonra onlara döndükleri zaman bu mallarını ailesine teslim edivermelerini vasiyet etmiş ve ölmüş. Onlar da o malların içinden üçyüz miskal miktarında altın ile işlenmiş bir gümüş kabı almışlar, geri kalan eşyayı döndüklerinde Büdeyl'in ailesine teslim etmişler. Bunlar da eşyayı araştırdıklarında defteri bulmuşlar, o gümüş kabın da yazılmış olduğunu görmüşler, Temim ile Adî'ye, “bu kab nerede?” diye sorduklarında onlar, “bilmiyoruz, bize teslim ettiğini size verdik” demişler. Bunun üzerine Rasûlullah'ın huzurunda muhakeme olunmuşlar, böylece “Ey iman edenler” ayeti indirilmiş. Bundan dolayı Rasûlullah, Temim ile Adî'ye ikinci namazından sonra minberin yanında, kendilerine teslim edilen eşyadan hiçbir şeye hainlik etmediklerine ve gizlemediklerine dair “kendisinden başka ilâh olmayan Allah'a” kalem ile yemin ettirmiş, onlar da yemin ettiklerinden yollarını boşaltmış. Sonra o gümüş kab bunlardan satın alan müşterinin elinde Mekke'de bulunmuş, Sehmoğulları bunu haber alınca Adî ile Temim'den yine istemişler, bu defa da her ikisi “biz bunu Büdeyl'den satın almıştık” demişler, buna karşı “biz size Büdeyl eşyasından hiçbir şey sattı mı, diye sormadık mı? O zaman siz hayır demediniz miydi” dediklerinde: “evet ama bizim delilimiz yoktu, bunun için ikrar etmek

⁵⁷⁸ Kurtubî, a.g.e., c. VI, s. 476-479.

istemedik” dediklerinde tekrar Rasûlüllah huzurunda muhakeme olmuşlar, bunun üzerine de ayet inmiş. Amr b. Âs ile Muttalib b. Ebi Vedâ’a kalkmışlar, yemin etmişler ve kabı almışlardır. Çünkü satın alma iddiası ispat edilemediğinden yemin bunlara dönmüştür. Bu ayetin, Kur’ân’ın i’râbı, manası, hükmü itibariyle en müşkil ayetlerinden olduğu söylenmiştir.

Ey iman edenler! Emrolduğunuz şeylerden biri de herhangi birinize ölüm görüldüğü zaman, vasiyet zamanı aranızdaki şahitliktir. O zaman vasiyet etmek gerek olduğu gibi, şahit de getirmeli, şahitler de bunu muhafaza edip gereği halinde güzelce yerine getirmelidirler. Şahitlik edecek olanlar sizden, yani akraba ve teallukâtınızdan ve mü’minlerden iki adalet sahibi yahut gayrınızdan, müslüman olmayanlardan iki kişidir. Fakat bu diğer iki kişinin şahitliği ancak yolculukta bulunursunuz da ölüm musibeti başınıza gelirse o takdirdedir. Çünkü o zaman kendinizden kimse bulmak mümkün olmaz da zaruret tahakkuk edebilir.⁵⁷⁹

5.6.En’âm, 6/ 115. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları:

Ayetin Meali:

“Rabbinin sözü, doğruluk ve adalet bakımından tamamlanmıştır. O’nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O işitendir, bilendir.”⁵⁸⁰

Fahreddin Râzî bu ayetin tefsîrinde şu görüşlerine yer verir: Ayetteki “adalet” kelimesinin tefsîri hususunda şunlar söylenmiştir: “Allah Teâlâ’nın bildirdiği her türlü vaadi ve vaîdi, sevâbı ve ikâbı doğrudur. Çünkü bunlar mutlaka olacaktır. Bunlar, meydana geldikten sonra da bir adalet olmuş olurlar. Çünkü Allah Teâlâ’nın fiilleri, zulüm sıfatı ile tavsif edilmekten münezzehtir.”⁵⁸¹

Kurtubî, ilgili ayetin tefsîrinde şu yorumlara yer vermiştir: “Rabbinin sözü... tamamdır” buyruğundaki “söz” kelimesini Kûfeliler tekil okumuşlardır. Diğerleri ise çoğul olarak okumuşlardır.”⁵⁸²

İbn Kesîr ayetin kısa yorumunda şunları nakleder: “Allah Teâlâ “Rabbinin sözü; doğruluk ve adalet yönünden tam kemâlinedir” buyuruyor. Katâde bu ifadeye; haber vermesinde ve söylediklerinde doğruluk yönünden, hükmettiklerinde adalet yönünden tâm kemâlinedir, manasını vermiştir. O’nun haber verdiği her şey gerçektir. Ve onda hiçbir şüphe yoktur. O’nun emrettiği her şey adaletlidir ve onun dışında hiçbir şey adaletli

⁵⁷⁹ Yazır, a.g.e., c. III, s. 353-357.

⁵⁸⁰ En’âm, 6/ 115.

⁵⁸¹ Râzî, a.g.e., c. X, s. 138.

⁵⁸² Kurtubî, a.g.e., c. VII, s. 136.

değildir. O'nun yasakladığı her şey batıldır. Zira O, ancak bir bozukluktan (fesattan) dolayı yasaklar.”⁵⁸³

Hamdi Yazır, ilgili ayetin yorumunda özetle şunları nakleder: “Senin Rabb’inin kelimesi, doğru söz olmakta da, adaletçe de, son derece tamdır. Yani Kur’ân, ihbârî (haberle ilgili), inşâî (dilek kipine ait) iki yönü içine alan bir Allah kelâmıdır ki, birinde istenen doğruluk, birinde istenen de adalettir. Kur’ân, haberleri ve vaadleri yönüyle tamamen doğrudur, gerçeğin kendisidir; yalandan, şüpheden uzaktır. Kanunları ve hükümleri yönüyle de tamamen adalettir, doğruluğun kendisidir, zulümden, eğri-büğürlükten uzaktır. Rabbinin kelimelerini değiştirebilecek, ona karşı hâkimlik, ayırtmanlık, düzelticilik edecek hiçbir şey, hiçbir kimse yoktur. Ne kimse O’nun kelimelerini kaldırıp yerine daha doğru ve daha adaletlisini koyabilir, ne de aynısını. Söz, O’nun sözü; kanun, O’nun kanunu; kitap, O’nun kitabı; hüküm, O’nun hükmüdür. Şu halde Allah’tan başka hakem isteği nasıl düşünülür ve câiz görülebilir ki, O, daima hem işiten, hem bilendir de. Gizli, açık her sözü işittiği, her şeyi bildiği gibi iddiacıların davalarını işitir, niyetlerini ve maksatlarını bilir.”⁵⁸⁴

5.7. En’âm, 6/ 152. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları

Ayetin Meali:

“Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adaletli olun, Allah’a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti.”⁵⁸⁵

Taberî ayetin kısa yorumunda şu açıklamaları yapmaktadır: “Yetim büyüyerek rüşdüne erinceye kadar onun malına yaklaşmayın. Ancak ona faydalı olacak bir şekilde yaklaşın, yani, nemalandırıp koruma dışında yaklaşmayın. Ölçü ve tartılarınızı adaletle yapın; ölçerken, tartarken adaletli olun. İnsanların haklarını yemeyin. Biz, kişiyi, ancak gücünün yettiği ile mükellef tutarız. Kimseye gücünün yetmediği yükü yüklemeyiz.

Ey insanlar, aranızda hüküm verdiğiniz zaman hakkı söyleyin. Hakkında hüküm vereceğiniz kimse, akrabanız dahi olsa adaletli davranın, Allah’ın emirlerini yerine getirin. Allah bunları size, düşünüp öğüt almanız diye emretti.”⁵⁸⁶

⁵⁸³ İbn Kesîr, a.g.e., c. VI, s. 2806-2807.

⁵⁸⁴ Yazır, a.g.e., c. III, s. 502-503.

⁵⁸⁵ En’âm, 6/ 152.

⁵⁸⁶ Taberî, a.g.e., c. II, s. 618-619.

Fahredden Râzî, “Doğru Ölçüp-Tartınız” başlıklı yorumunda şu izahlara yer vermektedir:

Hak Teâlâ, **وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ** “Ölçüyü ve tartıyı adaletle, tastamam yapın..” buyuruyor.

Bil ki her şey, tam kemâle erdiğinde tam ve mükemmeldir. Bir kimse, eksik koymayıp tam doğru ölçtüğünde de, **أوفى الكيل** “Ölçüyü tam yaptı” denilir. Cenâb-ı Hakk’ın “ve’l-mîzân” tabiri, tartı, terazi vb. ile tartmayı, “bi’l-kîst” tabiri ise “cimrilik yapmaksızın, noksanlaştırmadan, adaletle tartmayı” ifade etmektedir.⁵⁸⁷

Kurtubî “Ölçü Ve Tartıyı Tam Yapmak” ve “Adaletle Söz Söylemek, Allah’ın Ahdine Bağlı Kalmak” başlıklı yorumunda şu açıklamalara yer vermektedir:

Yüce Allah’ın: “Ölçüyü ve tartıyı tam ve doğru yapın” buyruğu şu demektir: Alış veriş esnasında alırken ve verirken âdil olun. Çünkü el-kîst (tam ve doğru), adaletli, âdil demektir.”Biz kimseye gücünün yettiğinden başkasını yüklemeyiz” ifadesi, ölçü ve tartıyı tam yerine getirmek hususunda takatinden fazlasını yüklemeyiz, demektir.

Yüce Allah’ın: “Söz söylediğiniz vakit... adaletli olun” buyruğu, hem hüküm verme hâlini, hem de şahitlikte bulunma hâlini kapsamaktadır. “Akrabanız dahi olsa” ifadesi ise, hak akrabalarınızın ve benzerlerinin aleyhine dahi olsa, demektir.⁵⁸⁸

İbn Kesîr ise ayeti şöyle tefsîr eder: “Ölçüyü ve tartıyı tam ve doğru yapın” ayetinde Allah Teâlâ, hem almada ve hem de vermede adaletli davranılmasını emretmektedir. Allah Teâlâ’nın “Söylediğiniz zaman da (akraba dahi olsa) âdil olun” kavli; işlerde, sözlerde yakına ve uzağa adaletli davranmayı, her zaman ve her halde herkese adaletli davranmayı emretmektedir.⁵⁸⁹

Elmalılı Hamdi Yazır ise ayeti şöyle yorumlar: “Ve yetim malına yaklaşmayın. Hiçbir şekilde saldırmayınız; bu da haramdır. Ancak kuvvetlerine erinceye, rüştüne ulaşıncaya kadar -koruma, artırma ve zamanında teslim gibi- en güzel şekilde yaklaşma -mümkün olan en güzel velayet ve vesayet- müstesnâ. Ölçüyü ve teraziyi denk ve tam tutunuz. Hem eksik veya fazla ölçü kullanmayınız, hem de ölçer ve tartarken eksik veya fazla yapmayınız, ağdırmayınız ki, eksiği fazlası haramdır. Şu halde yetim malı olmasa bile başkasının hakkına tecavüz de haramdır. Şu kadar ki biz bir kimseye gücünden başkasını teklif etmeyiz. O halde adalet ve eşitlik aslında zor bir şey ise de, buna da gücünüz kadar uymakla yükümlüsünüz, gücünüzün yetişmediği affedilmiştir. Ve söz söylediğiniz zaman

⁵⁸⁷ Râzî, a.g.e., c. X, s. 248-250.

⁵⁸⁸ Kurtubî, a.g.e., c. VII, s. 235-236.

⁵⁸⁹ İbn Kesîr, a.g.e., c. VI, s. 2865-2866.

âdil olunuz. Yani gerek hüküm vermede, gerek şahitlikte ve gerekse herhangi bir hususta bir söz söylediğiniz zaman hakkını, doğrusunu söyleyiniz. Adalet ve hakka aykırı söylemeyiniz ki, bu da haramdır. Lehinde veya aleyhinde söyleyeceğiniz kimse isterse akrabanızdan olsun. Yine doğru söyleyiniz, taraf tutmayınız.”⁵⁹⁰

5.8. A'raf, 7/159. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları

Ayetin Meali:

“Musa'nın kavminden hak ile doğru yolu bulan ve onun sayesinde âdil davranan bir topluluk vardır.”⁵⁹¹

Taberî'nin ayetin yorumundaki görüşleri şöyledir:

Allah Teâlâ, İsrailoğullarının kıssası arasında, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e bütün insanlara peygamber olarak gönderildiğini ilan etmesini emrettikten sonra, tekrar, İsrailoğullarının durumuna işaretle buyuruyor ki: Mûsâ'nın kavmi arasında insanları doğru yola dâvet eden ve adaletten ayrılmayan bir gurup ta vardı.

Bu ayette zikredilen ve İsrailoğullarından bir topluluk oldukları beyân edilen insanların kimler oldukları hususunda farklı görüşler zikredilmiştir. Süddî bunlar hakkında şöyle demiştir. “Bu kavim, sizinle onlar arasında baldan bir nehir bulunan bir kavimdir.”⁵⁹²

Kurtubî, bu ayet-i kerîmenin tefsîrinde şöyle demektedir: “İnsanları hakka yönelten” buyruğu, insanları hidayete dâvet eden kimseler anlamındadır. “Ve gereğince adaletle hükmeden” buyruğu da, verdikleri hükümlerde adaletli davranan demektir.

Burada sözü geçenlerin kitap ehlinde Peygamberimiz Muhammed (s.a.v.)'e iman eden kimseler oldukları söylendiği gibi, bunların Hz. Mûsâ'nın şeriati nesh olmadan önce o şeriâta sınıksız sarılan, onda hiçbir değişiklik yapmayan ve peygamberleri öldürmeyen, İsrailoğullarına mensup bir topluluk olukları da söylenmiştir.⁵⁹³

Elmalılı, bu ayetle ilgili yorumlarında şu görüşlere yer vermiştir: Mûsâ (a.s.)'nin kavminden bir ümmet (üstün bir cemaat) vardı ki, hakkı gözeterek hidayet ederler, halkı irşat ederek doğru yola iletirler, hakkı gözeterek adaletle hükmederler ve adaleti yerine getirirlerdi. Bunların kimler olduğu hakkında muhtelif rivayetler vardır. Fakat ayetten açıkça anlaşılan şudur ki, ilk zamanlarda Mûsâ kavmi içindeki Peygamberler ve onlara uyan âdil hükümdarlar, hakkı ve hukuku gözetten rabbânîler, hahamlar ve yöneticiler, bir de

⁵⁹⁰ Yazır, a.g.e., c. III, s. 547.

⁵⁹¹ A'râf, 7/159.

⁵⁹² Taberî, a.g.e., c. II, s. 702-703.

⁵⁹³ Kurtubî, a.g.e., c. VII, s. 485-486.

halk arasından bunlara uyan bir kısım iyi insanlar ki, daha sonra son peygambere iman edenler bu iyilerin halefleridir.⁵⁹⁴

5.9. A'raf, 7/181. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları

Ayetin Meali:

“Yarattıklarımızdan, daima hakka ileten ve adaleti hak ile yerine getiren bir millet bulunur.”⁵⁹⁵

Fahreddin Râzî bu ayetin tefsîrinde şu görüşlerine yer verir:

Katâde ve İbn Cüreyc'in, Hz. Peygamber (s.a.v.)'den rivayet ettikleri hadise göre Hz. Peygamber, “Bu ayette bahsedilenler, ümmet-i Muhammed'dir” demiştir. Yine, Hz. Peygamber'in “Bu ayet, Muhammed ümmeti hakkındadır; Allah Teâlâ bu ümmetin bir benzerini de Hz. Mûsâ'nın kavmine vermiştir...” (A'raf, 7/159) dediği de rivayet edilmiştir.

İbn Abbas; “Cenâb-ı Hak, bu ayet ile, ümmet-i Muhammed'i, muhacirleri ve ensârı kastetmiştir” demiştir. Cübbâi ise şöyle demiştir: “Bu ayet, her zaman hakkı ikâme eden, ona göre amel eden, hakka irşâd eden, ve hiçbir zaman, herhangi bir şey hususunda bâtılda ittifak etmeyen kimselerin bulunacağına delâlet etmektedir. Zira, bu ifadeyle, ya Hz. Muhammed (s.a.v.)'in mevcut olduğu zaman kastedilmiştir ki bu, içinde bu ayetin inmiş olduğu zamandır; yahut bununla, kendisinde, bahsedilen sıfatlarla vasfedilmiş bir topluluğun bulunacağı herhangi bir zaman; ve yahut da, bizim de bahsettiğimiz gibi, daima, böylesi sıfatlarla muttasıf bir topluluğun bulunacağı kastedilmiştir.”⁵⁹⁶

Kurtubî ilgili ayetin tefsîrinde şu yorumlara yer vermiştir: Peygamber (s.a.v.)'in “İşte onlar bu ümmettir” dediği; “Bu sizin içindir. Allah, Mûsâ'nın kavmine de onun benzerini vermişti” diye söylediği ve bu ayet-i kerîmeyi okuyarak da: “Meryemoğlu İsa ininceye kadar şüphesiz benim ümmetimden hak üzere bir topluluk bulunacaktır” dediği de rivayet edilmiştir

Böylelikle bu ayet-i kerîme, Şanı yüce Allah'ın dünyayı hakka dâvet edecek dâvetçiler olmaksızın bırakmayacağına delildir.⁵⁹⁷

İbn Kesîr ise ayeti şöyle tefsîr eder: Allah Teâlâ buyuruyor ki: “Yarattığımız (ümmetlerden) öyle bir ümmet vardır ki; onlar (söz ve amel ile hak üzere kâim olup) hakkı gösterirler (hakkı söylerler, ona çağırırlar) ve onunla hükmederler.” Hadîslerde belirtildiği üzere, ayette zikredilen ümmet; Muhammed ümmetidir. Bu ayetin tefsîrinde Katâde'den

⁵⁹⁴ Yazır, a.g.e., c. IV, s. 154-155.

⁵⁹⁵ A'râf, 7/181.

⁵⁹⁶ Râzî, a.g.e., c. XI, s. 173-174.

⁵⁹⁷ Kurtubî, a.g.e., c. VII, s. 525.

rivayetle Saîd der ki: Bize ulaştığına göre; Allah'ın Peygamberi (s.a.v.) bu ayeti okuduğu zaman: “Bu, sizin içindir. Bir benzeri, sizden önceki kavme verilmiştir” dedikten sonra; “Mûsâ kavminden de bir topluluk vardır ki halkı irşâd ederler ve onunla hükmederler.”(A'râf, 7/159) ayetini okumuşlardır.”⁵⁹⁸

5.10. Nahl, 16/76. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları

Ayetin Meali:

“Allah, şu iki kişiyi de misal verir: Onlardan biri dilsizdir, hiçbir şey beceremez ve efendisinin üstüne bir yükür. Onu nereye gönderse bir hayır getiremez. Şimdi, bu adamla, doğru yolda yürüyerek adaleti emreden kimse eşit olur mu?”⁵⁹⁹

Taberî bu ayet-i kerîme'nin yorumunda şunları nakleder: Allah Teâlâ bu ayet-i kerîmede kâfir olan bir kimseyi, dilsiz, hiçbir şeye gücü yetmeyen, efendisine yük olan ve nereye gönderilirse hiçbir iş yapamayan bir köleye benzetiyor. Mü'mini ise adaletle emreden, dosdoğru bir yolda bulunan bir insana benzetiyor. Ve bunların, birbirleriyle eşit olamayacağını beyân ediyor.

Allah Teâlâ, putları, konuşamayan, herhangi bir şeye gücü yetmeyen, kendisine bakanlara muhtaç olan ve gönderildiği işten başarıyla dönmeyen bir kimseye benzetiyor. Böyle bir insandan herhangi bir hayır beklenemeyeceği gibi, kendisine bile herhangi bir menfaat sağlayamayacak ve kendisinden herhangi bir zararı da uzaklaştıramayacak bir puttan nasıl menfaat beklenebilir? Hâlbuki Allah, adaleti emreder ve dosdoğru yolu gösterir. Hiç putlarla Allah bir olur mu? ⁶⁰⁰

Fahreddin Râzî bu ayetin tefsîrinde şu görüşlerine yer verir:

Cenâb-ı Hak, *هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَنْ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ* yani, “Bu dört sıfatı taşıyan ile, adaleti emreden kimse hiç bir olur mu?” buyurmuştur. Bil ki adaleti emredenin, konuşma kabiliyetinin olması gerekir. Aksi halde emredemez. Yine onun kadir (güç sahibi) olması gerekir. Çünkü onun âmir olması, makamının yüce olduğunu göstermektedir. Âmir (emreden) olma da, ancak kâdir olma ile mümkün olur. Yine onun, adalet ile zulmü birbirinden ayırt edebilmesi için, âlim olması gerekir. Böylece, bu ikinci şahsın, “adaleti emretme” ile tavsif edilmesinin, kâdir ve âlim olmasını ihtiva ettiği; “emreden” olmasının da, birincinin dilsiz olmasına ters olduğu; ikincisinin kâdir olmasının, birincisinin, hiçbir

⁵⁹⁸ İbn Kesîr, a.g.e., c. VII, s. 3172.

⁵⁹⁹ Nahl, 16/76.

⁶⁰⁰ Taberî, a.g.e., c. III, s. 1164-1165.

şeye kâdir olmama ve efendisine yük olmasına ters olduğu ve yine ikincisinin âlim olmasının, birincisinin hayır getirmez, işe yaramaz oluşuna ters düştüğü sabit olmuş olur.⁶⁰¹

Kurtubî, ilgili ayetin tefsirinde şu yorumlara yer vermiştir: “Allah, iki adamı da örnek verir. Bunlardan biri dilsiz...” Bu da yüce Allah’ın kendi zatına ve puta dair vermiş olduğu bir başka örnektir. Hiçbir şeye gücü yetmeyen ve dilsiz varlıktan kasıt, puttur. Adaletle emreden zat ise Yüce Allah’tır. Bu açıklamayı Katâde ve başkaları yapmıştır.

İbn Abbas da der ki: Buradaki dilsiz köleden kasıt, vaktiyle Hz. Osman’a ait olan bir köledir. Hz. Osman ona müslüman olmasını teklif ediyor, o bunu kabul etmiyordu, Hz. Osman ise adaletle emrediyordu. Yine İbn Abbas’tan nakledildiğine göre, Hz. Ebû Bekir ile ona ait olan kâfir bir köleye dair örnektir. Dilsizin, Ebû Cehil, adaletle emreden kişinin ise, Anslı Ammâr b. Yâsir olduğu da söylenmiştir. Atâ der ki: Dilsizden kasıt, Ubeyy b. Halef’tir. O, hayırlı hiçbir şey söylemezdi.

Dilsizin kâfir, adaletle emreden kişinin ise mü’min olduğu ve bunun, her iki taraf hakkında genel olarak birer örnek olmak üzere geldiği de söylenmiştir. Bu görüş, İbn Abbas’tan rivayet edilmiştir ve güzel bir görüşür. Çünkü umûmîdir.⁶⁰²

Hamdi Yazır, ilgili ayetin yorumunda özetle şunları nakleder: Allah şunu da misâl olarak vermiştir. İki adam; bu ikisinden birisi dilsiz, söz söyleyemez hiçbir şey beceremez. Ve o efendisine de bir yükür. Yani o miskin, aynı zamanda efendiye muhtaç bir köledir. Fakat o efendisine de bir yükür. Boşuna yer-içer, nereye gönderirse hiç bir hayır getirmez. İşte kâfirlerin örneği budur. Doğru söylemez, hakka karşı dilsizdir, efendisi olan Yüce Allah’a muhtaçtır, fakat O’nun emirlerini yerine getirmez, yer-içer, faydalı bir işe yaramaz. Şimdi bir düşünölsün. O dilsiz ve efendisine yük olan kişi bir de doğru yolda yürüyerek adaleti emreden kimse hiç eşit olur mu? Elbette olmaz. İşte kâmil (olgun) mü’minin misali budur. Kendisi doğru yolda gider, hak din ile dindar, ilmi ile amel ederek doğruyu söyler, adalet ve doğruluğu emreder, iyiliği emreder ve bu şekilde söz ve yetki sahibi olur. Ve böyle yaparken kendisi adalet ve doğruluktan ayrılmaz. Şüphe yok ki, böyle adalet emreden insanlar içinde, adaleti gerçekleştirmekle görevlendirilmiş olanlar da doğruluktan sapacak olsalar bile kolaylıkla bunu yapamazlar.⁶⁰³

⁶⁰¹ Râzî, a.g.e., c. XIV, s.299.

⁶⁰² Kurtubî, a.g.e., c. X, s. 230-232

⁶⁰³ Yazır, a.g.e., c. V, s. 249.

5.11. Şûra, 42/15. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları:

Ayetin Meali:

“İşte onun için sen (tevhide) davet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah’ın indirdiği Kitab’a inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz de sizedir. Aramızda tartışılabilecek bir konu yoktur. Allah hepimizi bir araya toplar, dönüş de O’nadır.”⁶⁰⁴

Fahreddin Râzî bu ayetin tefsîrinde şu görüşlerine yer verir:

“Aranızda adalet etmekle emrolundum (de)” buyrulmuştur. Bu, “münakaşa edip, benim hükmüme başvurduğunuzda, adaletle hükmetmem emrolundu” demektir. Kaffâl bunun, “Rabbim bana, yapmadığım şeyleri size emretme, sizi nehyettiğim şeylerde size muhalefet etme (aksini yapma) suretiyle kendim ile sizin aranızda fark gözetmememi emretti. Ben, sizinle aramda bir eşitlik gördüğüm gibi, Allah’ın hükmünü ilgilendiren hususlarda, sizin büyükleriniz ile küçükleriniz, soylu ve avam olanınız arasında da eşit davranırım” manasında olduğunu söylemiştir.⁶⁰⁵

Kurtubî, bu ayet-i kerîmenin tefsîrinde şöyle demektedir: “Ben Allah’ın indirdiği bütün kitaplara iman ettim. Aranızda adalet yapmakla emrolundum” buyruğundaki “lam” harfinin “lam-ı key” olduğu, anlamın da; aranızda adalet yapmak için bana emir verildi, şeklinde olduğu söylenmiştir.

İbn Abbas ve Ebû’l-Aliyye şöyle demişlerdir: Din hususunda aranızda eşitlik yapmakla ve bütün kitaplarla, bütün Rasûllere iman etmekle emrolundum. Başkaları da “bütün durumlarda adalet yapmakla emrolundum” diye açıklamışlardır. Buradaki adaletin verilen hükümlerde adalet olduğu söylendiği gibi, tebliğde olduğu da söylenmiştir.”⁶⁰⁶

Elmalılı da ayetle ilgili tefsîrinde şöyle diyor:

Ey Muhammed! Onlara uyma ve de ki ben, “Allah’ın indirdiği her kitaba iman ettim, bazısına inanıp da bazısına inanmamazlık etmem ve şüphe üzere değilim. Ve emrolundum ki aranızda adalet yapayım. Allah’ın hükümlerini ve şeriatini adalet ile tebliğ ve icra eyleyeyim. O zulüm kaynağı olan, şunun bunun hevesi ile yapılan şirk ve azgınlık hükümlerini atıp, hak hükmüyle Allah için herkes arasında adalet edeyim. Bundan anlaşılır

⁶⁰⁴ Şûra, 42/15.

⁶⁰⁵ Râzî, a.g.e., c. XIX, s. 438.

⁶⁰⁶ Kurtubî, a.g.e., c. XV, s. 384-386.

ki dini doğrultmanın en önemli görüntülerinden birisi zulüm hükümlerini kaldırıp adalet etmektir. Bu da Allah'ı bir bilip dinine, dosdoğru sarılmakla olur.⁶⁰⁷

5.12. Talak, 65/2. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları

Ayetin Meali:

“İddet müddetlerini doldurduklarında onları ya meşru ölçüler içerisinde (nikâhınız altında) tutun veya onlardan meşru ölçülere göre ayrılın. İçinizden adalet sahibi iki kişiyi de şahit tutun. Şahitliği Allah için yapın. İşte bu, Allah'a ve ahiret gününe inananlara verilen öğüttür. Kim Allah'tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu ihsan eder.”⁶⁰⁸

Taberî'nin ayetin yorumundaki görüşleri şöyledir:

Ayet-i kerîmede: “İçinizden adalet sahibi iki kişiyi, yaptıklarınıza şahit tutun.” buyruluyor. Burada ifade edilen adalet sahibinden maksat, dindarlıklarına ve emânetlere sâdık olmalarına güvenilen kimselerdir.

Burada adalet sahibinden maksat, dindarlıklarına ve emânetlere sadık olmalarına güvenilen kimselerdir.⁶⁰⁹

Fahredden Râzî, “Boşamada Şahit” başlıklı yorumunda şu izahlara yer vermektedir:

Boşamada Şahit:

Cenâb-ı Hakk, وَأَشْهَدُوا ذَوِي عَدْلٍ مِّنكُمْ “Ve içinizden adalet sahibi iki kişiyi de şahit tutun...” buyurmuştur. Bu, “o erkeklere, hem boşarken hem de kadınlarına yeniden dönerken, âdil kimseleri şahit tutmaları emrolunmuştur..” demektir. Bu şahit tutma işi, Cenâb-ı Hakk'ın, “Alışveriş yaptığımızda şahitler tutun...” (Bakara. 2/282) ayetinde de olduğu gibi, Ebû Hanîfe'ye göre menduptur. Şâfiî'ye göre ise, karısına yeniden dönerken farz; ayrılırken ve onu boşarken ise mendubtur.”⁶¹⁰

İbn Kesîr ise ayeti şöyle tefsîr eder:

“İçinizden adalet sahibi iki kişiyi de şahit tutun. Eğer dönmeye karar vermişseniz, bu konuda iki kişiyi de şahit tutun. “ Nitekim Ebû Dâvûd ve İbn Mâce'nin İmrân İbn Hüseyin'den rivayetine göre; ona karısını boşayıp ne boşadığına, ne de döndüğüne dâir şahit getirmeden onunla temas eden kişinin hali sorulduğunda şöyle cevâb vermiştir: “Sünnet olmayan bir usûlle boşamış ve sünnet olmayan bir usûlle dönmüştür. Kadını boşama ve boşamadan dönme konusunda şahit tut ve haddi aşma.”

⁶⁰⁷ Yazır, a.g.e., c. VII, s. 17-18.

⁶⁰⁸ Talak, 65/2.

⁶⁰⁹ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 2551.

⁶¹⁰ Râzî, a.g.e., c. XXI, s. 536-537.

İbn Cüreyc de der ki, Atâ; “İçinizden adalet sahibi iki kişiyi de şahit tutun” kavli hakkında şöyle dedi: Nikâhta, boşamada veya boşamadan dönmede ancak adalet sahibi şahitlerin şahâdeti câizdir. Mâzeret olmadıkça âdil şahit tutmak gerekir.⁶¹¹

Elmalılı ise bu ayetle ilgili tefsîrinde şöyle diyor:

Hem içinizden adalet sahibi iki erkeği şahit getirin; geriye dönüp tutmayı tercih ettiğiniz takdirde dönüğe, ayrılmayı tercih ettiğiniz takdirde de ayrılığa şehâdet etmek üzere müslümanlardan adalet sahibi, doğruyu söyleyen ve doğru yol üzerinde bulunan en az iki erkeği hazır bulundurup şahit kılın ki, töhmete veya çekişmeye fırsat kalmasın, gerektiği zaman şahitlik yapsınlar.”⁶¹²

6. Eşitlik, İfrat Ve Tefritten Uzaklık, İ'tidal :

Yine “Adl” kelimesi Kur’ân’da eşitlik,⁶¹³ müsâvât,⁶¹⁴ ölçüde, tartıda, hüküm vermede veya iki şey arasında adalet yapmak, iki şeyi birbirine yahut her ikisini bir diğer şeye eşitlemek⁶¹⁵ manalarına gelmektedir. Kur’ân ve sünnette adalet kavramı, eşitliği de içeren bir anlam zenginliği içinde kullanılır. Bu konu ile ilgili ayetler ve müfessirlerin görüşleri şöyledir:

6.1. Nisâ, 4/3. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları

Ayetin Meali:

“Eğer (kendileriyle evlendiğiniz takdirde) yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız beğendiğiniz (veya size helâl olan) kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın; yahut da sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.”⁶¹⁶

Taberî’ye göre ayette geçen adaletten maksat; kocanın kadınlarının yanında eşit miktarda gecelemesi veya onlarla eşit miktarda cinsel temasta bulunması ve hepsini eşit miktarda sevmesidir.⁶¹⁷

Fahredden Râzî ayetin tefsîrinde şu görüşlerine yer verir:

⁶¹¹ İbn Kesîr, a.g.e., c. XIV, s. 7939-7941.

⁶¹² Yazır, a.g.e., c. VIII, s. 112-114.

⁶¹³ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 551-553; İbn Manzur, a.g.e., s. 514-521; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 588; Ebu'l-Kâsım, a.g.e., c. I, s. 422-423.

⁶¹⁴ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 551-553.

⁶¹⁵ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521; Cevherî, İsmail b. Hammâd, a.g.e., c. V, s. 1760-1761.

⁶¹⁶ Nisâ, 4/3.

⁶¹⁷ Taberî, a.g.e., c. I, s. 333-335.

“Şunu bil ki “Eğer yetimler hakkında adaleti yerine getiremeyeceğinizden korkarsanız...” ayeti, Cenâb-ı Hakk’ın bu sûrenin başında zikretmiş olduğu hükümlerin ikinci nev’idir: Bu da, nikâhlar hakkındaki hükümdür. Bu ayette birkaç mesele bulunmaktadır:

Birinci Mesele: Vahidî şöyle demiştir: **الاقساط** kelimesi, adaleti yerine getirmek manasındadır. Cenâb-ı Hak da şöyle buyurmuştur: **وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ** “ Ve âdil olun, Allah âdil olanları sever.”⁶¹⁸ Aynı kökten gelen **القسط** kelimesi ise, âdil ve insafı olmak demektir. Bununla ilgili olarak da Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: **كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ** “Adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olunuz.”⁶¹⁹

Urve’den rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: “Hz. Aişe (r.anhâ)’ye, “Eğer yetimler hakkında adaleti yerine getiremeyeceğinizden korkarsanız..” ayetinin manası nedir? diye sorunca, o şöyle dedi: “Yeğenim! Bu, yetim kızdır.. O, velisinin evinde bulunur, velisi onun malına ve güzelliğine kapılır. Ancak ne var ki, en düşük bir mehirle onu kendine nikâhlamak ister. Sonra onu kendine nikâhlayınca, onu kendisine karşı müdafaa edecek ve kötülüğünü ondan savuşturacak bir kimsenin bulunmadığını bildiği için, ona âdî bir şekilde davranır. İşte bunun için Cenâb-ı Hak, “Eğer, nikâhladığınız zaman yetimlere zulmetmekten korkarsanız, onların dışında size helâl olan kadınlardan nikâhlayınız” buyurmuştur.”⁶²⁰

Kurtubî, bu ayet-i kerîmenin tefsîrinde şöyle demektedir: “Yüce Allah’ın: “Eğer... korkarsanız” buyruğu şarttır. Bu şartın cevabı ise “.. nikahlayın” buyruğudur. Yani eğer onlara vereceğiniz mehir ve nafakalarında âdil davranmamaktan korkarsınız “size helâl olan kadınlardan...” yani onların dışında kalan kadınlardan nikâhlayın.

تُقْسِطُوا “Adalet yapmanız..” demektir. Hz. Peygamber de şöyle buyurmaktadır:

“Dinde “kıst” yapanlar” kıyamet gününde nurdan minberler üzerinde olacaklardır”⁶²¹

Burada: “kıst yapanlar” âdil olanlar, anlamındadır.

Yüce Allah’ın: “Şayet adalet yapamayacağınızdan korkarsanız o zaman bir tane almalısınız” buyruğu ile ilgili olarak ed-Dahhâk ve başkaları der ki; “Kadınlara meyletmek, sevgi beslemek, cima, işret, dört, üç, yahut iki hanım arasında günlerini paylaştırmak hususlarında eğer adalet yapamamaktan korkarsanız “o takdirde bir tane almalısınız.” Böylelikle Yüce Allah günleri paylaştırmakta ve güzel geçinmek hususunda

⁶¹⁸ Hucurât, 49/9.

⁶¹⁹ Nisâ, 4/135.

⁶²⁰ Râzî, a.g.e., c. VII, s. 326-335.

⁶²¹ Müslim, İmare, 18; Nesâî, Âdâbu’l-Kudât 1; Müsned, II, 160. (Kurtubî, a.g.e., c. IV, s. 561-577’den naklen)

adaleti terke götüren birden fazla evliliği yasaklamaktadır. Bu da adaletin vâcib oluşuna delildir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.”⁶²²

İbn Kesîr, ilgili ayetin konu başlıklarıyla ilgili bölümlerinde şu yorumlarda bulunur:

Yetim Kızların Hakkı:

Allah Teâlâ “Eğer (kendileriyle evlendiğinizde) yetim kızların haklarını gözetemeyeceğinizden korkarsanız; size helâl olan diğer kadınlardan ikişer... nikahlayın” buyuruyor. Sizden birinin yanında bir yetim kız bulunur da, ona mehr-i misil vermeyeceğinden korkarsa, onun dışındaki kadınlara yönelsin (ve onları nikâhlasın).

Urve der ki: Hz. Âişe (r.anhâ) şöyle dedi: “Halk bu ayetten sonra Rasûlüllah (s.a.v.)’dan (yine) sordular (fetvâ istediler). Allah Teâlâ da : “Kadınlar hakkında senden fetvâ istiyorlar...”⁶²³ ayetini indirdi. Hz. Âişe (r.anhâ) devamla : “Allah Teâlâ’nın “Nikâhlanmayı istemediğiniz yetim kızlar hakkında..” sözüne gelince bu; sizden birinin malı ve güzelliği az olduğunda yetim kızdan yüz çevirmesidir. Bu ayetle malları ve güzellikleri az olduğunda onlardan yüz çevirmeleri nedeniyle adaletle olması dışında yetim kadınlarla mal ve güzelliklerine göz dikerek evlenmekten menedildiler.”⁶²⁴

Elmalılı Hamdi Yazır ise ayeti şöyle yorumlar: “Eğer yetimler hakkında onların haklarını gözetmeyeceğinizden korkarsanız, yani gerek canları, gerek ırzları ve gerek malları itibarıyla her yönden adalet ve doğruluğa riayet edemeyeceğinizden korkarsanız - ki böyle büyük günahtan elbette korkarsınız ve korkmanız gerekir- o halde durumunuza göre kadınlardan ikişer, üçer, dörder size helal ve hoşunuza gidenler ile evleniniz. Hem onları zarar ve tehlikeden korumaya, hem de kendinizi zulüm ve tecavüzdten korumaya vesile olur.

Ancak bunda da birden fazla kadınlar arasında adaleti korumak, birine diğerinden fazla muâmele etmemek gerekir. Bunun için ve eğer birden fazla kadınlar arasında da adalet yapamayacağınızdan korkarsanız -ki bundan da korkmalısınız- o halde ancak bir kadınla evleniniz.- O, yani bir kadınla evlenme adaletsizlik yapmamanız ve haksızlık etmemenize daha elverişlidir. Yalnız bir kadının hakkını gözetmek elbette daha kolaydır.”⁶²⁵

⁶²² Kurtubî, a.g.e., c. IV, s. 561-577.

⁶²³ Nisâ, 4/127.

⁶²⁴ İbn Kesîr, a.g.e., c. IV, s. 1544-1549.

⁶²⁵ Yazır, a.g.e., c. II, s. 505-512.

6.2. Nisâ, 4/129. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları:

Ayetin Meali:

“Üzerine düşüp uğraşsanız da kadınlar arasında âdil davranmaya güç yetiremezsiniz; bâri birisine tamamen kapılıp da diğerini askıya alınmış gibi bırakmayın. Eğer arayı düzeltir, günahıtan sakınırsanız Allah şüphesiz çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”⁶²⁶

Taberî'nin ayetin yorumundaki görüşleri şöyledir: “Ne kadar istesiniz de kadınlar arasında tam adaleti sağlayamazsınız: Ey erkekler! Ne kadar arzulasanız da aşk ve sevgi hususunda kadınlarınız arasında adaleti tam olarak uygulayamazsınız. Ayette geçen adaletten kasıt, sadece kalbî sevgi adaletidir. Yoksa bu nass “Size helal olan kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın” mealindeki ayetle çelişirdi. Peygamber Efendimiz zevceleri arasında geceleme sırasına riayet eder ve “Allah'ım! bu, benim yapabildiğim taksîmattır. Senin yapabildiğin, ama benim yapamadığım taksimattan beni sorumlu tutma” derdi. Bununla da kalbî sevgiyi kastederdi ki bunu, “Öyleyse birine tamamen yönelip ötekini muallâktaki bir kadın gibi bırakmayın” mealindeki ayet de teyit etmektedir.

Görülüyor ki Taberî'nin beyanına göre adaletten kasıt, sadece kalbî sevgi adaletidir.⁶²⁷

Fahreddin Râzî, “Kadınlar Arasında Adaleti Sağlamak” ve “Hanımlara Davranışta Hz. Peygamberin Örnek Tutumu” başlıklı yorumunda şu izahlara yer vermektedir:

Kadınlar Arasında Adaleti Sağlamak: “Kadınlar arasında âdil olmaya hırs gösterseniz de, asla güç yetiremezsiniz. Binaenaleyh (birine) büsbütün meyletmeyin. Yoksa ötekini askıda gibi bırakmış olursunuz. Eğer (nefsinizi) ıslah eder, ittikâ ederseniz, iyice bilin ki Allah da “ğafur” ve “rahim”dir.

Bil ki, “Kadınlar arasında âdil olmaya hırs gösterseniz de, asla yetiremezsiniz” buyruğu ile ilgili iki görüş vardır:

1) Bu, “Siz gönlünüzün meyli hususunda, hanımlarınız arasında eşit davranamazsınız. Bunu yapamayacağınıza göre, bununla mükellef olmazsınız” demektir. Mu'tezile: “Bu ayet, “teklif-i mâlâ yutak”ın olmadığına, olmasının câiz olmayacağına delâlet eder” demiştir.

2) Bu, “Sizler, sözleriniz ve fiilleriniz bakımından, hanımlarınız arasında eşit davranamazsınız. Çünkü sevgi bakımından farklılık, sevginin neticesi olan şeylerde de

⁶²⁶ Nisâ, 4/129.

⁶²⁷ Taberî, a.g.e., c. I, s. 412-413.

farklılığa sebep olur. Zira sebepsiz olarak veya engelleyici bir sebebin bulunması durumunda bir fiilin meydana gelmesi imkânsızdır” demektir.

Hanımlara Davranışta Hz. Peygamberin Örnek Tutumu: Rivayete göre Hz. Ömer (r.a.), Hz. Peygamber’in hanımlarına bir miktar mal gönderdi. Bunun üzerine Hz. Aişe (r.anhâ), “Ömer, bunu Resûlullah’ın bütün zevcelerine mi gönderdi?” diye sorunca, onu getirenler, “Hayır, bunu Hz. Peygamber’in Kureyşli hanımlarına gönderdi. Diğerlerine başka şey gönderdi” dediler. Hz. Âişe de, malı getirene, “Başımı kaldır ve Ömer’e şöyle de: “Allah’ın Resulü, gerek mâlî gerek kendisi hususundaki taksîmâtta, aramızda âdil davranırdı” dedi. O adam gidip bunu Hz. Ömer’e söyledi. Hz. Ömer de, Peygamberin bütün hanımlarına aynı şeyi verdi.⁶²⁸

Kurtubî’ye göre ise ayetin tefsîrinde zikredilenler şöyledir: Yüce Allah: “isteseniz bile kadınlar arasında adalet yapamazsınız. Bari büsbütün meyledip de” buyruğunda, kadınlar arasında mutlak adaleti gerçekleştirmenin güç dâhilinde olmadığını haber vermektedir. Güç dâhilinde olmayan şey ise, sevgi, cima ve kalpteki yer itibariyle tabii meyil ile ilgili hususlardadır. Yüce Allah, insanların durumunu vasfetmekte ve yaratılışları gereği, kalplerinin kimisine meyledip, kimisine meyletmesini önlemek imkânına sahip olmamakla nitelendirmektedir.

Daha sonra Yüce Allah bir nehyde bulunarak: “Bari büsbütün meyledip de..” buyurmaktadır. Mücâhid der ki: “Kasten kötülük yapmaya kalkışmayınız. Aksine paylaştırmada ve nafakada eşitliğe riayet ediniz. Çünkü bu, güç yetirilen hususlar arasındadır.” Rasûlullah (s.a.v.) buyurdu ki: “Her kimin iki hanımı bulunur da aralarında adalet yapmazsa, kıyamet gününde bir tarafı meyilli olarak gelir.”⁶²⁹

Elmalılı Hamdi Yazır ise ayetin yorumunda şunları söyler: “Kadınların arasını denk tutmaya yani sevgide de eşitlik üzere adalet yapmaya çok istekli de olsanız, herhalde gücünüz yetmez. Hepsini aynı seviyede sevemezsiniz, buna gücünüz yetmez. Yetemeyince de “Allah hiç bir kimseye gücünün yetmeyeceği bir şey yüklemez.” (Bakara, 2/286) ayeti delâletince Allah bunu teklif de etmez. Şu halde bütün meylinizi diğerine verip de eşlerinizin bazısını muallaka, yani muallak (askı)da kalmış ne kocalı, ne kocasız bir kadın gibi ihmal edilmiş bir halde bırakmayınız. Ki işte “Eğer adalet edemeyeceğinizden korkarsanız bir tane (nikâhlayın).” (Nisa, 4/3) emri gereğince korkulması gereken cevr (eza, cefa), adaletsizlik budur.

⁶²⁸ Râzî, a.g.e., c. VIII, s. 352-353.

⁶²⁹ Ebû Dûvûd, Nikah, 38; Tirmizî, Nikâh, 42; Nesâî, İşretü’n-Nisâ, 2; İbn Mâce, Nikâh, 47; Dârimî(v. 255/868), Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. Fazl, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, Nikah, 24; Müsned, II, 295, 347, 471 (Kurtubî, a.g.e., c. V, s. 510’dan naklen.)

Yani kadınlar hakkında iki çeşit adalet vardır. Birisi “infak ve kasm” denilen geceleme nöbeti gibi hukukta adalet ve eşitliktir ki, bu güç ve iktidar dâhilindedir, isteğe bağlı olan işlerdendir. Ve teklif olunan adalet budur. Diğeri ise sevgide adalet ve eşitliktir ki, bu beşerî güç ve iktidarın dışındadır. Çünkü muhabbet, zorunlu işlerdendir. Ve bundan yasaklamak, mâ-lâ-yutâk (güç yetmezlik)’tır.

Şu halde teklif olunan adalet, mümkün olan hukukta adalettir ve korkulması gereken adaletsizlik diğeri karılık muamelesinden tamamen mahrum edip, büsbütün terk edilmiş ve ihmal edilmiş gibi bırakmak suretiyle ezâ etmektir. Yani yiyeceği, giyeceği ve oturacağı yeriyle nafakasını vermek ve geceleme nöbetini eşit tutup konuşup görüşme ve arkadaşlık etmek yeterli değildir. Kadının ara sıra nefsanî payını da vermek, iyilik etmek lazımdır. Ancak bu noktada eşitlik teklifi güç yetmez olduğundan bahis konusu değildir. Hatta böyle bir teklif erkeğe ezâdır. Adalet denince, her halde eşitlik düşünmemelidir. “Elyaki”(en uygunu), “lâyika” (uyguna) tercih etmek de bir hak, bir adalettir.”⁶³⁰

6.3. Hucurât, 49/9. Ayetin Tefsir ve Açıklamaları

Ayetin Meali:

“Eğer müminlerden iki gurup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırırsa, Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer dönerse artık aralarını adaletle düzeltin ve (her işte) adaletli davranın. Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever.”⁶³¹

Taberî’nin ayetin yorumundaki görüşleri şöyledir:

Abdullah b. Abbas, bu ayeti izah ederken şöyle demiştir: “Allah, peygamberine ve mü’minlere iman eden iki gurubun birbirleriyle savaşmaları halinde onları Allah’ın hükmüne davet etmelerini ve onlara adaletli davranmalarını emretmiştir. Şayet her ikisi de Allah’ın kitabındaki hükme boyun eğmeye karşı çıkacak olursa işte o, azgın bir guruptur. Mü’minlerin emîrinin, Allah’ın hükmüne boyun eğdirinceye kadar onlarla cihad etmesi ve onlarla savaşması gerekir.

Bu ayet-i kerîmenin nüzul sebebi hakkında şu olay zikredilmiştir: Enes b. Mâlik (r.a.) diyor ki:

“Rasûlullah’a “Sen, Abdullah b. Übey’e (Abdullah b. Übey, Medine’de münâfıkların reisi durumundaydı) gitsen nasıl olur?” denildi. Bunun üzerine Rasûlullah, merkebine binip hareket etti. Müslümanlar da onunla hareket edip yürümeye başladılar.

⁶³⁰ Yazır, a.g.e., c. III, s. 98-99.

⁶³¹ Hucurât, 49/9.

Üzerinde yürüdükleri arazi çorak bir yerd. Rasûlüllah, Abdullah b. Übey'in yanına varınca o, Rasûlüllah'a "Benden uzak dur. Allah'a yemin olsun ki senin merkebinin pisliği beni rahatsız etti." dedi. Bunun üzerine Ensar'dan bir kişi "Allah'a yemin olsun ki Rasûlüllah'ın merkebinin kokusu senin kokundan daha güzeldir." dedi. Abdullah b. Übey'in kavminden bir kişi de bu söze kızdı. Bu iki kişi birbirlerine sövdüler. Bunun üzerine bu iki kişiden her birinin taraftarları da hiddetlendiler. Birbirlerini hurma dallarıyla, elleriyle ve takunyalarla dövmeye başladılar. Bize ulaştığına göre "Eğer mü'minlerden iki gurup birbirleriyle savaşarlarsa aralarını bulup barıştırın" ayeti işte bunlar hakkında nâzil olmuştur."⁶³²

Yüce Allah, ayet-i kerîme'de (وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ) demiş te, (يحب القاسطين) dememiştir. Çünkü "muksit" kelimesi, adaletli davranan kimse manasına gelen ism-i fâildir. Mâzisi de "adaletli oldu" anlamına gelen "aksata" fiilidir. "Kâsıt" kelimesine gelince, bu; haksızlık yapan zalim kimse demektir."⁶³³

Fahreddin Râzî bu ayetin tefsîrinde şu görüşlerine yer verir:

Cenâb-ı Hakk, فَإِن فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ "Adaletle aralarını bulup barıştırın" buyurmuş, fakat "adl" kelimesine وَإِن طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاصْلِحُوا ifadesinde yer vermemiştir. Biz diyoruz ki: Oradaki ıslah, bizzat savaşın sona erdirilmesi ve işkence yoluyla olur. Buradaki ıslah ise, savaşın sona ermesini müteakip, savaşın izlerini, yani telef edilen şeyleri tazmin etme ile olur ki bu bir hükümdür. İşte bu sebeple Hak Teâlâ bunun peşinden, بِالْعَدْلِ (adaletle) kaydını getirmiş ve âdeta "Bu iki cemaat arasında, savaş bırakmalarını müteakip adaletle hükmedin ve aralarında yeniden, ikinci kez fitne çıkmasına sebebiyet vermesin diye de, aralarını adaletle düzeltip bulunuz" demek istemiştir.

Hak Teâlâ, "adaletle aralarını bulun" dediğine göre, tekrar yeniden وَأَقْسِطُوا "adaletle hareket edin" buyurmasının hikmeti nedir? Biz deriz ki: "Adeletle aralarını bulun" ifadesinde bir halin bir hale tahsisi söz konusudur. Böylece Cenâb-ı Hak, bu hususu, "adaletle hareket edin" ifadesiyle umumileştirmiştir ki bu, "derecelerin en kıymetlisine ve en yükseğine -ki bu muhabbetullahdır- götüren her işte âdîl olun" demektir.

Bu ayetteki "İksât" kelimesi "kast"ı, yani zulmü izale etmektir."⁶³⁴

Elmalılı, bu ayetle ilgili yorumlarında şu görüşlere yer vermiştir:

Eğer mü'minlerden iki grup vuruşurlarsa, derhal ikisi arasını ıslah edin, düzeltin, nasihat ile ve şayet orada bir şüphe varsa onu gidermekle, olmadığı takdirde Allah'ın hükmüne çağırarak sulh edin, barıştırın. Bunun üzerine şayet birisi diğerine karşı

⁶³² Buhârî, Sulh, 1; Müslim, Cihad, 117, Hadis no: 179(Taberî, a.g.e., c. V, s. 2286-2287'den naklen)

⁶³³ Taberî, a.g.e., c. V, s. 2286-2287.

⁶³⁴ Râzî, a.g.e., c. XX, s. 220-221.

saldırırsa, o vakit o saldıran grupla savaşın. Eğer dönerse o vakit de adaletle aralarını düzeltin, barıştırın, yani yalnızca antlaşma ile bırakmayın da Allah'ın hükümlerine göre haklarını gözeterek hükmedip aralarını bulun. Öncekinde mutlak olarak “aralarını sulh edin” buyrulduğu halde burada “adaletle” kaydı ile kayıtlanmıştır. Her hususta adalet ve hakkâniyeti gözetin, her hak sahibine haktan hissesini verin, saldırmaktan, zulümden sakının. Çünkü Allah adalet yapanları sever.”⁶³⁵

7. Düzgün, Sağlam, Dengeli, Güzel, Yerli Yerince Olmak :

“Adl” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de ayrıca “düzgün ve dengeli olmak, âzâları yerli yerince (gereği şekilde) yaratılmak,⁶³⁶ yapı, fizik, boy-pos yerli yerinde olmak ve i’tidal⁶³⁷ anlamlarında kullanılmaktadır.

İnsanın fizyolojik ve fizyonomik yapısındaki uyum, ahenk ve estetik görünümün⁶³⁸ yine bu kavramla ifade edildiği İnfîtâr Sûresi’nin 6-8. ayetlerin tefsirleri ise şöyledir:

7.1.İnfîtâr 82/ 6-8. Ayetlerin Tefsir ve Açıklamaları:

Ayetin Meali:

“Ey insan! Seni yaratıp seni düzgün ve dengeli kılan, seni istediği bir şekilde birleştiren, ihsanı bol Rabbine karşı seni aldatan nedir?”⁶³⁹

Taberî’nin ayetin yorumundaki görüşleri şöyledir:

“Ey kafir insan! Seni keremi bol Rabbine karşı seni aldatan nedir ki; cehaletin ve ahmaklığın sebebiyle ona âsi oldun. O Rab ki, seni yaratmış, yaratılışını düzgün kılmış, seni sağlam, düzgün ve dosdoğru bir şekilde meydana getirmiştir. Yani tastamam bir insan olarak yaratmıştır. Seni istediği gibi terki etmiştir. Yani Allah, güzel ve çirkin, dilediği bir şekilde meydana getirmiştir.”⁶⁴⁰

Fahreddin Râzî, ayetin ilgili bölümünde şu açıklamalarına yer verir:

Cenâb-ı Hakk’ın, “Ve sana şu nizam ve intizamı bahşeden... “ ayetinin ifade ettiği hususla ilgili olarak Mukâtil, “Cenâb-ı Hak bu ifadesiyle, “iki gözünü, iki kulağını, iki elini ve iki ayağını dengeli yaratıp da, meselâ iki elinden birini diğerinden daha uzun ve iki gözünden birini diğerinden daha büyük kılmadı..” manasını kastetmiştir. Cenâb-ı Hak, bu

⁶³⁵ Yazır, a.g.e., c. VII, s. 199-201.

⁶³⁶ el-Ezherî, a.g.e., c. II, s. 208-214; İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521.

⁶³⁷ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 588.

⁶³⁸ Çağrı, a.g.e., c. I, s. 341-343.

⁶³⁹ İnfîtâr 82/ 6-8.

⁶⁴⁰ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 2748.

bedenin iki tarafını eşit bir biçimde meydana getirmiş. Öyle ki, iki yarı arasında ne kemik, ne şekil ne delikler. ne atar-toplar damarlar, ne de buralara girip çıkan sinirler bakımından bir farklılık yoktur. Bu hususu tafsilatlı olarak anlatmak, tefsir ilminin konusu değildir. Ata'nın rivayetine göre, İbn Abbas bu kelimeye, “Seni, uygun ve düzenli; şekli şemali güzel bir biçimde yaratıp da, başaşağı olup, dört ayağı üzerinde yürüyen hayvan gibi yaratmamıştır..” manasını verirken, Ebu Ali el-Farisî, “Senin yaratılışını mutedil, dengeli kılan; böylece seni en güzel bir biçimde çıkaran, yaratan ve bu, mutedillik sebebiyle de seni, akı, kudreti ve fikri kabul eder bir hale getiren ve bu sebeple de, seni bütün canlılara ve bitkilere hükümrân, bu kemalin sebebiyle de bu alemdeki varlıklardan hiç birinin erişemeyeceği mükemmelliğe ulaşan bir varlık kılan” manasını vermiştir.⁶⁴¹

Kurtubî, ilgili ayetin tefsîrinde şu yorumlara yer vermiştir:

“Ey insan” buyruğu ile Yüce Allah, ölümden sonra dirilişi inkar edenlere hitab etmektedir. İbn Abbas dedi ki: Burada “insan” Velid b. el-Muğire'dir. İkrime ise; Ubey b. Halef'tir, demiştir. Buyruğun Ebu' l-Esed b. Kelede hakkında indiği de söylenmiştir.

“Seni oldukça dengeli kıldı.” Seni son derece dengeli ve güzel bir yaratılışa sahip kıldı. “Seni oldukça dengeli kıldı” buyruğu, genel olarak şeddeli okunmuştur. Ebu Ubeyd ve Ebu Hatim'in tercih ettiği kıraat de budur. el-Ferra ile Ebu Ubeyd dedi ki: Yüce Allah'ın: “Andolsun Biz insanı gerçekten ahsen-i takvimde yarattık”⁶⁴² buyruğu, buna delil teşkil etmektedir. Kûfeliler, Asım, Hamza ve el-Kisâf ise; “adeleke” şeklinde şeddesiz olarak okumuşlardır. Seni meylettirdi ve hangi surette dilediyse öylece şekillendirdi. Güzel ya da çirkin, uzun ya da kısa..⁶⁴³

Elmalılı, bu ayetle ilgili yorumlarında şu görüşlere yer vermiştir:

“Ata'dan bu ayetin Velid b. Muğire sebebiyle; İkrime'den Übeyy b. Halef sebebiyle indiği; Kelbî ve Mukatil'den de Esed b. Kelede sebebiyle indiği rivayet edilmiştir. Söz konusu kişi Hz. Peygamber (s.a.v.)'e vurmuştu. Yüce Allah hemen onu cezalandırmayıp bu ayeti indirdi, diye rivayet edilmiştir. Sonra da “Hayır hayır, doğrusu siz cezayı yalanlıyorsunuz.” buyrulmuş olduğundan dolayı birçokları burada insandan muradın kâfir insan” demek olduğu kanaatına varmışlardır. Fakat “iniş sebebinin özel olması hükmün genelliğine engel olamayacağı” için diğer birçokları da gurur ile isyan eden insanların hepsini kapsamış olması lafzın genelliğine daha uygun olduğunu beyan etmişlerdir.

⁶⁴¹ Râzî, a.g.e., c. XXII, s. 541-550.

⁶⁴² Tîn, 95/4.

⁶⁴³ Kurtubî, a.g.e., c. XVIII, s. 455-459.

O Rabbin ki seni yarattı. Burada yaratma; bünye ve uzuvları düzgünleştirme, ölçülü yapma, şekil verme ve parçaları birleştirip oluşturmada daha önce olmak karinesiyle önce var kılmak demek olduğu açıktır.

Sonra da senin bünye ve uzuvlarını düzgünleştirdi ve sana bir uyum ve itidal verdi. Burada biri “adl” kökünden “adeleke” birisi de “ta’dil” kökünden “addeleke” şeklinde olmak üzere iki kırâat vardır. İkisi de bir manaya olarak denkleştirmek, normal hale getirmek demek olduğuna göre az önce geçen “tesviye”nin mükemmel hale gelmiş olduğunu ifade etmek üzere birkaç şekilde tefsir edilmiştir.

a) Mukatil’den rivayet edildiğine göre göz, kulak, el, ayak gibi çift uzuvların denkliği ve ayrıntıları anatomide bilindiği üzere vücudun her taraftan orantılı ve düzgünlüğü demek olup “Evet, onun parmak uçlarını bile düzeltmeye kadir olduğumuz halde” (Kıyamet, 75/4) ayetinin ifade ettiği gibi olur. Fakat bunda insanlık özelliğini ifade eden itibar ve değer açık değildir.

b) Ata’nın İbn Abbas’tan rivayet ettiği izah şeklinde ise: “Belini doğrultu, dik ve dengeli kıldı, eğri belli hayvanlar gibi yapmadı.” diye tefsir edilmiştir ki, bunun hem insanın olgunlaştığını gösteren özelliği, hem de bünye ve uzuvları düzene koyduktan ve insanı, insan denilecek şekle getirdikten sonra olması daha açıktır. Zira çocuklarda görüldüğü gibi insanın belini doğrultup da ayakta dik ve doğru olarak yürüyebilmesi de uzuvları düzene koymanın tekâmülünde bir aşamadır.

c) Ebu Ali Fârisî’nin yazdığına göre, “sana itidal verdi” demek, bu manaların hepsini ifade edici olarak “Seni en güzel şekle koyup en güzel biçimde çıkardı ve bu denge ile seni akıl, fikir ve kudreti kabul etmeye yetenekli kılıp bu şekilde diğer canlı ve bitkilere hakim kıldı. Seni, bu âlemdeki diğer varlıkların ulaşamadığı bir olgunluk derecesine çıkardı.” diye tefsir edilmiştir ki “Onun yaratılışını tamamladığım ve içine ruhumdan üflediğim vakit.” (Hıcr, 15/29) ve “Onları, yarattıklarımızın birçoğundan gerçekten üstün kıldık.” (İsra, 17/70) manalarına uygundur. Bunların hepsi Allah’ın bir lütuf ve keremidir.”

644

B - KUR’ÂN’DA ALLAH’IN ADALETİ

1. ALLAH’IN İSMİ VE SIFATI BAKIMINDAN ADALET:

Bütün müslüman âlimlerin, Allah’ın âdil olduğu noktasında ittifakı vardır. Kur’ân-ı Kerîm’de birçok ayette adaleti ifade eden kelimelerle Allah’ın adaletine temas edilmiş olsa da, bu kelimeler “adl” ve “kıst” özel sıfat kalıplarıyla Allah hakkında kullanılmamıştır.

⁶⁴⁴ Yazır, a.g.e., c. IX, s. 48-53.

Ancak, “Rabbinin sözü, doğruluk ve adalet bakımından tamamlanmıştır. O’nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O iştir, bilendir.”⁶⁴⁵ Ayetindeki adalet kelimesi Allah’ın kelimelerinin (sözünün) sıfatı olarak kullanılmıştır. Fakat bazı hadislerde ise “adl” ve “muksıt”⁶⁴⁶ kelimelerinin “Esmâü’l-Hüsna”dan olduğu ve Allah’a izafe edildiği bildirilmektedir.⁶⁴⁶ Ayrıca Kur’ân-ı Kerîm’de bir çok ayette Allah, adaletin zıddı olan zulümden tenzih edilmiştir.⁶⁴⁷

“Adl” kavramı, Allah’ın isim ve sıfatlarından biri olarak kullanıldığında mübalâğa ifade eden bir sıfat olup “çok âdil, asla zulmetmeyen, hakkaniyetle hükmeden, haktan başkasını söylemeyen ve yapmayan, her zaman, her şeye karşı adaletli davranan, her şeyi hakkıyla gören, iştir ve her şeyin içini-dışını, önünü-sonunu bilen ve herşeye hakkıyla gücü yeten” manalarına gelir.⁶⁴⁸ Allah’ın ezeli takdirine göre yapıp durmakta olduğu her iş, tam bir adalet ve hikmettir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle buyrulur:

“O ki, birbiriyle ahenktar yedi göğü yaratmıştır. Çok merhametli olan Allah’ın yaratışında hiç bir uygunsuzluk göremezsiniz. Gözünü çevir bir bak, bir bozukluk görebiliyor musunuz? (Aksaklık görebilmek için bir değil) ikinci defa gözünü çevirip bak; göz (aradığı bozukluğu bulmaktan) aciz ve bitkin halde sana dönecektir.”⁶⁴⁹

İbn Manzur, Allah’ın sıfatı olarak “adl” kelimesine, “hükümünde haksızlık edecek (cevr) şekilde hevânın kendisini meylettirmediği (zat)” anlamını vermiştir.⁶⁵⁰ İslâm filozofları ise “adl”⁶⁵¹ sıfatını “Allah’ın her varlığa layık olduğu imkân ve kabiliyetleri bahşetmesi” anlamına gelen inayet ve cömertlik (cud) kavramlarıyla açıklamışlar ve bu açıklamalarıyla birlikte “Allah’ın yarattığı varlıklara nimet vermesi ve ihsanda bulunması” manası da vermişlerdir.⁶⁵¹

Yüce Allah, “Ahkemu’l-Hâkimîn”dir.⁶⁵² Hâkim, hüküm sahibi, hüküm kendisine ait olan ve hükmünü yürüten anlamına geldiğinden Allah’ın âdil bir tarzda hükmünü yürüttüğünü, keza hikmet sahibi, her şeyi yerli yerinde yapan manasını da taşıdığından, O’nun hikmeti kemâl derecesinde olan bir hükümran olduğunu ifade eder. Allah sırf

⁶⁴⁵ En’âm, 6/115.

⁶⁴⁶ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521, c. VII, s. 427-429; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 734; Levis, a.g.e., s. 628; İbn Mâce, Dua, 10, c. II, s. 1269.

⁶⁴⁷ Âl-i İmrân, 3/108, 117, 182; Nisâ, 4/40, 49, 77, 124; Enfâl, 8/50; Yûnus, 10/44; Kehf, 18/49; Hac, 22/10; Ankebût, 29/40; Fussilet, 41/46; Kaf, 50/29.

⁶⁴⁸ Tathsu, Ali Osman, *Esmâü’l-Hüsna Şerhi*, İstanbul, 1987, s.89; Topaloğlu, Bekir, “Adl” mad., DİA, İstanbul, 1988, c. I, s. 387.

⁶⁴⁹ Mülk, 67/3-4.

⁶⁵⁰ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521.

⁶⁵¹ İbn Teymiyye (v. 728/1328), Ebü’l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Mecmu’u Fetâvâ : el-Esma’ ve’s-Sıfat*, nşr: Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî en-Necdi, Matâbiü’r-Riyâd, Riyad, 1381, c. VIII, s. 31.

⁶⁵² Tîn, 95/8.

adaletle, hak ve hakîkate göre hükmettiği, hükmünde tarafgirlik veya zulüm olmadığı, hükmünü bozan bulunmadığı için “Hayru’l-Hâkimîn”dir.⁶⁵³

Ayrıca, Allah’ın “El-Esmâü’l-Hüsna”sından olduğunu belirttiğimiz “Adl”, diğer isim ve sıfatlardan bazılarıyla da yakından alakalı bulunmaktadır. Bunlar: “Varlığı hiç değişmeden duran, gerçek olan” anlamındaki “El-Hakk”, “bütün işlerini birbirine uygun ve denk yapan, zalimden mazlumun hakkını alan, adalet ve merhamet sahibi” anlamındaki “El-Muksit”, “hükmeden hakiki hâkim, hükmünde hakkı yerine getiren” anlamındaki “El-Hakem”, “hikmet sahibi, buyrukları ve bütün işleri hikmetli ve yerli yerinde olan” anlamındaki “El-Hakîm”, “yarattığı bütün canlılara hiçbir ayırım yapmadan rızıklarını ve faydalanacakları şeyleri veren” anlamındaki “Er-Rezzâk” “bütün yaratılmışlar hakkında hayır ve rahmet isteyen, sevdiğini, sevmediğini ayırt etmeyerek yaratıklarının hepsini nimetlendiren” anlamındaki “Er-Rahmân” ve “pek ziyade merhamet edici, verdiği nimetleri iyi kullananları daha büyük ve ebedi nimetler vermek suretiyle mükafatlandırıcı” anlamındaki “Er-Rahîm” gibi yüce isim ve sıfatlardır.”⁶⁵⁴

2. ALLAH’IN FİİLLERİ BAKIMINDAN ADALET

2.1. Allah’ın Sözünde (Kelamında) Âdil Olması:

Allah’ın, hiç bir şekilde değiştirilemeyecek tarzda bize ulaşan kelamı, Kur’ân-ı Kerîm’dir. Adalet kavramının Kur’ân-ı Kerîm’de açıkça Allah’a izafe edildiği bir tek ayet-i kerime vardır ki, o da; Allah’ın sözünde doğruluğuna ve adaletli oluşuna delalet eden şu ayettir:

“Rabbinin sözü, doğruluk ve adalet bakımından tamamlanmıştır. O’nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O işitendir, bilendir.”⁶⁵⁵

Yukarıdaki ayetin tefsîrinde Müfessir Elmalılı; “Senin Rabb’inin kelimesi, doğru söz olmakta da, adaletçe de, son derece tamdır. Yani Kur’ân, ihbârî (haberle ilgili), inşâî (dilek kipine ait) iki yönü içine alan bir Allah kelâmıdır ki, birinde istenen doğruluk, birinde istenen de adalettir. Kur’ân, haberleri ve vaadleri yönüyle tamamen doğrudur, gerçeğin kendisidir; yalandan, şüpheden uzaktır. Kanunları ve hükümleri yönüyle de tamamen adalettir, doğruluğun kendisidir, zulümden, eğri-büğürlükten uzaktır. Rabbinin kelimelerini değiştirebilecek, ona karşı hâkimlik, ayırtmanlık, düzelticilik edecek hiçbir

⁶⁵³ Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987, s. 175-176.

⁶⁵⁴ Tatlısu, Ali Osman, a.g.e., s.30, 33,73, 88, 130, 143, 216.

⁶⁵⁵ En’âm, 6/115.

şey, hiçbir kimse yoktur. Ne kimse O'nun kelimelerini kaldırıp yerine daha doğru ve daha adaletlisini koyabilir, ne de aynısını"⁶⁵⁶ demektir.

Katâde “Sözlerden kasıt Kur’ân-ı Kerîm’dir” der. Kimse onu değiştiremez, iftiracılar ona fazla bir şey ekleyemeyecekleri gibi ondan hiçbir şey de eksiltemezler. “Doğruluk ve adalet bakımından” yani, va’d edip verdiği hükümler bakımından eksiksizdir. Kimse onun hükmünü geri çeviremez, sözünde durmaması söz konusu değildir.⁶⁵⁷

Ayrıca bu ayet Allah’ın sözünü bir kaç sıfatla vasıflamaktadır:

Birinci sıfat, Allah’ın sözünün “tam ve mükemmel oluşla” nitelenmesidir. Ayetin “Rabbinin sözü tam kemalindedir” kısmıyla buna işaret edilmiştir. Buradaki tam ve mükemmel oluş, Allah’ın sözünün, kıyamete kadar gelecek kulların gerek amel, gerekse ilim bakımından ihtiyaç duydukları hususları açıklamada tam ve yeterli olduğuna delalet ettiği gibi aynı zamanda Hz. Muhammed (s.a.v.)’in peygamberliğinin doğruluğunu gösteren mucize bir delil olarak da tam ve yeterlidir, manasına gelmektedir.

İkinci sıfat, Allah’ın sözünün “doğrulukla” nitelenişidir. Bunun böyle olduğunun delili ise “Yalan bir noksanlıktır. Noksanlık ise, Allah hakkında imkânsızdır” kuralıdır. Allah’ın sözü kesinlikle yalandan uzaktır, va’d ve va’id (mükâfat ve ceza) sözlerinin hepsi gerçektir. Allah verdiği sözden dönmez. Söylediğinde de doğruyu söyler.

Üçüncü sıfat, Allah’ın sözünün “adaletle” nitelenmesidir. Bu bağlamda Kur’ân’daki sözler iki çeşittir: Ya haber verme veya teklif (sorumluluk) verme şeklindedir. Buna göre Allah’ın bildirdiği her türlü va’di ve va’idi, sevabı ve ikabı, mükafatı ve cezası doğrudur, mutlaka olacaktır. Bunlar, meydana geldikten sonra da adalet yerini alır. Çünkü Allah’ın fiilleri “zulüm” ile nitelenemez.

Dördüncü sıfat ise, Allah’ın sözünün “O’nun kelimelerini değiştirecek hiç kimse yoktur” ifadesi ile nitelenişidir.⁶⁵⁸ Nitekim Cenab-ı Hak “Kur’an’ı biz indirdik, şüphesiz onun koruyucusu da biziz”⁶⁵⁹ buyurmuştur.

Yukarıdaki ayetlerin dışında daha birçok ayet-i kerimede Allah, açık olarak kendi verdiği va’d ve va’idinin hak ve doğru bir söz olduğunu beyan etmiştir. Mesela şu ayet buna örnektir:

“İman eden ve iyi işler yapanları, içinde ebedi kalacakları, zemininden (altından) ırmaklar akan cennetlere koyacağız. Allah o söylenenleri hak bir söz olarak va’detti. Söz

⁶⁵⁶ Yazır, a.g.e., c. III, s. 502-503.

⁶⁵⁷ Kurtubî, a.g.e., c. VII, s. 136.

⁶⁵⁸ Râzî, a.g.e., c. X, s. 136-138.

⁶⁵⁹ Hicr, 15/9.

verme ve onu tutma bakımından kim, Allah'tan daha doğru sözlü olabilir? Ne sizin kuruntularınız, ne de ehl-i kitab'ın kuruntuları (gerçektir.); Kim bir kötülük yaparsa, onun cezasını görür, ve kendisi için Allah'tan başka dost ve yardımcı da bulamaz.”⁶⁶⁰

“Allah'ın gerçek bir vâdi olarak hepinizin dönüşü ancak O'nadır. Çünkü O, mahlûkatı önce (yoktan) yaratır, sonra da iman edip iyi işler yapanlara adaletle mükâfat vermek için (onları huzuruna) geri çevirir. Kâfir olanlara gelince, inkâr etmekte oldukları şeylerden ötürü onlar için kaynar sudan bir içki ve elem verici bir azap vardır.”⁶⁶¹

“(Resûlüm!) Sen şimdi sabret. Bil ki Allah'ın vâdi gerçektir. (Buna) iyice inanmamış olanlar, sakın seni gevşekliğe sevketmesin!”⁶⁶²

Demek ki; Allah'ın sözleri, her zaman gerçek, doğru ve adaletli olma yönlerinden tam ve mükemmeldir. Bu noktada hiç kimse O'nun sözlerini değiştiremez, bozamaz. O'ndan başka hiç kimse her yönüyle tam ve mükemmel söz, söyleyemez. Ancak O'nun yardımcı olduğu kimseler bunu yapabilir. Dolayısıyla O'nun peygamberlerinin insanlara tebliğ ettikleri sözler de hak oluş, doğruluk ve adalet yönünden tam, mükemmel ve yeterli sözlerdir.

2.2. Allah'ın Kullarına Adaleti Emretmesi:

Yüce Allah bütün fiillerinde âdil olduğu gibi, kullarının da her türlü fiil ve davranışlarında adalete riayet etmelerini, haktan yana davranmalarını ister. Allah, kullarının iyiliğini, hayrını, güzel, dengeli, düzenli ve huzurlu bir şekilde kendisinin razı olacağı tarzda yaşamalarını ve âhirette kurtuluşa ermelerini istediği için adalet ilkelerini bildirmiş, birçok teşvik ve uyarılarla bu ilkelere uyulmasını emretmiştir. Ve bu konuyla ilgili olarak yüce kelamı olan Kur'ân-ı Kerîm'de bir çok ayette kullarına adaleti emretmiş ve birbirlerinin haklarını gözetmelerini istemiştir. Bu hususa örnek olarak şu ayetleri gösterebiliriz:

“De ki: Rabbim bana adaleti emretti.”⁶⁶³

“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür.”⁶⁶⁴

⁶⁶⁰ Nisâ, 4/122.

⁶⁶¹ Yûnus, 10/4.

⁶⁶² Rum, 30/60; Ayrıca bkz: İbrahim, 14/22; Kehf, 18/21, 98; Kasas, 28/13; Lokmân, 31/933; Fâtır, 35/5; Mü'min, 40/55, 77; Câsiye, 45/32; Ahkâf, 46/17.

⁶⁶³ A'râf, 7/29

⁶⁶⁴ Nisâ, 4/58.

Allah, peygamberlerine ve onların şahsında bütün insanlığa adaleti emretmiştir. Adalet, inançta ve yaşayıpta doğru olmayı, dengeli ve ölçülü olmayı gerektirir. Bunun için ayetteki “el-Kıst” (adalet) kelimesini müfessirler, “Lâ ilâhe illâllâh” (Allah’tan başka ilâh yoktur=Kelime-i Tevhîd) sözünü kabul ve ikrâr etmek şeklinde yorumlamışlardır.⁶⁶⁵

Allah, insanların kendisine şirk koşmamasını emrettiği gibi, onların birbirleriyle olan ilişkilerinde de adaletli olmalarını emretmiştir:

“Ey imân edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış)tır. Allah’a isyândan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.”⁶⁶⁶

Allah Teâlâ, mü’minleri önce bir topluluğa olan kinlerinin kendilerini adaletsizliğe sevketmesini yasaklamış, sonra da yeni bir cümle ile bu hususu vurgulamak için adaletle davranmalarını emretmiş, daha sonra da adaletli olmalarının sebebini, “Bu takvaya en yakın olan şeydir” diye belirtmiştir. Kâfirlere karşı bile adaletli olunması emredildiğine göre, müslümanlara karşı nasıl davranılması gerektiği düşünülmelidir.⁶⁶⁷

“Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”⁶⁶⁸

İbn Mes’ûd şöyle der: Bu ayet, Kur’ân’da yapılacak hayrı ve kaçınılacak şerri kendisinde en çok toplayan ayettir. Ayetteki “adalet” ve ihsan kelimelerine, İbn Abbâs’a atfedilen rivayetlerden birinde “Allah’tan başka ilâh olmadığına şehâdet etmek, ihsâna ise farzların edâsı”; diğer rivayette adaletle, Allah’ın ortağı olmadığına inanmak, ihsâna da Allah’a, O’nu görüyormuşçasına kulluk etmen ve nefsin için arzuladığın şeyi insanlar için de arzulaman; kişi mü’min ise, imânının artmasını ve kâfir ise senin İslâm’da kardeşin olmasını arzulaman”, yine diğer bir rivayette de adaletle tev’hîd, ihsâna ise onda ihlâs” anlamı verilmiştir. Başkaları da “Cenâb-ı Hakk buradaki “adalet” ile işlerdeki ve fiillerdeki adaleti ve iyiliği; “ihsân” ile sözlerdeki (adalet) ve iyiliği kastetmiştir” demiştir.⁶⁶⁹

“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür.”⁶⁷⁰

⁶⁶⁵ Râzî, a.g.e., c. X, s. 339-340; Kurtubî, a.g.e., c. VII, s. 314.

⁶⁶⁶ Mâide, 5/8.

⁶⁶⁷ Râzî, a.g.e., c. VIII, s. 531-533.

⁶⁶⁸ Nahl, 16/90.

⁶⁶⁹ Râzî, a.g.e., c. XIV, s. 322-325; Kurtubî, a.g.e., c. X, s. 255.

⁶⁷⁰ Nisâ,4/58.

“İşte onun için sen (tevhide) davet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah’ın indirdiği Kitab’a inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz de sizedir. Aramızda tartışılabilecek bir konu yoktur. Allah hepimizi bir araya toplar, dönüş de O’nadır.⁶⁷¹ Ayette Hz. Peygamber’in insanları davet edeceği prensipler açıklanırken, uyacağı esaslar da beyân edilmiştir. Buna göre davete devam edilecek, inanmama yanlılarının teklif ve ısrarları dinlenmeyecektir. Adalet, Allah’ı bir bilerek O’nun dinine sağlam ve doğru bağlanmakla olur.

Yukarıdaki ayetler, Allah’ın insanlara adaleti emrettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Cenab-ı Hakk’ın adaleti emretmesi de kullarını hayra yönlendirici, bu konuda uyarıcı ve onları terbiye edici bir “Rabb” olmasının gereğidir.

Şu da bir gerçektir ki, Allah Teâlâ, yaratıcısı olduğu kullarının hangi özelliklere sahip olduklarını, nelere ihtiyaç duyacaklarını, hangi sistem ve kanunları uyguladıkları takdirde dengeli ve sorunsuz bir toplum olacaklarını ve adaleti nasıl sağlayabileceklerini kullarından elbette daha iyi bilir. Bundan dolayı da nasıl ki kendisi “âdil bir Rabb” ise, kullarının da âdil olmasını isteyerek bu hususta insanların hayatını düzene sokacak ilahî adalet ilkelerini bildirmiş, birçok teşvik ve uyanlarla bu ilkelere uyulmasını emretmiştir. Böylece Cenab-ı Hak, insanları bu hususta yükümlü kılıp imtihana tabi tutarak, neticede âdil olanlarla zalim olanları açığa çıkararak, buna göre hakettikleri karşılığı, hem dünyada hem de âhirette kendilerine gösterecek ve uygulayacaktır.

Bu durumda kullara düşen görev, kendilerinin iki cihanda kurtuluş reçeteleri olan ilâhî adalet ilkelerine ve emirlerine uyarak “âdil olma” vasfına sahip olmayı tercih etmeleridir.

2.3. Allah’ın Kullarına Âhiret’te Âdil Davranması ve Amellerinin Karşılığını Vermesi:

Bu dünyada herkes işlediği suçun cezasını tam anlamıyla çekmemekte, birtakım haksızlıklar meydana gelmektedir. Âhirette ise durum böyle olmayacak, hiçbir şey gizli kalmayacak, hak yerini bulacak, Allah mutlak adaleti ile kötülerini cezalandıracak, iyileri de mükâfatlandıracaktır. Aşağıdaki ayet, iyilerle kötülerini bir tutmanın ilâhî adalete uymayacağını ortaya koymaktadır.

⁶⁷¹ Şûrâ, 42/15.

“Yoksa kötülük işleyenler ölümlerinde ve sağlıklarında kendilerini, inanıp iyi ameller işleyen kimseler ile bir mi tutacağımızı sandılar? Ne kötü hüküm veriyorlar! Allah, gökleri ve yeri yerli yerince yaratmıştır. Böylece herkes kazancına göre karşılık görür. Onlara haksızlık edilmez.”⁶⁷²

İyi ile kötünün, zalim ile mazlumun hesaplarının görüleceği o gün Kur’ân’da “din günü, ceza ve mükâfat günü” diye nitelendirilmiş, bu terimin geçtiği Fâtıha Sûresi beş vakit namazın her rekatında okunarak âhret inancı ve adalet duygusu sürekli canlı tutulmuştur.

Allah, adalet sahibidir. Allah hiçbir varlığın hakkını ihlâl etmediği ve herkese hakkını verdiği için âdildir. Ölümden sonra dirilme ve iyi davranışlarla kötü davranışların hesaba çekilmesi, iyi ve kötü davranışların karşılığının görülmesi ilâhî adaletin bir görünümüdür.⁶⁷³ Allah hiç kimseye zulmetmeyecek, herkese hakettiği şekilde muamele edip karşılığını verecektir.⁶⁷⁴ Allah, kulunu işlediği günahtan dolayı cezalandırır veya affeder. Kul, azâb ve mutsuzluk şeklindeki cezayı mutlaka kendi fiiliyle hak eder. Çünkü Allah zulmedici değildir. Bu hakikatleri ifade etmesi bakımından şu ayetleri örnek verebiliriz:

“Kim iyi bir iş yaparsa, bu kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa aleyhinedir. Rabbin kullara zulmedici değildir.”⁶⁷⁵

“Her kim, mümin olarak iyi olan işlerden yaparsa, artık o, ne zulümden ne de hakkının çiğnenmesinden korkar.”⁶⁷⁶

“(O zaman) zulmeden herkes yeryüzündeki bütün servete sahip olsa (azâbdan kurtulmak için) elbette onu feda eder. Ve azâbı gördükleri zaman için için yanarlar. Aralarında adaletle hükmolunur ve onlara zulmedilmez.”⁶⁷⁷

“Her ümmetin bir peygamberi vardır. Peygamberleri geldiği zaman, aralarında adaletle hükmedilir ve onlara asla zulmedilmez.”⁶⁷⁸

Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da işleri yerli yerince idâre ederek arşa istiva eden Allah’dır. Onun izni olmadan hiç kimse şefaâtçi olamaz. İşte O Rabbiniz Allah’tır. O halde O’na kulluk edin. Hâlâ düşünmüyor musunuz? Allah’ın gerçek bir vaadi olarak hepinizin dönüşü ancak O’nadır. Çünkü O, mahlûkatı önce

⁶⁷² Câsiye, 45/21-22.

⁶⁷³ Mutahharî(v. 1399/1979), Şehid Murtaza b. Muhammed Hüseyin, *Adl-i İlâhî*, çev. Hüseyin Hâtemi, İşaret Yayınları, İstanbul, 1988, 496, s. 80.

⁶⁷⁴ En’âm, 6/160; Kehf 18 /49; Nebe’, 78/22-26.

⁶⁷⁵ Fussilet, 41/46; Câsiye, 45/15.

⁶⁷⁶ Tâhâ, 20/112.

⁶⁷⁷ Yûnus, 10/54.

⁶⁷⁸ Yûnus, 10/47.

(yoktan) yaratır, sonra da iman edip iyi işler yapanlara adaletle mükâfât vermek için (onları huzuruna) geri çevirir. Kâfir olanlara gelince, inkâr etmekte oldukları şeylerden ötürü onlar için kaynar sudan bir içki ve elem verici bir azâb vardır”⁶⁷⁹

Allah’ın adaleti konusunda ele alınması gereken sorunlardan birisi de insanın eylemlerinin âhiretteki karşılığıdır. Hesap gününde ameller tartıldığında kimin tartıları ağır gelirse onlara karşılık olarak kurtuluş ve cennet olacaktır, kimin de tartıları hafif gelirse onlara ziyan, pişmanlık ve cehennem olacaktır. Bu karşılığın görüleceği yer, âhirette cennet ve cehennemdir.

İnsanın ölümünden sonra mahşerde dirilmesi, dünyadayken yapmış olduğu iyi ve kötü fiillerinden hesaba çekilmesi, iyi ve kötü davranışlarının karşılığının verilmesi başlı başına ilâhî adaletin tezahürlerindedir. İyi ve kötü davranışların ahirette karşılıklarının verilmesi ise ancak “mîzân”da tartıldıktan sonra olacaktır.

Tanım olarak sözlükte terazi anlamına gelen mîzân,⁶⁸⁰ ahirette kullara amel defterlerinin verilip hesaba çekildikten sonra herkesin iyi ve kötü amelini tartmaya mahsus, maddî ve manevî alanlarda denge, hakkaniyet ve adalet ölçüsüdür. Akıl bunun keyfiyetini idrak etmekten acizdir. Mahiyetini ancak Cenab-ı Hakk bilir.⁶⁸¹

Karşılık vermek üzere amellerin tartılacağı “mîzân”la ilgili olarak bir çok ayet vardır. Bunlardan üçü şöyledir:

“Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez. (Yapılan iş) bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu (adalet terazisine) getiririz. Hesap gören olarak biz herkese yeteriz.”⁶⁸²

“Göğü Allah yükseltti ve mîzânı (dengeyi) O koydu. Sakın dengeyi bozmayın. Ölçüyü adaletle tutun ve eksik tartmayın.”⁶⁸³

“O gün (amelleri tartacak) terazi haklıdır. Kimin (sevap) tartıları ağır gelirse işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Kimin de tartılar hafif gelirse, işte onlar ayetlerimizi inkar ettiklerinden dolayı kendilerini ziyana sokanlardır.”⁶⁸⁴

Hesap gününde ameller tartıldığında, kimin tartıları ağır gelirse onlara karşılık olarak kurtuluş ve cennet olacaktır, kimin tartıları da hafif gelirse onlara da ziyan,

⁶⁷⁹ Yûnus, 10/3-4.

⁶⁸⁰ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 868; İbn Manzûr, a.g.e., c. XIII, s. 552-553.

⁶⁸¹ Karaman, Fikret, a.g.e., “mîzân “ mad., s. 450; Kılavuz, Ahmed Saim, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelama Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1988, s. 367 s. 221.

⁶⁸² Enbiyâ, 21/47.

⁶⁸³ Rahmân, 55/7-9.

⁶⁸⁴ A'râf, 7/8-9.

pişmanlık ve cehennem olacaktır. Ancak burada Allah (c.c) hiç kimseye zulmetmeyecek, herkese hakettiği şekilde muamele edip karşılığını verecektir.”⁶⁸⁵

Netice olarak amellere karşılık vermek, Allah’ın sünneti, insanlarla ilgili bir yaratılış (fitrat) kanunudur. Ve O’nun yaratılış (fitrat) kanunlarında asla bir değişiklik bulunamaz.⁶⁸⁶ Demek ki Allah, kullarının iyi veya kötü işledikleri amellere, muhakkak surette ve âdilâne bir şekilde karşılıklarını verecek ve kullar da bunu, “Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür, kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür”⁶⁸⁷ ayetinde belirttiği üzere görecektir.

2.4. Allah’ın Her Hak Sahibine Hakkını Vermesi:

“Adl” kavramının “hakkını verme,⁶⁸⁸ idaresi ve emri altında bulunanlara karşı âdil, insafli, merhametli davranma,⁶⁸⁹ hakka riayetkârlık, hak tanırılık, haklılık, doğruluk,⁶⁹⁰ hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme, herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme”⁶⁹¹ manalarına geldiğini daha önce söylemiştik. Bu anlamda her hak sahibine hakkını gerçek manasıyla veren sadece Yüce Allah’tır.

Kur’ân-ı Kerîm’de bu konuya delil olacak bir çok ayet-i kerime vardır.

Bazı müfessirler, Rahman Sûresi’ndeki “Göğü yükseltti ve mîzânı koydu”⁶⁹² ayetinde geçen “mîzân”ın konulmasından muradın, “adl”in konulması demek olduğunu söylerler ve “adl” kavramına bu münasebetle şu anlamı verirler: “Allah’ın her kabiliyet ve yetenek sahibine yeteneğinin gereğini tam olarak ve her hak sahibine de hakkını tam hakettiği ölçüde vermişizdir.” Burada verilen anlam, gerek tekvînî (yaratılış) ve gerekse teşriîdeki (yasama) adalet kanunundan daha genel bir mana olmaktadır.⁶⁹³

Kâinattaki fevkalâde nizam ve intizâm kendisini hayrete düşürür. Allah (c.c.) gökleri, yeri ve içindeki herşeyi hakk (adalet) ile yaratmıştır.

“O ki, birbiri ile ahenktar yedi göğü yaratmıştır. Rahmân olan Allah’ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun?

⁶⁸⁵ Kehf, 18/49; En’âm, 6/160.

⁶⁸⁶ Fetih, 48/23.

⁶⁸⁷ Zilzâl, 99/7-8.

⁶⁸⁸ Sami, a.g.e., s. 8.

⁶⁸⁹ Kılıçoğlu, a.g.e., s. 70-71.

⁶⁹⁰ Devellioğlu, a.g.e., s. 8.

⁶⁹¹ Türk Dil Kurumu, a.g.e., 2005.

⁶⁹² Rahmân, 55/7.

⁶⁹³ Râzî, a.g.e., c. XXI, s. 74-76; Yazır, a.g.e., c. VI, s. 366-368.

Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir bak; göz (aradığı bozukluğu bulmaktan) âciz ve bitkin halde sana dönecektir.”⁶⁹⁴

“Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri ancak hakk ile yarattık. O saat (kıyâmet), mutlaka gelecektir. Şimdilik onlara güzel muâmele et.”⁶⁹⁵

Kâinatta bütün canlı ve cansız varlıklar son derece hayret verici bir ölçü ve denge halinde gözüken ilâhî adaletle yaratılmıştır. Canlıların hücrelerinden, kandaki alyuvar ve akyuvarlardan, insanın bedenindeki uyuma,⁶⁹⁶ her canlının rızkının ayırım yapılmaksızın verilmesine,⁶⁹⁷ dünyadaki hayvan ve bitkilerin doğum ve ölümlerine, iklimlerin birbiri ardınca bir düzen içinde gidip gelmesine, gezegen ve yıldızların hareketlerine, gündüz ve gecenin, aydınlık ve karanlığın birbirini düzenlice takip etmesine ve değişmelerine⁶⁹⁸ kadar birçok hayret ve ibret verici durumların hepsi en ince ölçü ve mîzânla düzenlenen Allah’ın adaletiyle gerçekleşmektedir.

Allah Teâlâ’nın her hak sahibine hakkını vermesi konusundaki dikkatimizi çeken şu hususları örnek olarak gösterebiliriz:

1- Allah (c.c), daima hakkı ayakta tutar;

“Allah, adaleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlerdir. Evet) mutlak güç ve hikmet sahibi Allah’tan başka ilâh yoktur.”⁶⁹⁹ Ayette geçen “Kâimen bi’l-Kıst” ifadesi “adaleti ayakta tutup yerine getirerek” manasındadır.

Allah Teâlâ’nın fiillerindeki adaleti ve ölçülülüğü, yarattığı bir varlık olan insanın vücudundaki bu mükemmel uyum ve dengede kendini göstererek zâtının varlığına, birliğine ve adaletine önemli bir delil olmaktadır. Çünkü bu uyum ve dengeyi Allah’tan başka bir varlığın meydana getirmesi mümkün değildir.

2- Allah daima hakkı, gerçeği getirir;

“Onların sana getirdiği her misale (örneğe) karşı biz, sana hakkı (gerçeği) ve en güzel açıklamayı getiririz.”⁷⁰⁰

3- Allah gerçeği, yani hakk olanı söyler ve doğru yola iletir;

“... İnsanlar arasında anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla (peygamberlerle) beraber hak yolu gösteren kitapları da indirdi...”⁷⁰¹

⁶⁹⁴ Mülk, 67/3-4.

⁶⁹⁵ Hicr, 15/85; Ayrıca bkz. Ankebût, 29/44; Zümer, 39/5; Câsiye, 45/22; En’âm, 6/73; Yûnus, 10/15; Nahl, 16/3; Ahkâf, 46/3.

⁶⁹⁶ İnfıtâr, 82/7.

⁶⁹⁷ Hûd, 11/6.

⁶⁹⁸ Bakara, 2/164; Yâsin, 36/37-40; Enbiyâ, 21/33.

⁶⁹⁹ Âl-i İmrân, 3/18.

⁷⁰⁰ Furkân, 25/33.

“...O, hakkı söyler ve o, sağlam hüküm verenlerin en hayırlısıdır.”⁷⁰²

“...Allah batılı mahveder (yok eder), sözleriyle hakkı gerçekleştirir (yerleştirir).”⁷⁰³

4- Allah yaptıklarını batılı iptal etmek ve hakkı gerçekleştirmek için yapar:

“(Bunlar,) günahkârlar istemese de hakkı gerçekleştirmek ve bâtılı ortadan kaldırmak içindi.”⁷⁰⁴

5- Allah, hakedenlere hak ile batılı ayıracak bir anlayış verir;

“Ey iman edenler! Eğer Allah’tan korkarsanız O, size iyi ile kötüyü (hak ile batılı) ayırd edecek bir anlayış verir, suçlarınızı örter ve sizi bağışlar. Çünkü Allah büyük lütuf sahibidir.”⁷⁰⁵

6- Allah asla haksızlık etmez:

“İşte bunlar, Allah’ın, sana hak olarak okuduğumuz ayetleridir. Allah hiçbir kimseye haksızlık etmek istemez.”⁷⁰⁶

7- Allah her zaman hak ile hükmeder:

“Allah, adaletle hükmeder. O’nu bırakıp yaptıkları ise, hiçbir şeye hükmedemezler. Şüphesiz Allah, hakkıyla işiten ve görendir.”⁷⁰⁷

8- Allah gökleri, yeri ve içindeki her şeyi hak (adalet) ile yaratmıştır.

“Allah, gökleri ve yeri hak olarak (yerli yerince) yarattı. Şüphesiz bunda, iman edenler için (Allah’ın varlık ve kudretine) bir nişâne bulunmaktadır.”⁷⁰⁸

9- Allah suçsuzlara haksız yere azap etmez:

“Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size ayetlerimi anlatan ve bu günle karşılaşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler gelmedi mi? Derler ki: “Kendi aleyhimize şahitlik ederiz.” Dünya hayatı onları aldattı ve kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler.”⁷⁰⁹

10- Allah yarattığı canlı varlıklardan hiçbiri arasında ayırım yapmadan hepsine de hakları olan rızıklarını verir, kulları arasında kendine isyan edenlere dahi ilâhî adalet ve merhameti gereği rızıklarında kesinti yapmaz;

⁷⁰¹ Bakara, 2/213

⁷⁰² En’âm, 6/57.

⁷⁰³ Şûrâ, 42/24.

⁷⁰⁴ Enfâl, 8/8.

⁷⁰⁵ Enfâl, 8/29.

⁷⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/108; Ayrıca bkz.: Nisâ, 4/40; Fussilet, 41/46.

⁷⁰⁷ Mümtetine, 40/20.

⁷⁰⁸ Ankebût, 29/44; Ayrıca bkz.: Yûnus, 10/5; Zümer, 39/5; Tegâbün, 64/2-3.

⁷⁰⁹ En’âm, 6/130-131; Ayrıca bkz.: Hûd, 11/117; Kasas, 28/59.

“Yeryüzünde yürüyen her canlının rızkı, yalnızca Allah’ın üzerinedir. Allah o canlının durduğu yeri ve sonunda bırakılacağı mekânı bilir. (Bunların) hepsi açık bir kitapta (levh-i mahfuz’da) dır.”⁷¹⁰

Görüldüğü gibi yukarıda geçen ayet-i kerimelerin hepsi, Allah (c.c.)’ın gerçek manada âdil ve her hak sahibine hakkı olanı veren tek otorite sahibi varlık olduğunu ispatlamaktadır.

2.5. Allah’ın Kullarına Güçlerinin Yeteceğinden Fazlasını Yüklememesi:

Allah (c.c), Peygamberleri vasıtasıyla insanlara vahiyler göndermiştir. O, ilâhî rahmetinden insanların kurtuluşa ermelerini dilemiştir. Gönderdiği vahiyler, birer ilahî kanundur ve tekliflerle doludur. Bundan dolayı insan ilahî vahyin karşısında bir mükellef olmaktadır, bir takım yükümlülükler altına girerek bir sorumluluk taşımaktadır.⁷¹¹

Kur’ân-ı Kerîm’e göre Allah’ın kullarına yüklediği bu yükümlülük, kulların güçlerinin yettiği nisbetedir. Nitekim “Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar”⁷¹² ayeti bunun delilidir.

“Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adaletli olun, Allah’a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşününüz diye bunları emretti.”⁷¹³

“Biz hiç kimseyi gücünün yettiğinden başkası ile yükümlü kılmayız. Nezdimizde hakkı söyleyen bir kitap vardır ve onlar haksızlığa uğratılmazlar.”⁷¹⁴

Netice olarak diyebiliriz ki, Allah kullarını, yapmaya güçlerinin yetmediği şeylerle mükellef (sorumlu) tutmaz.

C- KUR’ÂN’DA İNSAN HAYATI BAKIMINDAN ADALET

Her şeyin başı ve temeli adalettir. İnsan, önce Rabbine karşı âdil olmalı, sonra da kendisine karşı âdil davranmalıdır. Adalet kavramı, insanlık tarihinin başlangıcından günümüze insan hayatında davranış ve değer yargısı olarak önemli bir yeri olan kavramdır. Zira bizler insan olarak, başkaları için kötülük düşünmeyen, haklarına tecavüz etmeyen,

⁷¹⁰ Hûd, 11/6.

⁷¹¹ Bağdâdî(v. 429/1037), Ebû’l-Mansûr Abdülkâhir b. Tahir et-Temîmî el-İsferâyini Abdülkâhir, *Usûlü’l-Din*, Dârülfünun İlähiyat Fakültesi, İstanbul, 1928, s. 270.

⁷¹² Bakara, 2/286.

⁷¹³ En’âm, 6/152.

⁷¹⁴ Mü’minün, 23/62.

aralarında ayırım gözetmeyen, idare ve yönetim söz konusu olduğunda tam bir tarafsızlıkla herkese aynı gözle bakan, tartışma ve çekişmelerle karşılaştığında mazlumu koruyan, zalimin zulmünü engellemeye çalışan, her hak sahibine hakkını teslim eden ve kimseye haksızlık yapmamaya çalışan insanları gördüğümüzde, böylesi bir kişinin ahlâkî olgunluğa sahip olduğunu düşünür, o kimsenin davranış ve tutumunu övgüye değer bulur, kendisini de “âdil” sıfatıyla niteleriz.

Buna karşılık, başkalarına haksızlık eden, kendi güç alanında bulunan kimseler arasında ayırım yapan, zulme ve zalimlere taraftar olup zayıf, güçsüz ve mazlumların tarafında yer almayan, en azından zalim ile mazlum arasında yansız(sessiz) kalan ve hiç bir konuda adaletli davranmayan insanların davranış ve tutumlarını kınayıp, kendisini de “zalim” sıfatıyla niteleriz.

İnsan, önce Rabbine karşı âdil olmalı, sonra da kendisine karşı âdil davranmalıdır. Bundan başka, aile içindeki görevlerini yerine getirmeli; komşularına, çevresine ve bütün insanlara, hatta hayvanlara karşı âdil olmalı, kimsenin maddî ve mânevî hakkına tecavüz etmemelidir. Bunlar, adaletin ve âdil olmanın gerekleridir.

İnsanın, Rabbine karşı âdil olması, O’nun hakkını gözetmesi, O’nu tanınması, buyruklarına boyun eğmesi, ona ortak koşmaması demektir. Bunların tersi zaten O Yüce Varlığa haksızlık etmek ve korkunç bir karanlığa düşmek demek olduğundan, Kur’ân’ın ifadesiyle bu “büyük bir zulüm” olarak ifade edilmiştir. Çünkü adalet, hakkı yerine getirmek demek olduğuna göre, en büyük hak, Allah’ın kulları üzerindeki hakkıdır ki, bunun yerine getirilmesi için O’na boyun eğip itaat ve ibadet etmek ve yalnız O’na bağlanmak; nimetlerine şükretmek, hükmüne razı olmak gerekir.

İnsan hayatında adalet kavramını incelerken insanın Allah’a karşı sorumlu olduğu adalet ve diğer insanlarla ilişkileri bakımından adalet şeklinde iki ana başlık altında ele almayı uygun gördük:

1. İNSANIN ALLAH’A KARŞI ADALETİ

1.1. İ’tikat (İnanç) Bakımından Adalet:

İnsanlar kendi aralarında, adaletin bir gereği olarak her hak sahibine hakkını vermekle yükümlü oldukları gibi, yine adalet gereği Allah’a ve O’nun bildirdiklerine, O’nun istediği şekilde iman etmekle de yükümlüdürler. Çünkü Veliyyullah Dihlevi’nin, “Hüccetullâhü’l-Bâliğa” adlı eserinde belirttiği gibi iman ve ibadet (kulluk), Allah’ın kulları üzerindeki sabit bir hakkıdır. Nasıl ki hâk sahipleri, haklarını isterlerse, Allah Teâlâ

da bu hakkı kullarından öyle istemektedir.⁷¹⁵ Bu hususta Allah Rasûlü (s.a.v.) Muaz b. Cebel'den gelen bir rivayette şöyle buyurmuştur;

“Ey Muaz! Allah’ın kulları üzerindeki hakkı, kulların da Allah üzerindeki hakları nedir, bilir misin?” Muaz:

“Allah ve Rasûlü, daha iyi bilir.” dedi. Rasûlüllah(s.a.v.):

“Şüphesiz Allah’ın kulları üzerindeki hakkı, O’na kulluk/ibadet etmeleri ve O’na hiçbir şeyi ortak koşmamalarıdır. Kulların Allah üzerindeki hakları ise, kendisine hiç bir şeyi ortak koşmayana azap etmemesidir.”⁷¹⁶

Bu hadis-i şeriften de açıkça anlaşılmaktadır ki, şirksiz olarak (ortak koşmaksızın) Allah’a iman ve ibadet etmek, Allah’ın kulları üzerindeki kesin hakkıdır. Öyleyse kulların Allah’a karşı adaletli davranabilmeleri, bu iman ve ibadet görevini yerine getirmelerine bağlıdır. Aksi halde Allah’ın hakkını vermemekle, Allah’a ve ayetlerine zalimlik yapmış olurlar.

Bu durumda kul, inanç bazında bir kaç yönden Allah’a karşı âdil olmakla ve zalimlik yapmamakla sorumludur. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de de Cenab-ı Hak, bunları açıklamıştır.

Allah’a karşı inanç bakımından adaletsizlik/zulüm şu durumlarda karşımıza çıkmaktadır:

1- İmana şirk/zulüm karıştırmaksızın O’na inanmak, imanı kalplere yerleştirmek ve böylece O’na karşı âdil davranmak. Bu hususta Kur’ân-ı Kerîm’de şirk koşanla şirk koşmadan iman edenler karşılaştırılarak şöyle buyrulur:

“Siz, Allah’ın size haklarında hiçbir hüküm indirmedığı şeyleri O’na ortak koşmaktan korkmazken, ben sizin ortak koştüğunuz şeylerden nasıl korkarım! Şimdi biliyorsanız (söyleyin), iki guruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır? İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır.”⁷¹⁷

Bu ayet inince, ayette zikredilen husus sahabenin nefislerine çok ağır gelmişti de Rasûlüllah (s.a.v.)’a “Ey Allah’ın elçisi hangimiz kendine zulmetmez” demişlerdi. Bunun üzerine Allah, “Şüphesiz ki şirk, büyük bir zulümdür”⁷¹⁸ ayetini indirmiştir.⁷¹⁹ Yani buradaki zulüm ile şirkin kastedildiği açıklanmıştır.

⁷¹⁵ Dihlevi(v. 1176/1762), Ebu Abdülaziz Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdürrahim, *Huccetullâhü'l-Bâliğa*, trc. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, c. I, s. 249.

⁷¹⁶ Buhârî, Tevhid, I, c. VIII, s. 164.

⁷¹⁷ En’âm, 6/81-82.

⁷¹⁸ Lokmân, 31/13.

Ayrıca Müfessirlerden bazıları “Şüphesiz ki Allah, adaleti, ihsanı ve akrabaya vermeyi emreder, fuşu (çirkin işler), münkeri (kötülüğü) ve bağı (azgınlığı) de yasaklar.”⁷²⁰ ayetinde geçen “adl”i “Allah’ı birlemek ve O’na şirk koşmamak” manasında “imanda adalet” olarak tefsir ederler.⁷²¹

Yukarıda geçen ayetteki “adl” hakkında Elmalılı şöyle demiştir: “Adalet, her şeyi layık olduğu yere yerleştirmek, hakkı yerine koymaktır ki, azgınlığın, başka bir ifadeyle haksızlık ve zulmün zıddıdır. Adalet insaf, haklılık ve doğruluk manalarını kapsayan bir denkleştirme noktası manasına gelir. Ve bundan adalet ve adalet düsturlarına “mîzân” ismi verilir. Nitekim “Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adaleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mîzânı indirdik”⁷²² buyrulmuştur. Yani adalet kâinatın nizamıdır. Amel ve ibadette vacip sayılan ahlâkî bir fazilettir. Şüphe yok ki, her hakkın başı, yüce Allah’ın hakkı olan ulûhiyet (ilahlık) haklarıdır. İlahlık haklarının birincisi ise, Allah’ın birliğine inanmaktır. Çünkü ortak ve benzeri bulunanın son derece saygı ve yüceliğe hakkı olamaz. Bundan dolayı adaletin başı; tevâhid-i ilâhîye (Allah’ın birliğine) inanmaktır.”⁷²³

2- Allah Kur’ân-ı Kerîm’de, kendi ayetlerini yalanlayanları ve kendisine iftira edenleri, zalimler olarak nitelemektedir.

Kulların Allah’a karşı inançta adalet açısından sorumlu oldukları hususlardan biri de; Allah’ın ayetlerini tekzip etmemek (yalanlamamak) ve Allah’a iftira yapmamaktır. Bu konuyla ilgili olarak Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle buyrulur:

“Onların söylediklerinin hakikaten seni üzmemekte olduğunu biliyoruz. Aslında onlar seni yalanlamıyorlar, fakat o zalimler açıkça Allah’ın ayetlerini inkâr ediyorlar.”⁷²⁴

“Kimin de tartıları hafif gelirse, işte onlar, ayetlerimize karşı haksızlık ettiklerinden dolayı kendilerini ziyana sokanlardır.”⁷²⁵

“Allah’a karşı yalan uydurandan yahut kendisine hiçbir şey vahyedilmemişken “Bana da vahyolundu” diyenden ve “Ben de Allah’ın indirdiği ayetlerin benzerini indireceğim” diyenden daha zalim kim vardır!”⁷²⁶

⁷¹⁹ Buhârî, İmân, 23, c. I, s. 14.

⁷²⁰ Nahl, 16/90.

⁷²¹ Râzî, a.g.e., c.XIV, s. 322-325.

⁷²² Hadîd, 57/25.

⁷²³ Yazır, a.g.e., c. V, s. 253-255.

⁷²⁴ En’âm, 6/33.

⁷²⁵ A’râf, 7/9.

⁷²⁶ En’âm, 6/93.

“Yalan sözlerle Allah’a iftira edenden veya O’nun ayetlerini yalanlayandan daha zalim kimdir! Şüphe yok ki, zalimler kurtuluşa ermezler!”⁷²⁷

Evet, elbette bu iftiracı ve yalancılardan daha zalim kimse olamaz. Buna karşılık Allah’a yalancılıkla iftira etmekten uzak duran ve O’ndan gelen ayet ve mesajları olduğu gibi kabul edip teslim olanlar ise Allah’a ve bildirdiklerine karşı adaletli davranmış ve “âdil” sıfatını kazanmış olurlar.

Kulun inançta adalet bakımından Allah’a karşı sorumluluklarından üçüncüsü de; iman esaslarını inkâr etmeyip, imanında tam teslimiyet göstermesidir. Çünkü Cenab-ı Allah, iman konularını inkâr etmeyi de zulüm olarak değerlendirmiştir.

3- Kur’ân-ı Kerîm’e göre peygambere inanmamak, onları yalanlamak ve onlarla alay etmek adaletsizliktir, zulümdür. Nitekim Allah şöyle buyurur:

“Andolsun ki, onlara kendilerinden peygamber geldi de onu yalanladılar. Onlar zulmederlerken azap onları yakalayiverdi.”⁷²⁸

“Biz, onların seni dinlerken ne maksatla dinlediklerini, kendi aralarında fısıldaşırken de o zalimlerin: “Siz, büyülenmiş bir adamdan başkasına uymuyorsunuz!” dediklerini çok iyi biliriz.”⁷²⁹

4- Kur’ân-ı Kerîm’de, ilâhî kitaplara inanmamak da zulüm olarak nitelenir:

“Bilakis, onlar hakkıyla bilmedikleri ve bildirdikleri kendilerine (vakıa olarak) gelmemiş Kur’ân’ı yalanladılar. Onlardan öncekiler de böyle yalanlamışlardı. Şimdi bak, zalimlerin sonu nasıl oldu!”⁷³⁰

“De ki: Hiç düşündünüz mü; şayet bu, Allah katından ise ve siz onu inkâr etmişseniz, İsrailoğullarından bir şahit de bunun benzerini görüp inandığı halde siz yine de büyüklük taslamışsanız (haksızlık etmiş olmaz mısınız)? Şüphesiz Allah, zalimler topluluğunu doğru yola iletmez.”⁷³¹

5- Kur’ân-ı Kerîm’e göre kıyameti ve ahireti inkar etmek zulümdür, inkar eden de zalimdir:

“Onlar, bizim huzurumuza çıkacakları gün (başlarına gelecek olanları) ne iyi duyarlar ve ne iyi görürler (bir görsen)! Fakat o zalimler bugün açık bir sapıklık içindedirler.”⁷³²

⁷²⁷ En’âm, 6/21; bkz.: A’râf, 7/3-7.

⁷²⁸ Nahl, 16/113.

⁷²⁹ İsrâ, 17/47; bkz.: Furkân, 25/8, 27, 37.

⁷³⁰ Yûnus, 10/39.

⁷³¹ Ahkâf, 46/10.

⁷³² Meryem, 19/38.

Netice olarak yukarıda geçen tüm ayet-i kerimeler göstermektedir ki, insanların inanç bozukluğuna sebep olacak şirk ve inkârdan uzak durarak, peygamber vasıtasıyla vahyin tarif ettiği sahih bir imana sahip olarak Allah'a karşı tüm dini inanç esaslarında adaletli davranma yükümlülükleri vardır.

1.2. Amel (İbadet) Bakımından Adalet:

İnsanlar dünyada hayat sürmek üzere yaratılırken belli bir gaye ile yaratılmışlardır. Nitekim Cenab-ı Hakk Kur'ân-ı Kerîm'inde, insanların ve cinlerin yaratılış gayesini şöyle açıklamaktadır:

“Ben, insanları ve cinleri, ancak bana kulluk (ibadet) etsinler diye yarattım.”⁷³³

Demek ki kullar, Allah'a kulluk/ibadet etmekle yükümlüdürler. Zira bu kulluk görevi Allah'ın insanlar üzerindeki hakkıdır. Bu hususta daha önce de zikrettiğimiz hadis-i şerifte Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır:

“Şüphesiz Allah'ın kulları üzerindeki hakkı, O'na kulluk/ibadet etmeleri ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamalarıdır. Kulların Allah üzerindeki hakları ise, kendisine hiçbir şeyi ortak koşmayana azap etmemesidir.”⁷³⁴

Bir kimse, yaratılış gayesinin şirk koşmaksızın Allah'a kulluk/ibadet etmek olduğuna inanmaz veya Allah ve Rasûlü'nün, amel noktasında bildirdikleri sınırların dışına çıkarsa, o zaman Allah'a karşı ibadette âdil davranmamış olur. Fakat bir kimse de bu ulvi gayeye gönülden inanıp teslimiyet gösterir, hayatının her anında yaşantısını da Allah ve Rasûlü'nün bildirdikleri esaslar doğrultusunda şekillendirirse, işte o zaman Allah'ın kendilerini sevdiğini belirttiği âdil kullarından olmaya hak kazanır.

İbadet, hayatın her anını Allah'ın emirlerine uydurmaktır. Bu da tevhidi kavrayıp amellerin hepsinde Allah'a yönelmek, O'nu ortaklardan, sıfatlarını da te'vil ve teşbihten uzak tutmakla olur. Bu amel, ister namaz, hac olsun; isterse rızık için çalışma, harcama, ilim, siyaset, iktisat, sosyal hayat vb. olsun hepsinde de Allah'ın emrettiği adalet ölçüsünü uygulayarak işlenmesi gerekir.

Bu hususta Allah şöyle buyurur:

“De ki: Şüphesiz benim namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allah içindir. O'nun ortağı yoktur. Bana sadece bu emrolundu ve ben müslümanların ilkiyim.”⁷³⁵

⁷³³ Zâriyât, 51/56.

⁷³⁴ Buhârî, Tevhid, 1, c. VIII, s. 164.

⁷³⁵ En'âm, 6/162-163.

Ancak şunu kesinlikle unutmamak gerekir ki, ibadet (kulluk) yaparken itidal ve istikamete riayet ederek ifrat ve tefritten daima sakınmak gerekir; yani ibadeti yapmamak veyahut da emredilen sınırdan fazlasını yaparak aşırılığa gitmekten kaçınılmalıdır. Böyle yapıldığı takdirde Allah'a karşı sorumlu olduğumuz ibadette âdil davranılmış olunur. Aksi halde ise zulmedilmiş olunur. Zira ibadet ve itaat konusunda en onulmaz dert, usangaçlıktır. Nefis bir usandı mı, artık huşu havasına giremez ve ibadetlerin içermiş olduğu davranışlar ibadet olmaktan çıkar. Usanma korkusu sebebiyledir ki Allah, her ibadeti aynen hastaya verilen ilaç gibi ne az ne çok, tam ölçüsünde âdilâne bir şekilde takdir buyurmuştur.⁷³⁶

Ayrıca kulların ibadetlerinden maksat, kulların insani ihtiyaçlarını engellemeyecek, herhangi bir hakkı ihlal etmelerine imkân vermeyecek şekilde ihsan mertebelerine ulaşmalarını sağlamaktır.

Sahabeden bazılarının aşırı bir kararlarla kendini ibadete adanmak için kiminin her gün oruç tutmaya, kiminin de hiç evlenmemeye niyet ederek nefislerini öldürmeye çalışmaları üzerine bunu duyan Allah'ın Rasûlü (s.a.v.); “Ben hem oruç tatarım, hem de yerim; geceleri hem ibadet ederim, hem de uyurum; kadınlarla evlenirim. Kim benim sünnetimden yüz çevirirse, o benden değildir(Sünnetim üzere değildir.)” buyurmuştur.⁷³⁷ Demek ki amel noktasında Rasûlüllah (s.a.v.)’in sünnet-i seniyyesine uyulsa, insani ihtiyaçlarla ibadetler arasında da denge ve adalet sağlanmış olacaktır.

İşte bu gibi sebepler yüzünden Allah Rasûlü (s.a.v.), müslümanların ibadet yaparken i'tidali elden bırakmamaları, Allah ve Rasûlü, koymuş oldukları sınırları aşarak usangaçlık verecek, dinde karışıklık oluşturacak tabii ihtiyaçların karşılanması için gerekli faaliyetleri engelleyecek bir davranış içine girmemeleri konusunda onları uyarmış, aşırılık ve i'tidalsizliğin zararlarını bazen açık olarak, bazen de işaret yoluyla açıklamıştır. Bu hususta şöyle buyurmuştur:

“Siz gücünüzün yeteceği amellere bakın! Çünkü siz usanmadıkça, Allah usanmaz.” Yani siz usanmadıkça Allah Teâlâ, işlediğiniz amellere sevap vermeyi bırakmaz.⁷³⁸

“Amellerin Allah katında en sevimli olanı, az da olsa devamlı olanıdır.”⁷³⁹

Bu hadis-i şerifin hikmet boyutunu Veliyyullah Dihlevi şöyle açıklamaktadır: “Bir amelde devamlılık göstermek onu bırakmamak, kişinin ona karşı sürekli bir rağbet beslediğinin delilidir. Sonra nefsin, bir itaatten etkilenmesi, faydasını, içine sindirebilmesi

⁷³⁶ Dihlevi, a.g.e., c. II, s. 61-64.

⁷³⁷ Buhârî, Nikah, 1, c. VI, s. 116.

⁷³⁸ Buhârî, İmân, 32, c. I, s. 16.

⁷³⁹ Buhârî, İmân, 32, c. I, s. 16.

için belli bir müddetin geçmesi ve onda devamlılık gösterilmesi, ona karşı gönlün huzur duyması gerekir.”⁷⁴⁰

Netice olarak kul, ibadet hususunda da i'tidal ve adaleti elden bırakmayarak, hem Allah'ın hakkı olan ibadeti, hem de tabii ihtiyaçlarını dengeli bir şekilde yerine getirmesi gerekmektedir.

1.3. Allah'ın Hükümlerine Uyuma Bakımından Adalet:

Kur'ân-ı Kerîm'deki bir çok ayette Yüce Allah'ın ayetlerini inkar etmek, O'nun helal ve haram sınırlarına uymamak ve hükümlerine itaat etmemek, zulüm olarak nitelendirilmiştir. Buradan haklı olarak şu sonuç çıkmaktadır ki, Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm'de bildirmiş olduğu tüm emir ve yasaklarına, helal ve haram sınırlarına ve hükümlerine uymak adalettir. Böylece ilâhî hükümlere uyan kullar da “âdil” vasfını kazanırlar. Kur'ân-ı Kerîm'de ilâhî hükümlere uymamak adaletsizlik ve zulüm olarak nitelendirilmiştir. Bu konudaki ayetlerden bazılarını örnek olarak şu şekilde ele alabiliriz:

1- Kur'ân-ı Kerîm'e göre Allah'ın indirdiği hükümlere uymayarak, onlarla hükmetmemek zulümdür, adaletsizliktir:

“Kim Allah'ın indirdikleriyle hüküm vermezse işte onlar, zalimlerdir.”⁷⁴¹ Allah'ın yasak hükmüne uymayarak, harama yaklaşmak da zulümdür, adaletsizliktir:

“(Allah buyurdu ki): Ey Âdem! Sen ve eşin cennette yerleşip dilediğiniz yerden yeyin. Ancak şu ağaca yaklaşmayın! Sonra zalimlerden olursunuz.”⁷⁴²

2- Allah'ın hükmüne uymayıp, Ehl-i Kitab'ın hevasına uymak da yine zulüm olarak nitelendirilmiştir:

“...Sana gelen ilimden sonra eğer onların arzularına uyacak olursan, işte o zaman sen hakkı çiğneyenlerden olursun.”⁷⁴³

3- Kişinin, Allah ve Rasûlü'nün hükmüne değil de kendi hevasına, nefsanî arzusuna ve keyfine uyması da yine zulümdür:

“Eğer sana cevap veremezlerse, bil ki onlar, sırf heveslerine uymaktadırlar. Allah'tan bir yol gösterici olmaksızın kendi hevesine uyandan daha sapık kim olabilir! Elbette Allah zalim kavmi doğru yola iletmez.”⁷⁴⁴

⁷⁴⁰ Dihlevi, a.g.e., c. II, s. 63.

⁷⁴¹ Mâide., 5/45.

⁷⁴² A'râf, 7/19.

⁷⁴³ Bakara, 2/145.

⁷⁴⁴ Kasas, 28/50.

4- Kur'ân-ı Kerîm'e göre Allah'ın belirttiği helal ve haram sınırına uymayarak değiştirmek zulümdür:

“Artık bundan sonra her kim Allah'a karşı yalan uydurursa, işte bunlar, zalimlerin ta kendisidirler.”⁷⁴⁵

5- Allah'ın çizdiği sınırları çiğnemek de yine bu çeşit bir zulümdür:

“... Bu söylenenler Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın onları aşmayın. Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa işte onlar zalimlerdir.”⁷⁴⁶

6- Cürüm, günah ve suç işleyerek Allah'ın yasağına uymamak da zulümdür:

“Onlar kendilerine yapılan uyarıları unutunca, biz de kötülükten men edenleri kurtardık, zulmedenleri de yapmakta oldukları kötülüklerden ötürü şiddetli bir azap ile yakaladık.”⁷⁴⁷

7- Allah'ın hükmü olan zirai mahsullerin öşrünü, sadakasını yani zekatını vermemek de zulümdür ve bu davranışta bulunanlar da zalim olarak nitelenir:

“Yok yok, doğrusu biz mahrum bırakılmışız! İçlerinden en makul olanı şöyle dedi: Ben size “Rabbinizi tesbih etsenize” dememiş miydim? Rabbimizi tesbih ederiz; doğrusu biz (kendi kendimize) yazık etmişiz, dediler.”⁷⁴⁸

Tüm bu ayet-i kerimeler de göstermektedir ki, kullar, Allah'ın hükmüne uyup, onu uyguladıkları takdirde O'nun emir ve yasakları hususunda adaletli davranmış olurlar. Ancak bunun tersini yapıp, ilahî hükümlere uymazlarsa, o zaman da zulüm yapmış olurlar ki, bu takdirde de Allah'ın azabını hakederler.

2. İNSANLARIN BİRBİRLERİNE KARŞI ADALETİ

2.1. Söz Söyleme Bakımından Adalet:

Kur'ân-ı Kerîm'e göre, insanların âdil olmalarının gerektiği hususlardan birisi de sözleridir. Nitekim bu konuyla ilgili ayetlerde insanların sözlerinde adaleti gözetmeleri önemle istenmektedir:

“...Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adaletli olun, Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti.”⁷⁴⁹

Bu ayet-i kerimede görüldüğü üzere öncelikle insanlara söylenen sözlerden bahsedilmektedir. Hemen arkasından da Allah'a verilen sözler işlenmektedir. Burada

⁷⁴⁵ Âl-i İmrân, 3/94.

⁷⁴⁶ Bakara, 2/229; Talak, 65/1.

⁷⁴⁷ A'râf, 7/165.

⁷⁴⁸ Kalem, 68/27-29.

⁷⁴⁹ En'âm, 6/152.

hemen şunu belirtelim ki, ayetteki bu sıralama bir şeye işaret etmektedir; o da şudur ki, kendisinde nankörlük özelliği⁷⁵⁰ bulunan insanoğlu, bizzat muhatap olduğu ve diyalogda bulunduğu diğer insanlara karşı sözlerinde âdil olmalı ki, Allah’a karşı verdiği sözlerde de adaleti yerine getirebilsin.

Ayetteki “Allah’a verdiğiniz ahdi (sözü) yerine getirin” kısmı, insanların Allah’a karşı verdikleri sözlerde adaleti gözetmelerini istemektedir. Buradaki ahit (söz)den maksat, Allah’ın Rab olması gereği kulları üzerindeki hakkı olan kulluk, yani emir ve yasaklarında inanan insanın O’na itaat etmesi, kitabı ve elçisinin sünneti ile amel etmesidir. Ayrıca, Allah’ın sorumlu tuttuğu ahit, emir ve nehiylerin yanında kişinin özel olarak Allah’a ve Allah adına insanlara verdikleri sözleri, nezirleri (adakları), yeminleri, akitleri kapsamaktadır.⁷⁵¹

Yüce Allah’ın: “Söz söylediğiniz vakit... adaletli olun” buyruğu, hem hüküm verme hâlini, hem de şahitlikte bulunma hâlini kapsamaktadır. “Akrabanız dahi olsa” ifadesi ise, hak, akrabalarınızın ve benzerlerinin aleyhine dahi olsa, demektir.⁷⁵²

İnsanlarından, konuşurken gözetilmesi istenen bu doğru sözün kapsamına, söz söylemekle ilgisi olan her şey girer. Öyle ki, dine davet etme hususunda manaları karıştırmadan, boş sözlerden uzak olarak delilli konuşmak suretiyle söylenen tebliğ sözleri; fazla sıkıntı verip ürkütmeksizin ve nefret ettirmeksizin daha çok kolaylaştırıcı ve müjdeleyici, aynı zamanda uyarıcı bir şekilde adalet üzere ve dengeli olarak yapılan emr-i ma’ruf (iyiliği emir) ve nehy-i ani’l-münker (kötülükten vazgeçirme) sözleri; bir ekleme ve eksiltme olmaksızın kişinin naklettiği rivayet (hadis gibi) sözleri; insanlarla ilgili iletişim ahlâkı gereği ulaştırılması gereken her çeşit mesaj ve haberden oluşan sözleri içine alan geniş bir yelpazeye sahiptir. Bunların yanında normal insanlar arası ilişkilerde ve özellikle ticaretle, alış-veriş ve akitler (sözleşmeler)de söylenen sözlerde de adaleti gözetmek de bu ayete göre ahlâkî ve dinî bir sorumluluktur.⁷⁵³

Yine Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle buyrulur:

“Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun. (Haklarında şahitlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize

⁷⁵⁰ İbrahim, 14/34.

⁷⁵¹ Râzî, a.g.e., c. X, s. 248-250; Yazır, a.g.e., c. III, s. 547.

⁷⁵² Kurtubî, a.g.e., c. VII, s. 235-236.

⁷⁵³ Râzî, a.g.e., c. X, s. 248-250.

uyup adaletten sapmayın, (şahitliği) eğer, bükür (doğru şahitlik etmez), yahut şahitlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”⁷⁵⁴

Bu ayette görüldüğü gibi insanlar arası işlerde ve sözlerde yakın-uzak, zengin-fakir hiçbir ayırım yapmadan adaleti gözetmek, insan için bir görevdir. Allah Teâlâ “Adaletinizde heveslere uymayın” buyuruyor. Yani hevesler, asabiyyet ve insanların size olan kızgınlığı; işlerinizde adaleti terk etmeye sizi sevk etmesin. Hangi halde olursa olsun adaletle yapışınız” buyurmaktadır.⁷⁵⁵

2.2. Davranış Bakımından Adalet:

Davranış bakımından adalet konusu, ahlâk ve örf yönünden önemli olduğu gibi dinî yönden de ehemmiyetle üzerinde durulan hususlardan biridir. Zira Kur’ân-ı Kerîm’e göre, insanların birbirlerine karşı davranışlarında âdil olmaları kesin olarak emredilmekte ve âdil davranışa engel olabilecek herhangi bir mazeret istenmemektedir. Konuyla ilgili olarak “Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış)tır. Allah’a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir”⁷⁵⁶ ayeti bunu ifade etmektedir.

Toplumun ve bireylerin yaşamış olduğu adaletsizlik ve dengesizliklerin temelinde insanların, davranışlarındaki bozukluklar ve ölçsüzlükler vardır ve bu da genellikle cehalet ve şursuzluktan kaynaklanır.

Davranış sorunu, gerek ferdî ve gerekse toplumsal planda sürekli yaşanan problemlerden birisidir. Zira her toplumun kendine has dinî, ahlâkî ve örfî davranış kuralları vardır. Her kuralın koyucusu da, davranışların bu kurallara uygun olmasını ister. Çünkü bir toplumda hem bireysel, hem de toplumsal alanda ölçülü ve dengeli davranış olursa, o zaman istenilen nizam ve adaletin sağlanması, toplum ve bireylerin mutluluk ve huzura kavuşması kolaylaşır.

Hız. Peygamber (s.a.v) de hadislerinde adaletli davranmayı teşvik etmiş ve âdil davranan kimseleri övmüştür:

⁷⁵⁴ Nisâ., 4/135; Bkz. Mâide, 5/8.

⁷⁵⁵ İbn Kesîr, a.g.e., c. V, s. 1960-1961.

⁷⁵⁶ Mâide, 5/8.

Abdullah b. Amr b. As (r.a.)’tan rivayete göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Adaletle hüküm verenler Allah’ın huzurunda nurdan minberler üzerinde Rahman’ın sağ tarafında olacaklardır.”⁷⁵⁷

Nu’mân b. Beşîr (r.a.), Rasûlüllah (sav)’ın şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “Çocuklarınız arasında adaletli (eşit) davranınız.”⁷⁵⁸ Ayrıca burada çocuklara karşı âdil davranış, ileriye dönük olarak çocukların davranışını etkilemesi yönünden önemli bir husustur. Zira âdil davranışı gören çocuğun kendisi de, bu vasfı kazanmaya çalışacaktır.

Burada şunu da bilmek gerekir ki insanlar, güç yetiremeyecekleri konularda sorumlu değildirler. Çünkü insan, âciz varlıktır. Bu acizliği davranışlarına da yansıtabilmektedir. Nitekim bu husus Kur’ân-ı Kerîm’de de zikredilmektedir:

“Üzerine düşüp uğraşsanız da kadınlar arasında âdil davranmaya güç yetiremezsiniz; bâri birisine tamamen kapılıp da diğerini askıya alınmış gibi bırakmayın. Eğer arayı düzeltir, günahı sakınırsanız Allah şüphesiz çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”⁷⁵⁹

Bu ayete göre birden fazla kadınla evli olan erkeklerin, hanımları arasında her yönden adaletli davranması mümkün değildir. Bu konuda erkekte istenen sorumluluk, gücünün yettiği kadar kabiliyet ve takatini harcayarak davranabileceği adaleti göstermesidir. Çünkü güç yetirilmeyen konularda sorumluluk yüklemek zulüm olur ki Cenab-ı Hakk, kimseye gücünün yettiğinden fazlasını yüklemeyi, asla zulmedici değildir.⁷⁶⁰ Burada kadınlar hakkında âdil davranmaya güç yetirilemeyen husus, sevgidir ve kalbin meyletmesi, birini diğerlerinden daha çok sevmesi ile ilgilidir. Buna göre mana, “Siz gönlünüzün meyli hususunda, hanımlarınız arasında eşit davranamazsınız. Bunu yapamamağınıza göre bununla mükellef olmazsınız” demektir.⁷⁶¹ Dolayısıyla erkek, sevgide adaletle yükümlü kılınmamıştır. Çünkü erkeğin elindeki bir şey değildir. Buna mukabil söz ve fiil bakımından elde olan maddî sayılabilecek haklarda, nimet ve imkânlarda adalet şarttır. Beraber kalma müddeti, mesken, giyecek, yiyecek ve diğer imkânlarda eşit taksimat yaparak âdil davranılması istemektedir. Eğer bu hususlarda âdil davranamamaktan korkuyorsa bir eşle yetinmelidir.”⁷⁶²

⁷⁵⁷ Nesâî, Âdâbü’l-Kudât, 1, c. VIII, s. 221.

⁷⁵⁸ Buhârî, Hibe, 12, c.III, s. 133; İbn Hanbel, c. IV, s. 275.

⁷⁵⁹ Nisâ, 4/129.

⁷⁶⁰ Bakara, 2/286; Âl-i İmrân, 3/9.

⁷⁶¹ Taberî, a.g.e., c. I, s. 412-413; Râzî, a.g.e., c. VIII, s. 352-353; Yazır, a.g.e., c. III, s. 98-99.

⁷⁶² Nisâ, 4/3.

Hız. Peygamber (s.a.v.)'in de hanımları arasında beraber kalma ve nafakada taksimatta bulunduğu ve “Bu gücümün yettiği hususta yaptığım taksimattır.(Ey Rabbim) sen, gücün yetmediği şeyi çok iyi bilirsin”⁷⁶³ dediği rivayet edilmiştir.

Kadınlar arasında sevgide âdil davranmayıp erkeğin kalbinin birisine meyletmesi durumunda, bütünüyle meyletmemeye yani diğerlerini tamamen unutup sadece birini tercih etmemeye dikkat edilmesi gerekir. Çünkü ayetin devamında “Bari birine bütünüyle kapılıp meyletmeyin diğerini askıya (boşluğa) alınmış gibi bırakmayın”⁷⁶⁴ uyarısı gelmektedir. Yani kolaylık genişlik çerçevesinde tamamen meyletmekten kaçınmak gerekir. Aksi halde öteki hanım, tıpkı askıda olan bir şey ne tam yerde, ne de tam havada olmadığı gibi, ne tam kocalı ne de tam kocasız olmuş olur. Bu durumda da adaletsizlik meydana gelir. Ebu Hureyre (r.a.)'den gelen bir rivayete göre, Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Bir erkeğin iki hanımı olur da onlar arasında adaletli (eşit) davranmazsa kıyamet günü bir tarafı çarpık ve düşük olarak gelir.”⁷⁶⁵

2.3. Hüküm Verme Bakımından Adalet:

Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'deki bir çok ayette insanlara, hayatlarının çeşitli alanlarında adaletli davranmalarını emretmiştir. Bu alanların en önemlilerinden birisi insanların kendi aralarında hüküm verme durumudur. Kur'ân'ın ortaya koyduğu hükümdeki adalet, elbette Allah rızasına dayanan; kayırma, rüşvet ve imtiyazlardan uzak, objektif bir adalettir.

Hız. Peygamber ve daha sonraki dönemlerde yargı görevini yerine getiren hâkimlere çok itina gösterilmesi, Kur'ân'ın bu görevi çok mesuliyetli göstermesinden kaynaklanmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm değişik ayetlerinde adaletli hâkimlere⁷⁶⁶ ve adaletle hükmetmeye⁷⁶⁷ dâir mesûliyetin büyüklüğüne dikkat çekilmiştir. Nitekim bu hususla ilgili değişik ayeter mevcuttur.

Cenab-ı Hak, öncelikle peygamberlerini, kitabı ve mîzânı insanlar arasında adaletin yerine getirilmesi için göndermiş ve peygamberlere adaleti emretmiştir:

“Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adaleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mîzânı indirdik...”⁷⁶⁸

⁷⁶³ Ebû Dâvûd (v.275/889), Süleyman b. Eş'as el-Ezdi es-Sicistani, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, Nikah, 38, c. II, s. 601; Tirmizî, Nikâh, 42, c. III, s. 446.

⁷⁶⁴ Nisâ, 4/129.

⁷⁶⁵ Tirmizî, Nikâh, 42, c. III, s. 447.

⁷⁶⁶ Nisâ, 4/135; Mâide, 5/8; Sâd, 38/26.

⁷⁶⁷ Nisâ, 4/58, 105; Mâide, 5/42.

⁷⁶⁸ Hadîd, 57/25.

“De ki: Rabbim bana adaleti emretti.”⁷⁶⁹

Demek ki Yüce Allah, öncelikle peygamberlerinin insanlar arasında hükmederken adaletli olmalarını istemektedir. Böyle olması, onların insanlara örnek birer kılavuz olmalarının gereğidir. Bununla birlikte Allah, peygamberler nezdinde bütün insanlara da hükmettikleri zaman adaletle hükmetmelerini emretmektedir:

“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür.”⁷⁷⁰

İlgili ayet-i kerimelerden anlaşılıyor ki, insanların kendi aralarından hüküm verirken mutlaka adaletle hükmetmeleri, zulümden sakınmaları, hiç bir şekilde haksızlık yapmamaları, Allah’ın bildirmiş olduğu adalet ölçülerine kesinlikle uymaları gerekmektedir. Buradaki adalet ölçüsü ise, her hak sahibine hakkı olanı vermek, hak olanı vermekte noksanlık ve aşırıktan uzak olmak, daima ölçülü hareket etmektir.

Ayrıca Kur’ân-ı Kerîm’e göre hak ile hükmetmek, adaletle hükmetmek manasına gelir. Nitekim şu ayet-i kerime buna işaret eder:

“Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah’ın yolundan saptırır. Doğrusu Allah’ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azap vardır.”⁷⁷¹

Bu ayetteki “O halde insanlar arasında adaletle hükmet” ibaresi, yani yüce Allah’ın hükmü ile hükmet, çünkü halifelik kesin biçimde bunu gerektirir ve Allah’ın hükmü tam adalettir. Hâkim, O’nun hükmü ile âdil olur.⁷⁷² Hükümler hak olan ilâhî şeriata uygun olursa âlemin düzeni sağlanır, en güzel bir biçimde de hayır kapıları ardına kadar açılır. İşte “Öyleyse sen de insanlar arasında adalet ile hükmet” sözünden kastedilen budur. Yani insanlar arasında adalet ile hakka göre hükmeden birisinin bulunması mutlaka gereklidir. “İşte sen o hâkim ol” demektir.⁷⁷³ Bu ayete göre peygamberin yöneticilik hâkimlik vasfı ön plana çıkarılarak, insanlar arasındaki herhangi bir mesele hakkında hüküm verirken, heva ve hevesine uymaksızın Allah’ın emri gereği mutlaka adaletle hükmetmesi istenmektedir. Adaletle hükmetmemenin, Allah’ın bildirdiği hak yoldan sapmaktan dolayı çetin bir azabı haketmekle sonuçlanacağı belirtilmektedir.

⁷⁶⁹ A’râf, 7/29.

⁷⁷⁰ Nisâ., 4/58.

⁷⁷¹ Sâd, 38/26.

⁷⁷² Kurtubî, a.g.e., c. XV, s. 74-76.

⁷⁷³ Râzî, a.g.e., c. XIX, s. 68-70.

“Ey iman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır. (Buna) Kâbe’ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder). Yahut (avlanmanın cezası), fakirleri doyurmaktan ibâret bir keffârettir yahut onun dengi oruç tutmaktır. Ta ki (yasak av yapan) işinin cezasını tatmış olsun. Allah geçmişi affetmiştir. Kim bu suçu tekrar işlerse Allah da ondan karşılığını alır. Allah daima gâlibdir, ölç alandır.”⁷⁷⁴

Yüce Allah’ın adalet emrinin muhatapları, genel olarak bütün insanlar, özel olarak mü’minler ve daha özel olarak da yöneticiler gibi emanet ve adaletten kamu adına sorumlu olan şahıslar ve kurumlardır.

“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah herşeyi işitici, her şeyi görücüdür.”⁷⁷⁵ Yüce Allah bu emri ile hâkim, bakan, vali, başkan, müfettiş, muhakkik, aile reisi gibi yönetme, soruşturma ve hüküm verme görevi bulunan herkese âdil olmayı emretmektedir.⁷⁷⁶

İmam Şâfî (ö. 204 / 820) hâkimin davacı ile davalı arasında şu beş hususta adaletli davranması gerektiğini söylemiştir;

- 1- Yanlarına gitmede
- 2- Önlerinde oturuşta
- 3- Onlara yönelme ve dönme hususunda
- 4- Onları dinlemede
- 5- Verdiği hükümde, eşit davranması gerekir.⁷⁷⁷

Adalet, insanların birbirileriyle olan ilişkilerinin ölçüsüdür. Bundan dolayı Allah, adaletin yerine getirilmesi hususundaki sorumluluğu inananlara vermiştir. Burada inanan insanın sorumluluğu kendini, yakınlarını, hatta insanları aşarak bütün insanlığı kapsamaktadır. Bu bakımdan adalet kavramı, belirli bir dine, cinse, ırka, soya verilmiş değil mekân sınırlarını aşan, insan olan herkese Rabbimizin sunduğu bir ikramdır, nimettir. İnancından dolayı kimsenin istisna edilmediği mutlak, evrensel adalettir.

Âdil olmak Allah’ın emridir. Hz. Peygamber (s.a.v.) Kur’ân’ın ilk uygulayıcısı olması sebebiyle, adaletin gerçekleştirilmesini bir gaye olarak anlamıştır. Çünkü özelde O, genelde bütün mü’minler aşağıdaki ilâhî hitabın muhatabıdır.

⁷⁷⁴ Mâide, 5/95

⁷⁷⁵ Nisâ, 4/58.

⁷⁷⁶ Kurtubî, a.g.e., c. V, s. 294-295.

⁷⁷⁷ Râzî, a.g.e., c. VIII, s. 100-102.

“İşte onun için sen (tevhide) davet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah’ın indirdiği Kitab’a inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabb’inizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz de sizedir. Aramızda tartışılabilecek bir konu yoktur. Allah hepimizi bir araya toplar, dönüş de O’nadır.”⁷⁷⁸

Allah’ın hükmü ile hükmetmeyenler Kur’ân’da kötü vasıflarla zikredilmektedir: “İçinde Allah’ın hükmü bulunan Tevrat yanlarında olduğu halde nasıl seni hakem kılıyorlar da sonra, bunun arkasından yüz çevirip gidiyorlar? Onlar inanmış kimseler değildir.”⁷⁷⁹

“Biz, içinde doğruya rehberlik ve nur olduğu halde Tevrat’ı indirdik. Kendilerini (Allah’a) vermiş peygamberler onunla Yahudilere hükmederlerdi. Allah’ın Kitab’ını korumaları kendilerinden istendiği için Rabb’lerine teslim olmuş zâhidler ve bilginler de (onunla hükmederlerdi). Hepsi ona (hak olduğuna) şahitlerdi. Şu halde (Ey Yahudiler ve hâkimler!) İnsanlardan korkmayın, benden korkun. Ayetlerimi az bir bedel karşılığında satmayın. Kim Allah’ın indirdiği (hükümler) ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.”⁷⁸⁰

“Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun. (Haklarında şahitlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adaletten sapmayın, (şahitliği) eğer, bükür (doğru şahitlik etmez), yahut şahitlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarımızdan haberdardır.”⁷⁸¹

Ayette kastedilen mana, insanın yeryüzünde Allah’ın halifesi sıfatıyla bulunuyor olmasıdır. Bu duygu ve düşünce içinde yerine getirilecek adalette hâkimlerin âdil olması ilâhî iradenin tecellesi için gereklidir. Hâkimlerin adil olmaları halk arasında güven ve istikrarı sağlayacağından mesuliyetli bir görev olarak görülmüştür.

Hz. Peygamber (s.a.v.): “İnsanlar arasında hâkimliğe tayin edilen şahıs bıçaksız boğazlanmıştır”⁷⁸² buyurarak hâkimlik mesleğinin sorumluluğunun büyük olduğunu, insanlar arasında hüküm verenlerin Allah’tan korkmaları, aşırı açlık, susuzluk ve öfke gibi sağlıklı düşünmeyi engelleyen durumlarda hüküm vermekten kaçınmaları gerektiğini,⁷⁸³

⁷⁷⁸ Şûrâ 42/15 .

⁷⁷⁹ Mâide, 5/43.

⁷⁸⁰ Mâide, 5/44-48.

⁷⁸¹ Nisâ, 4/135.

⁷⁸² Ebû Dâvûd, Akdiyye, 1, c. IV, s. 4; İbn Mâce, Ahkâm, 1, c. , s. 774.

⁷⁸³ Müslim, Akdiyye, 7, c. II, s. 1342; Ebû Dâvûd, Akdiyye, 9, c. IV, s. 16.

yargı işine rüşvet karıştıranların Allah'ın lanetine uğrayacağını belirtmiş,⁷⁸⁴ hâkimin adaletten sapmadığı sürece Allah'ın onunla birlikte olduğunu ve cennete gireceğini, gerçeği bildiği halde haksızlık edenlerin cehenneme gireceklerini haber vermiştir.⁷⁸⁵

Bir kimse müslümanlar arasında hâkimlik yaparken adaleti zulmünden fazla ise o cennetliktir. Şayet zulmü adaletine galebe çalıyorsa cehennemliktir.⁷⁸⁶ Bunca tehditler bu görevin mesuliyetinin büyüklüğünden ileri gelmektedir.⁷⁸⁷

Kur'ân'a göre adaletli hüküm vermek hâkimlerin ehliyetine,⁷⁸⁸ şahitlerin doğruluk ve adaletine⁷⁸⁹ bağlı olmasıyla beraber önemli olan bir üçüncü madde de "had"lerdeki kararlılığa ve onların infazında adaletten sapmamaya özen göstermeye bağlıdır. İslâm ceza hukukuna göre had'ler doğrudan doğruya Allah Teâlâ (c.c)'nın hakkı olduğu için bu tür cezalarda hâkime takdir hakkı verilmemiştir.⁷⁹⁰ Yani had gerektiren bir suçu işleyen insanın makam ve mevki ne olursa olsun, cezası mutlak ve ulu'l-emr dâhil kimsenin affetme yetkisi yoktur.

Hz. Peygamber (s.a.v.) de bir hırsızlık olayı hakkında: "Bazılarına ne oluyor da Allah'ın koyduğu bir cezayı önlemek için aracılık ediyor? Sizden öncekilerin helâk olmasına sebep yalnızca şudur: Onların ileri gelenlerinden biri hırsızlık ederse, ona dokunmazlar, arkası bulunmayan zayıf çalarsa onu cezalandırırlardı; Allah'a yemin ederim ki eğer Muhammed'in kızı hırsızlık etse O'nu da cezalandırırdım"⁷⁹¹ buyurarak İslâm'da adaletin kişilerin makam, mevki ve şöhretlerine göre değişmeyeceğini, adam kayırmanın adaletle bağdaşmayacağını bizzat ümmetine göstermiştir. Ancak, İslâm, insanı suçlarından ötürü asla dışlamayıp, suçlarını çektikten sonra yine diğer insanlarla insânî yönden eşit olarak telakkî etmektedir. Hâkimler cezanın yerine getirilmesinde her türlü menfaat ve temâyülden uzak olmalıdırlar. Adaleti gerçekleştirmek için her türlü menfaat ve zafiyetten sakınılacak ve bu yalnız Allah için yapılacaktır. Adalet yüce bir gayedir. Öyleyse, hükmü verecek ve cezayı infaz edecek olan hâkim, Allah'tan başka kimseden çekinmeyecektir.⁷⁹²

Âdil hüküm verilmesi, adaletin gerçekleştirilmesi had ve cezaların İslâm hukukunda tespit edilen ölçüler içerisinde acıma, kayırma, her türlü menfaat, haksızlık ve kötülükten sakınmakla olur. "Mallarımızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin. Kendiniz

⁷⁸⁴ Tirmizî, Ahkâm, 9, c. III, s. 622; Ebû Dâvûd, Akdiyye, 4, c. IV, s. 10.

⁷⁸⁵ Ebû Dâvûd, Akdiyye, 2, c. IV, s. 5; İbn Mâce, Ahkâm, 3, c. II, s. 776; Tirmizî, Ahkâm, 1, c.III, s. 613.

⁷⁸⁶ Ebû Dâvûd, Akdiyye, 2, c. IV, s. 5.

⁷⁸⁷ Ebû Dâvûd, Akdiyye, 1, c. c. III, s. 4.

⁷⁸⁸ Nisâ, 4/58.

⁷⁸⁹ Nisâ, 4/135.

⁷⁹⁰ Karaman, Hayreddin, Mukâyeseli İslâm Hukuku, I-III, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, c. I, s. 200.

⁷⁹¹ Buhârî, Hudûd, 11, 12, c. VIII, s. 16.

⁷⁹² Mâide, 5/44.

bilip dururken, insanların mallarından bir kısmını haram yollardan yemeniz için o malları hâkimlere (idarecilere veya mahkeme hâkimlerine) vermeyin.”⁷⁹³

Hüküm vermede ve cezaları infaz etmede gereken itina gösterilmelidir. Cezaların uygulanmasında imtiyaz tanınmamalıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.) cezaların tatbikî konusunda “Yeryüzünde uygulanan bir had, yeryüzü ehli için kırk sabah yağmur yağmasından daha hayırlıdır” buyurmuştur.⁷⁹⁴

Kur’ân’ın adalet konusunda koyduğu esas kaide; menfaatlerin, sevgi, kin, tarafgirlik ve her türlü beşerî zafiyetin hatta inanç farklılıklarının mutlak adalet ölçüsünü etkilememesidir, insanlar arasında hiçbir fark gözetmeksizin, hiçbir şart ve kayda bağlanmaksızın yalnız Allah rızası için adaleti gerçekleştirmektir.

Netice olarak adalet, insanlar arasında hukuksal ve sosyal düzen ve dengenin sağlanmasında en temel ölçüdür. Adaletin yürürlükte olmadığı bir toplum ve sistem dağılıp yok olmaya mahkumdur. Dolayısıyla adalet, insanların pratikte en çok önem vermesi ve uygulaması gereken kuraldır.

2.4. Şahitlik Etme Bakımından Adalet:

Yüce Allah’ın kitabı Kur’ân-ı Kerîm’e göre adaletin gözetilmesi gereken alanlardan birisi de şahitlik etme hususudur. Zira hâkimin adaletli bir hüküm verebilmesi için şahitlik etmede adaletin gözetilmesi, dolayısıyla şahidin âdil olması şarttır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de bu hususu önemle ele alan bir çok ayet vardır. Mesela:

“Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun. (Haklarında şahitlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adaletten sapmayın, (şahitliği) eğer, büker (doğru şahitlik etmez), yahut şahitlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarımızdan haberdardır.”⁷⁹⁵

Bu ayetteki, “Allah için şahit olarak adaleti gözetin” buyruğu ile “şahitliği Allah için yapın”⁷⁹⁶ ayetinde de belirtildiği üzere şahitliğin yerine getirilmesi, Allah rızası için olmasını vacip kılmaktadır. Ancak o zaman şahitlik adaletli, gerçek, sıhhatli, tahriften, değiştirme ve gizlemeden kurtulmuş olur. Bunun içindir ki; “kendi aleyhinize de olsa” buyrulmuştur. Buna göre bir kimsenin kendi çıkarına aykırı da olsa, bir iş hakkında kişiye

⁷⁹³ Bakara, 2/188.

⁷⁹⁴ Nesâî, Sârık, 7, c. VIII, s. 75; İbn Mâce, Hudûd, 3, c. II, s. 848.

⁷⁹⁵ Nisâ, 4/135.

⁷⁹⁶ Talak, 65/12.

sorulduğunda kendine zararı dokunsa da doğruyu söylemesi, adaletli olarak şahitlik etmesi gerekir.

Allah Teâlâ; “Ana-babanız ve yakınlarınız aleyhine de olsa...” buyuruyor ki; şahitlik ana-baba ve yakınların aleyhine de olsa bu hususta yakınlık duygusunun tesirinde kalmaksızın, hatta onların aleyhine dahi olsa doğruluktan sapmadan adilane bir şekilde şahitlik yapmak gerekir. Çünkü hak, herkese eşit olup, yakınlıktan önce gelir.

Allah Teâlâ ayetin devamında “ister zengin, ister fakir olsun onları Allah’ın koruması daha uygundur” buyuruyor. Birini; zengin olduğu için (kayırarak) gözetmek, diğerine; fakirliğinden dolayı acımak suretiyle şahitliği gizlememek gerekir. Zira Allah, onları insandan daha çok düşünür ve onlara uygun olanı en iyi bilir.⁷⁹⁷

Hakkında hüküm verilecek olan bir olaya tanık olan kimse, kendisine sorulduğu takdirde şahadetini kesinlikle gizlememesi ve değiştirmemesi gerekir. Hatta kendiliğinden gelip şahitlik etmesi lazımdır. Nitekim Allah Rasûlü (s.a.v.), şöyle buyurmuştur:

“Size şahitlerin en hayırlısını haber vereyim mi? O, kendisinden şahitlik istenmeden önce gelip şahitlikte bulunandır.”⁷⁹⁸

Kur’ân, umumiyetle iki “âdil ve namuslu” şahit getirme mecburiyeti üzerinde ısrarla durur⁷⁹⁹ ve hatta zina teşkil eden cinsî münasebetler gibi en ciddi olay ve durumlarda ise dört şahit şart eder.⁸⁰⁰ Kur’ân’da şöyle buyrulur:

“Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki adalet sahibi kişi aranızda şahitlik etsin. Yahut seferde iken başımıza ölüm musibeti gelmişse sizden olmayan, başka iki kişi (şahit olsun). Eğer şüpheye düşerseniz o iki şahidi namazdan sonra alıyorsunuz; “Bu vasiyet karşılığında hiçbir şeyi satın almayacağız, akraba (menfaatine) de olsa; Allah (için yaptığımız) şahitliği gizlemeyeceğiz, (aksini yaparsak) bu takdirde biz elbette günahkârlardan oluruz” diye Allah üzerine yemin ederler.”⁸⁰¹

Kur’ân-ı Kerîm Böyle yapmanız Allah nezdinde daha adaletli, şahadet için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Ancak aranızda yapıp bitirdiğiniz peşin bir ticaret olursa, bu durum farklıdır. Bu durumda onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. (Genellikle) alış-veriş yaptığınızda şahit tutun. Ne yazan, ne de şahit zarara uğratılsın. Eğer bunu yaparsanız (zarar verirsiniz) şüphe yok ki bu, sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah’tan korkun. Allah size gerekli olanı öğretiyor. Allah her şeyi

⁷⁹⁷ İbn Kesîr, a.g.e., c. V, s. 1960-1961; Râzî, a.g.e., c. VIII, s. 361-362.

⁷⁹⁸ Tirmizî, Şehâdât, 1, c. IV, s. 544.

⁷⁹⁹ Talak, 65/2; Bakara, 2/282.

⁸⁰⁰ Nûr, 24/4.

⁸⁰¹ Mâide, 5/106.

bilmektedir.”⁸⁰² demek sûretiyle “nakde dayanan alacak borç ilişkileri”nin yazıyla ispatı ve ayrıca şahitler vasıtasıyla tespiti hususunda ısrar eder.⁸⁰³ Keffâl de aynı görüştedir. “Cenâb-ı Hakk kâtibe, yazmaktan kaçınmamasını emrettiği gibi şahide de, şehâdeti üstlenmekten kaçınmamasını emretmiştir. Çünkü bunlardan her biri (şehâdet ve kitâbet) birbirleriyle ilgilidir. Bu iki şey bir arada olmazsa haklar zâyi olabilir.”⁸⁰⁴

Adaletle şahitlik etme hususunda diğer bir ayette de şöyle buyrulur:

“Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah’a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkiyle bilmektedir.”⁸⁰⁵

Bu ayet, “Tevhid Dini” olan İslâm’ın ahlâkî gayesini, sosyal ve siyasi hikmetini özetlemektedir. Daha önce geçen Nisâ, Sûresi 135. ayet de buna benzemektedir. Fakat dikkat edilirse görülecektir ki, daha önceki ayette asıl maksat, sevgi ve iltimas yerlerinde adalet ve hakkaniyeti gözetmek, kendisi ve sevdiği yakınları aleyhinde de olsa hakkı (doğruyu) itiraf ve adaleti yerine getirmek idi. Burada ise maksat, düşmanlık ve nefret yerlerinde adalet ve hakkaniyeti gözetmek, düşmanın lehinde bile hak ve adaleti uygulamaktır. Yani öncekinde iç siyaset, bu ayette ise dış siyaset yönü ağırlıklı olarak işlenmiştir.

Netice olarak her iki durumda da devamlı adalet ve hakkaniyet şahitleri olarak hakkı yerine getirmek, her fiil ve sözde Allah rızasının tesirinde kalmak ve böylece adaleti yerine getirmede örnek bir şahsiyet olmak gerekir.⁸⁰⁶

Adaleti yerine getirmeye çalışmak emri, herkes için umumî bir hitap olup, Allah Teâlâ’nın herkese, adalet ve insafla hükmetmelerini; haksızlık, zulüm ve eziyeti bırakmalarını emretmesi anlamına gelir.⁸⁰⁷ Şahit, her halükarda doğru söyleyecektir. Hiçbir şey; öfke, kin, kırgınlık ve düşmanlık hakkı söylemeye mani olmamalıdır. Şahitliği dosdoğru yerine getirmek adalet, adalet ise takvadır. Aksi davranış “cürm” (suç) ve “zulüm”dür.

⁸⁰² Bakara, 2/282.

⁸⁰³ Hamidullah(v. 2002), Muhammed, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, (Çev. Salih Tuğ), I-II, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1993, c. II, s. 930.

⁸⁰⁴ Râzî, a.g.e., c. VI, s. 44-61.

⁸⁰⁵ Mâide, 5/8

⁸⁰⁶ Yazır, a.g.e., c. III, s. 177-178

⁸⁰⁷ Râzî, a.g.e., c. VIII, s. 531-533.

2.5. Ticârî İlişkiler Bakımından Adalet:

Kişisel ilişkilerden doğan adaletin bir de ticarî yönü vardır. Toplum içinde İslâmiyetin istediği kardeşlik⁸⁰⁸ duygusunun gerçekleşmesi için insanların alışverişlerinde âdil davranmaları gerekir. Kardeşlik fikrinin, cemiyet ve kanun önünde bütün fertlere eşit muamele yapmanın iktisâdi adalet olmadıkça hiçbir manası yoktur. O halde her fert, cemiyete ve toplumsal kalkınmaya yaptığı yardım karşılığında hakkını alacak ve bir şahsın veya kurumun diğerini istismar etmesine meydan vermeyecektir. Kur'ân-ı Kerîm'in müslümanlara bu konuda öğüdü şudur: “İnsanların hakkı olan şeyleri kısmayın. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın.”⁸⁰⁹ Burada istenen her şahsın sadece hak ettiğine sahip olması, başkalarının haklarına tecavüz etmemesidir.

Ticârî ilişkiler çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Bunun için bu konuyu “Borçlanma Usulü, Senetlerin Yazımı ve İktisâdi Hakların Korunması Bakımından Adalet” ve “Ölçü ve Tartıda Bakımından Adalet” olmak üzere iki başlık altında ele almak daha isabetli olacaktır.

2.5.1. Borçlanma Usulü, Senetlerin Yazımı ve İktisâdi Hakların Korunması Bakımından Adalet

Kur'ân-ı Kerîm, ticâretin diğer yönü olan borçlanma, senet yazımı ve iktisâdi hakların korunması ile ilgili adalet konusunda “müdâyene” ayeti denilen en uzun ayeti ile bu husustaki adaleti kapsamlı bir şekilde açıklarken, zikri geçen ayette noterlik müessesesi, alacak ve borcun korunması ve îfası gibi pek çok teşrî (yasama) esasını da ortaya koymuştur:

“Ey iman edenler! Belirlenmiş bir süre için birbirinize borçlandığınız vakit onu yazın. Bir kâtip onu aranızda adaletle yazsın. Hiçbir kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın; (her şeyi olduğu gibi) yazsın. Üzerinde hak olan kimse (borçlu) da yazdırsın, Rabbinden korksun ve borcunu asla eksik yazdırmassın. Şayet borçlu sefih veya akli zayıf veya kendisi söyleyip yazdıramayacak durumda ise, velisi adaletle yazdırsın. Erkeklerinizden iki de şahit bulundurun. Eğer iki erkek bulunamazsa rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkek ile -biri yanlırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki kadın (olsun). Çağırıldıkları vakit şahitler gelmemezlik etmesin. Büyük veya küçük, vâdesine kadar hiçbir şeyi yazmaktan sakın üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah nezdinde daha adaletli, şahadet için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Ancak

⁸⁰⁸ Hucurât, 49/10.

⁸⁰⁹ Suarâ, 26/183.

aranızda yapıp bitirdiğiniz peşin bir ticaret olursa, bu durum farklıdır. Bu durumda onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. (Genellikle) alış-veriş yaptığınızda şahit tutun. Ne yazan, ne de şahit zarara uğratılsın. Eğer bunu yaparsanız (zarar verirsiniz) şüphe yok ki bu, sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah'tan korkun. Allah size gerekli olanı öğretiyor. Allah her şeyi bilmektedir.”⁸¹⁰

Bu ayetin hükmü insanlar arasındaki her çeşit borçlanma ve senet yazımını kapsamaktadır. Burada gün, ay, yıl gibi belirlilik ifade eden ve hakkında bilgisizliği ortadan kaldıracak şekilde belirlenen bir vakte kadar herhangi bir borç muamelesi yapıldığı takdirde o borcun adaletle yazılmak suretiyle bir senetle kayıt altına alınması emredilerek konunun önemi açıkça beyan edilmektedir. Yine bu ayette anlaşılmaktadır ki, Allah Teâlâ bir başka hükmünde faizi haram kıldı diye borç ile veresiye muamelelerini de haram kılmış değildir.⁸¹¹

Aynı zamanda burada senedi yazacak olan kâtibin (yazıcı) borcu ne fazla ne de noksan göstermeyecek, iki taraftan hiçbirine meyletmeyerek her ikisinin de hukukunu olduğu gibi gözetecek ve ihtiyaç anında delil olabilecek şekilde adaletle yazması gerekir. Allah kendisine nasıl öğrettiyse ve o yazma becerisinin de bir şükür ifadesi olarak bu görevi hiçbir şartını zedelemeyecek ve tarafların maksadına zarar vermeyecek biçimde yazması gerekmektedir. Ancak bu durumda adaletle yazmış olur. Bu durumda yazacak olan şahıs, âdil olarak ve Cenab-ı Hakk'ın bildirdiği bütün şartlara uyarak yazması gerekir. Ve burada sadece taraflardan birinin yazması yeterli değildir.⁸¹²

Borcunu yazamayan velisi de aynı şekilde bu borcu adaletle yazdırması gerekir. Adaletine güvenebilen ve kendilerinden razı olunan iki erkek bulunmadığı durumda bir erkek iki kadın şahidin de borcun yazılması hakkında tanık olarak bulundurulması gerekir. Zaten yazmaktan maksat, inkâr edilmesi halinde şahitler vasıtası ile hakkı geri alabilmektir. Az olsun çok olsun borcu adaletle yazmak, yazdırmak, şahit tutmak Allah katında daha âdil, daha isabetli, daha doğrudur.⁸¹³

Ayetin hükmü kapsamlı düşünüldüğünde ayetten, insanlar arasındaki veya devletlerarasındaki alışverişlerin Kur'ânî doğrultuda açık seçik esaslara bağlanarak yazılı belgeler haline getirilmesi anlaşılmaktadır. Bunun sebebi Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın belirttiği gibi insanın ölmesinin her an mümkün olması, iktisâdi hayatın bir müessese

⁸¹⁰ Bakara, 2/282.

⁸¹¹ Yazır , a.g.e., c. II, s. 259-263; Kurtubî, a.g.e., c. IV, s. 8-46; Râzî, a.g.e., c. VI, s. 44-61.

⁸¹² Yazır , a.g.e., c. II, s. 259-263.

⁸¹³ Râzî, a.g.e., c. VI, s. 44-61.

olarak devam etmek mecburiyetinde olmasıdır.⁸¹⁴ Yani ayet hakların kaybolmasını önleme, adaleti ortaya çıkarma gibi düzenlemeleri içermektedir. Aynı zamanda ayet iktisâdi hayatı fesada uğratabilecek ilişkileri ortadan kaldırmak, hak yemeyi önlemek, kişi ve toplumun zararına olan ticarî ilişkilerden doğabilecek zararları ortadan kaldırmak için pek çok esası içine almaktadır.

Ayrıca burada Allah'ın itibar ettiği ve dikkat çektiği hususlardan biri de adaletine güvenilebilen ve kendilerinden razı olunan iki erkek bulunmadığı durumda ise bir erkek iki kadın şahidin de borcun yazılması hakkında tanık olarak bulundurulmasıdır. Zaten yazmaktan maksat, inkâr edilmesi halinde şahitler vasıtası ile hakkı geri alabilmektir.⁸¹⁵

2.5.2. Ölçü ve Tartıda Bakımından Adalet:

Ticarî ilişkiler denilince akla elbette ilk önce “ölçü ve tartı” gelir. Çünkü ölçü ve tartı olmadan ticaret yapılamaz. Dolayısıyla insan hayatında adaletin uygulanmasına ihtiyaç duyulan alanlardan birisi de ölçü ve tartı konusudur. Zira ticaret ölçü ve tartı ile yapılırsa adalet pratik olarak uygulanabilir. Ancak ölçü ve tartı gibi, insanlar arasında hakça paylaşımaya yardımcı olan âletlerde de hassas olmak gerekir. Ölçü ve tartıda adalet, boy, ağırlık veya ebatça bir şeyin bir şeye eşitliğinin sağlanmasıdır. İki şey arasında adalet etmek, o iki şeyi birbirine veya her ikisini bir diğer şeye eşitlemek demektir.⁸¹⁶ Ölçüyle kastedilen, ticarî ilişkilerde kul hakkının yenmesinin haram olduğu, âdil alışverişlerin ise helal kılındığıdır.

Bu konunun üzerinde Kur'ân-ı Kerîm titizlikle durmuş ve birçok ayetiyle ölçü ve tartıda eksik tutmamayı, hilekârlık yapmamayı ve adaletli davranmayı emrederek ve böyle davranılması durumunda neticenin daha hayırlı ve güzel olduğunu belirterek konunun önemini ortaya koymuştur.

“Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı (gönderdik). Dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin! Sizin için ondan başka tanrı yoktur. Ölçüyü ve tartıyı eksik yapmayın. Zira ben sizi hayır (ve bolluk) içinde görüyorum. Ve ben, gerçekten sizin için kuşatıcı bir günün azabından korkuyorum. Ve ey kavmim! Ölçüyü ve tartıyı adaletle yapın; insanlara eşyalarını eksik vermeyin; yeryüzünde bozguncular olarak dolaşmayın.”⁸¹⁷

⁸¹⁴ Yazır , a.g.e., c. II, s. 259-263.

⁸¹⁵ Râzî, a.g.e., c.VI, s. 44-61.

⁸¹⁶ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 514-521; Cevherî, İsmail b. Hammâd, a.g.e., c. V, s. 1760-1761.

⁸¹⁷ Hûd, 11/84-85; Ayrıca Bkz. Enâm, 6/152; A'râf, 7/85; İsrâ, 17/35; Şuarâ, 26/181-182; Mutaffifîn, 83/1-6.

“Göğü Allah yükseltti ve mîzanı (dengeyi) O koydu. Sakın dengeyi bozmayın. Ölçüyü adaletle tutun ve eksik tartmayın.”⁸¹⁸

“Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adaletli olun, Allah’a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti.”⁸¹⁹

İkinci ayette “el-Mîzân” kelimesinin ardarda üç kez tekrar edilmesinin sebebi ısrarlı bir tavsiye ve teşvik içindir. Râzî de Cenâb-ı Hakk’ın bu ifadeyi her defasında başka bir manaya olmak üzere üç kez kullandığını; bunlardan birincisinde, tartı âleti ve o âleti koyma (insanlara verme); ikincisinde mastar manasına, “mîzânda, yani tartmada haddi aşmayın” manasına; üçüncüsü de ism-i mef’ûl manasına, “mîzânı eksik yapmayın, yani ölçülen-tartılan şeyi eksik yapmayın” manasında kullanıldığını ifade etmiştir.⁸²⁰

Üçüncü ayetteki “el-mMîzân”, tartı, terazi gibi âletlerle tartmayı ifade edip, “el-Kıst” ifadesi ile cimrilik yapmaksızın, noksanlaştırmadan, adaletle... demek olup alışveriş sırasında satıcının da müşterinin de karşılıklı olarak adalet ve hakkâniyeti gözetmeleri gerekir. Allah, verene “hak sahibine hakkını eksiksiz vermeyi”, alacaklıya da “hakkını alırken, fazlasını istemeksizin hakkını almasını” emretmiştir.⁸²¹

Kur’ân-ı Kerîm’e göre mîzânın konulması, adaletin en özeline işaretler ve bunu ölçü ve tartıda gerçekleştirecek olan alet de terazidir. Mîzân ve terazi insanlar için “ilim” gibi Allah tarafından bahşedilmiş büyük bir nimettir. Adalet sebebinin en özeli ise mîzân ve terazidir ki bunların nimet oluşu ve kıymeti, su ve hava gibi ancak yokluğunda anlaşılır.⁸²²

İnsanlar ticaret işlerinin tümünde, her türlü söz ve fiillerinde, ölçme ve tartma işlerini yaparken, doğruluğa, dürüstlüğe; kendine alırken fazla, başkasına verirken eksik tartarak hilekârlık yapmamaya; insaf ve adaletle doğru tartmaya vacip derecede dikkat etmekle yükümlüdürler. Çünkü kişi bu konuda âhirette hesaba çekilecek, son derece âdil bir terazi ile amelleri tartılacak ve böylece hak ettiği sevâb veya azâb verilecektir. Bu nedenle kişi dünyadaki teraziye kötüye kullanmakla âhiretteki mîzânına yazık etmemelidir.⁸²³

İnsanın ölçü ve tartıda olduğu gibi haksız yere yapmış olduğu fiiller aynı zamanda kul hakkına girer. Bu sebeple insan ebedî âleme geçmeden önce mutlaka haksızlık yaptığı

⁸¹⁸ Rahmân, 55/7-9.

⁸¹⁹ En’âm, 6/152.

⁸²⁰ Râzî, a.g.e., c. XXI, s. 74-76.

⁸²¹ Râzî, a.g.e., c. X, s. 248-250.

⁸²² Râzî, a.g.e., c. XXI, s. 74-76.

⁸²³ Yazır, a.g.e., c. VI, s. 366-368.

insandan helallik alması gerekir. Helallik almadan ölen insanın misalini Allah Rasûlü bir hadîs-i şerîfelerinde şöyle buyuruyor: “Bir kimse din kardeşinin iffetine yahut malına haksız olarak dokunmuş ise; altın-gümüş bulunmayan (kıyâmet) günden evvel helallik alsın. Aksi takdirde yaptığı haksızlık oranında onun iyiliğinden alınıp hak sahibine verilir. İyiliği yoksa hak sahibinin günahlarından alınır, haksızlık edene yüklenir.”⁸²⁴

Beşerî münasebetlerde, insanın diğer insanlara, insan hak ve hürriyetleri çerçevesinde saygı göstermesi, kul hakkı denen mefhumu ortaya çıkarmaktadır. İslâm dini, insan haklarını her şeyin üstünde tutar, Allah, kendisinin farz kıldığı ibadetleri yapmayan kimseyi affedebileceğini ifade eder. Ama insanın diğer insanlarla olan münasebetlerinde yaptığı haksızlıkları affetmediği gibi zulüm olarak değerlendirmektedir. “Kim zulme uğradıktan sonra hakkını alırsa, artık onlara yapılacak bir şey yoktur.”⁸²⁵ Bu bakımdan insan hakları, Allah’ın haklarına takdim ve tercih edilmiştir.⁸²⁶

İnsanların nasıl davrandıklarında âdil olacağını Yüce Allah gönderdiği kitap ve mîzân ile bildirmiştir:

“Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adaleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mîzânı indirdik. Biz demiri de indirdik ki onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır. Bu, Allah’ın, dinine ve peygamberlerine gayba inanarak yardım edenleri belirlemesi içindir. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, daima üstündür.”⁸²⁷ Elmalılı’ya göre bu ayetteki “el-Mîzân”, hukûkî, siyâsî ve sosyal dengeyi tayin eden adalet ölçüsüdür. İnsanların bu “kitap” ve “mîzân” ile aralarındaki her türlü muâmeleyi adalet ile yapmaları gerekir.⁸²⁸

İnsanlar, iş, davranış, hareket ve diğer fiilleri yaratılışları gereği akıl ve iradelerini kullanarak meydana getirirler. İnsandan sâdir olan fiiller, yani insanların kendi istekleri ile yaptıkları fiiller, Allah’ın emrettiği doğrultuda olursa insanlar hem kendilerine hem de başkalarına karşı sorumluluklarını yerine getirmiş olurlar. Meselâ alışverişte adaletli davranmayı, ölçü ve tartıda âdil olmayı Allah Teâlâ birçok ayette emretmektedir. Bunu yanlış yapan insan hem Allah’a hem de insanlara karşı görevini yerine getirmemiş olur. Allah’ın emrine karşı geldiği için cezasını âhirette mutlaka çekecektir.

⁸²⁴ Buhârî, Mezalim ve Gasb, 10, c. III, s. 99.

⁸²⁵ Şûrâ, 42/41.

⁸²⁶ Kayaoğlu, İsmet, *İslâm’da Adalet Mefhumu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, , Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985, c. XXVII, s. 202-206.

⁸²⁷ Hadîd, 57/25.

⁸²⁸ Yazır, a.g.e., c. VII, s. 436-440.

2.6. Yetim Malını Koruma Bakımından Adalet:

Kur'ân-ı Kerîm'de genel manada yetimlerden bahsedilmekte,⁸²⁹ yetimlerle ilgili önemli bir probleme işaret edilmektedir. Babasını kaybetmiş, şefkat ve merhamete her zamankinden daha çok ihtiyacı olan yetimlere nasıl davranılması gerektiği ayetlerde açıkça belirtilmiştir. Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde, yetimlerle evlenmek suretiyle onların mallarından istifade etme gibi haksızlıklar söz konusuydu. Bu haksızlıkların önlenmesi yönünde Kur'ân-ı Kerîm'de bazı ayetler nâzil olmuş ve bu durum düzeltilmiş hatta yetimlere karşı kimlerin iyi niyetli, kimlerin de art niyetli olduğunun Allah tarafından bilineceği de zikredilmiştir.⁸³⁰

“Geriye eli ermez, gücü yetmez çocuklar bıraktıkları takdirde (halleri ne olur) diye korkacak olanlar (yetimlere haksızlık etmekten) korkup titresinler; Allah'tan sakınsınlar ve doğru söz söylesinler.”⁸³¹

“Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adaletli olun, Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti.”⁸³²

“Eğer (kendileriyle evlendiğiniz takdirde) yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız beğendiğiniz (veya size helâl olan) kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın; yahut da sahip olduğunuz (câriyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.”⁸³³

Kur'ân'ın bu ayeti çok evlilikle ilgili olarak ele alınmaktadır. Öncelikle bu ayetin nuzûl sebebine bakıldığında konuyla ilgili pek çok rivayetin bulunduğu görülmektedir.

1- İkrime'den gelen rivayete göre “Kureyş'ten bir adamın birçok kadını ve ayrıca yetimler de bulunurdu. Derken kendi malı tükenir, yetimlerin malına meylederdi. Bu ayet bu sebeple indi.”⁸³⁴

2-Başka bir rivayete göre “Ebû Eyyûb karısını boşamak istedi. Rasûlüllah'tan bu konuda yardım istedi. Efendimiz “Ümmü Eyyûb'u boşamak günahdır, onu nikâhında tut” buyurdular. Bir diğer rivayet de Enes'ten gelmektedir. “Ebû Talha, Ümmü Süleym'i

⁸²⁹ Nisâ, 4/6, 8, 10, 36, 127; En'âm, 6/152; Enfâl, 8/41; İsrâ, 17/34; Haşr, 59/7; İnsân, 76/8; Fecr, 89/17; Beled, 90/15; Duhâ, 93/6, 9; Mâûn, 107/2.

⁸³⁰ Dumlu, Ömer, *Kur'ân'da Bazı Kavramlara Bakış*, 2. bs., Anadolu Yayınları, İzmir, 1999, s. 177.

⁸³¹ Nisâ, 4/9.

⁸³² En'âm, 6/152; Ayrıca bkz. İsrâ, 17/34.

⁸³³ Nisâ, 4/3.

⁸³⁴ Yazır, a.g.e., c. II, s. 505-512.

boşamak istedi. Rasûlullah O'na: “Ümmü Süleym'i boşamak günahdır, bundan vazgeç” buyurdular. Ayet bunun üzerine nazil oldu.⁸³⁵

3- Urve b. Zübeyr, halası Hz. Âişe'ye bu ayeti sorduğunda Hz. Âişe şöyle cevap verir: Bu ayet yetim kız hakkında nazil olmuştur. Yetim kız, velisinin evinde bulunur, velisi onun malına ve güzelliğine kapılır. Ancak, en düşük bir mehirle kendine nikâhlamak ister. Nikâhlayınca, onu, kendisine karşı savunacak ve kötülüğünü ondan savuşturacak bir kimsenin bulunmadığını bildiği için, ona âdî bir şekilde davranır. İşte bu gibiler yetim kızlarla evlenmekten men edilmişlerdir, ancak mehirlerini tam olarak ikmal etmeleri konusunda adaletli davranmaları istenmiştir. Aksi halde onların dışındaki kadınlarla evlenmeleri emrolunmuştur.⁸³⁶ Sonra insanlar bu ayetin peşinden yetimler hakkında Hz. Peygamber (s.a.v.)'den fetva istediler. Bunun üzerine aşağıdaki ayet nazil oldu.

“Senden kadınlar hakkında fetva istiyorlar. De ki, onlara ait hükmü size Allah açıklıyor: Kitap'ta, kendileri için yazılmışı (mirası) vermeyip nikâhlamak istediğiniz yetim kadınlar, çaresiz çocuklar ve yetimlere karşı âdil davranmanız hakkında size okunan ayetler (Allah'ın hükmünü apaçık ortaya koymaktadır). Hayırdan ne yaparsanız şüphesiz Allah onu bilmektedir.”⁸³⁷

Bu ayetlerde, toplumun yardıma en çok muhtaç olan ve hakkının kesinlikle gözetilmesi gereken kesiminden bahsedilmiştir. Toplumun geneli açısından düşünüldüğünde özel olarak yetimlere genel olarak da bütün insanlara karşı âdil davranmak toplumda yardımlaşmayı sağlar, kardeşlik duygusunun güçlenmesine vesile olur.

Neticede adalet, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ifadesiyle delillendirileceği üzere “Her hak sahibine hakkını vermek”ten ibarettir.⁸³⁸ Dolayısıyla adalet insan haklarının gereği şekilde gerçekleşmesini sağlar. Genel olarak, başkalarının zararına yol açan kötülüklerden uzak durmayı gerektiren bütün vazifeler, adalet vazifelerinin kapsamına girmektedir.

2.7. İnsanın Kendi Nefsine Karşı Adalet:

Kur'ân-ı Kerîm'de âdil davranılması gerekenlerin başında kişinin kendisi gelmektedir. Zira insan, hayatında sadece başkasına karşı değil, aynı zamanda çeşitli konularda kendi nefesine karşı da adaletli davranmakla sorumludur. Çünkü insan, başıboş

⁸³⁵ İbn Kesîr, a.g.e., c. IV, s. 1544.

⁸³⁶ Râzî, a.g.e., c. VII, s. 326-335.

⁸³⁷ Nisâ., 4/127.

⁸³⁸ Buhârî, Savm, 51, c. II, s. 24.

bırakılmamıştır.⁸³⁹ İnsanın söylediği sözlerin, yapmış olduğu fiil ve davranışların sonucu, kendisine döner ve nefsinı etkiler. Yani başkalarına adaletli davranırken kendisini soyutlayamaz. Aşağıdaki ayet bu hususu da ifade etmektedir:

Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun...⁸⁴⁰

Eğer kişi, başkalarına karşı davranışlarında âdil ise, kendisine karşı da mutlaka âdil olması gerekir. Fakat başkasına zulmediyorsa, aynı zamanda kendi nefesine karşı da adaletsizlik, zulüm yapıyor demektir. Çünkü neticede maddî veya manevî, dünyada veya ahirette karşılığı kendisine yansıyacaktır. Örneğin insanın, Allah'ın emir ve yasaklarına itaat etmeyip O'na isyan olan yolda yürümesi, aslında kendi canına kıymasıdır. Kendi öz nefesine zulmetmesidir. Böylece kendine karşı adaleti çiğnemesi ve yazık etmesidir. Çünkü işlediği günahların cezasını neticede kendisi çekecektir. Binaenaleyh ayet-i kerîmede şöyle buyrulmuştur.

“Kim bir günah kazanırsa onu ancak kendi aleyhine kazanmış olur. Allah her şeyi bilicidir, büyük hikmet sahibidir.”⁸⁴¹

Yine Kur'ân-ı Kerîm'de “...Onlara Allah zulmetmedi; fakat onlar kendilerine zulmediyorlar”⁸⁴² mefhumu çokça tekrar edilir. İslâm'a göre, Allah Teâlâ'dan bir cezayı gerektiren herkes nefesine zulmeden kimsedir.

Bir başka ayette de “...Ama onlar bize değil kendi kendilerine zulmediyorlardı”⁸⁴³ buyrulmaktadır.

Yukarıda geçen tüm ayet-i kerîmelerden anlaşılmaktadır ki, insanın kendisine karşı riayet etmesi gereken bir hakkı ve sorumluluğu da vardır. Kişi, kendi nefesine de adaleti tatbik etmelidir. Böylece kendisini mutluluk ve huzura kavuşturur. Çünkü nefesine adaleti tatbik eden kimse, bütün nefsanî arzularını, hevâ, öfke ve kin gibi kötü duygularını akıl ve dinin hâkimiyetinde, emri altında bulundurur. Neticede nefsanî arzularına uyararak değil, aklına ve dinine uyararak hareket eden insan, adaletle hareket etmiş olur.⁸⁴⁴ Eğer kişi, aklını nefsî arzularının emrine verir ve Allah'ın emir ve yasaklarına uymazsa o zaman nefesine karşı adaleti çiğnemiş, zulmetmiş olur. Bu sebeple kendine de adaletli davranmak Allah'ın emri ve insanın menfaati gereğidir. Hatta insan, vücudunun organlarına karşı da adaleti

⁸³⁹ Kıyâme, 75/36.

⁸⁴⁰ Nisâ, 4/135.

⁸⁴¹ Nisâ, 4/111.

⁸⁴² Âl-i İmrân, 3/117; A'râf, 7/160; Tevbe, 9/70; Nahl, 16/118.

⁸⁴³ Bakara, 2/57.

⁸⁴⁴ Gazzalî(v. 505/1111), Ebû Hamid Hucetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed, *Maksâdü'l-Esnâ Fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ*, Matbaatü't-Takdim, Mısır, 1322, s. 203.

gözetmekle sorumludur. Bu bağlamda kişi onları Allah ve Rasûlü'nün müsâde ettiği, caiz gördüğü şekilde ve yerlerde kullanarak organlarının hakkına riayet etmesi ve âdil davranması gerekir. Zira organları, ahirette sahibin aleyhine şahitlik edecektir.⁸⁴⁵ Kişi bu sonucu düşünmeli her işte nefesine karşı da adaleti gözetmelidir. Kim bu adaletten ayrılır ve yüz çevirirse o kendisine karşı pek büyük haksızlık yapmış ve nefesine karşı da en büyük zulmü işlemiş olur.⁸⁴⁶

2.8. İ'tidal (İfrat-Tefrit Arası) Bakımından Adalet:

İnsanoğlunun fikir ve fiil noktasındaki en önemli hastalıklarından biri de “ifrat ve tefrit”tir. Sözlükte ifrat, bir konuda ölçüyü aşma, ileri gitme, normali aşma⁸⁴⁷ tefrit ise, ortalama ters yönde aşma ifradın zıddı, ortalamanın altında kalma demektir.⁸⁴⁸ “İfrat ve tefrit” terim olarak kısaca aşırılık kavramıyla ifade edilir ve dinde, düşüncede hal ve hareketlerde ortadan uzak, kenarda, uçta olmak, ileri gitmek, sınır tanımazlık, uçuruma gitmek ve tehlikeli bir yerde bulunmak, taşkınlık ve sınır tanımamazlık gibi anlamlara gelir.⁸⁴⁹ Bir başka ifadeyle fikir ve sınır fiillerinde dengesizliktir.

Her çeşit maddi ve manevi fikir ve fiillerde dengesizliğe, elle tutulur derecede uçurum, tehlike ve güvensizliğe sebep olan bu aşırılık hastalığı, insanlık tarihi boyunca süregelmiştir. Ancak bu hastalık için gerçek tedavi reçetesini İslâm sunmuştur. Çünkü İslâm her şeyde bir orta yol olmuştur. Öyle ki İslâm, kendisine inananları her türlü düşüncede, inançta, kullukta, ibadette, ahlâkta, yaşayışta, muamelede, davranış ve nihayet ana ilkelerde istikrarlı bir şekilde orta yol, yani i'tidal üzere olmalarını istemiştir. Böylece bu onulmaz yaraya merhem olmuştur.

İslâm'da i'tidal diyebileceğimiz bu orta yol, Kur'ânî tabirle “Sırat-ı Müstekim (dosdoğru yol)⁸⁵⁰ adı verilen istikamet çizgisidir. Bu yol “gazaba uğramışlar”ın, “sapmışlar”ın yollarından uzak, tamamen farklı bir yoldur.⁸⁵¹

İfrat ve tefrit'ten uzak orta yolda, i'tidal üzere oluş, Kur'ân-ı Kerîm'in “Böylece sizin insanlar üzerinizde şahitler olmanız, Resulün de sizin üzerinizde şahit olması için sizi

⁸⁴⁵ Yâsin, 36/65.

⁸⁴⁶İbn Miskeveyh(v. 421/1030), Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub, *Tezhîbü'l-Ahlâk*, Kâhire, 1317, s. 141-142.

⁸⁴⁷ Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 361.

⁸⁴⁸ Doğan, Mehmet, a.g.e, s. 754.

⁸⁴⁹ Kardâvî, Yûsuf, *İslami Uyanışın Problemleri*, (trc: Hasan Fehmi Ulus), Risale Yayınları, İstanbul, 1990, s. 21.

⁸⁵⁰ Fâtihâ, 1/6.

⁸⁵¹ Fâtihâ, 1/7.

orta (dengeli) bir ümmet kıldı”⁸⁵² ayeti uyarınca İslâm’ın Hz. Peygamber (s.a.v.)’in ümmeti için öngördüğü ve diğer i’tidalsiz milletlerden ayıran en önemli özelliklerden birisidir.

Birçok müfessir de yukarıdaki ayette geçen “orta ümmet” tabirini, “bütün işlerinde ifrat ve tefritten uzak âdil ümmet” olarak yorumlanmıştır.⁸⁵³ “Muhakkak ki Allah, size adaleti, ihsanı emreder”⁸⁵⁴ ayetindeki “adl”’in tefsirinde de ifrat ve tefrit aşırılıklarıyla dolu birçok felsefi ve dini görüş ve uygulamalardan bahsedilerek, âdil (orta) yolun ise; Hz. Peygamber (s.a.v.)’in getirmiş olduğu ilahî kural ve kanunların olduğu bildirilmiş ve buradaki “adl”e, “ifrat ve tefritten uzak orta yolda bulunmak, mu’tedil olmak” anlamı verilmiştir.⁸⁵⁵

Diğer yönden İslâm, müminlere değişik birçok konuda i’tidali, aşırılıktan uzak olmayı tavsiye etmiştir. Mesela:

“Onlar, harcadıkları vakit israf etmezler, cimrilik de yapmazlar, ikisinin arasında ortayı tutarlar”⁸⁵⁶ ayeti ile “elini boynuna bağlayıp cimri kesilme (eli sıkı olma), onu büsbütün de açıp israf etme. Sonra kınanır, (kaybettiklerinin) hasretini çeker kalırsın”⁸⁵⁷ ayeti mümin bir insanın saçıp-savurarak, israf ederek ifrata kaçmasını da, bunun tam aksine davranıp cimrilik edip pinti kesilerek tefrite yaklaşmasını da yasaklıyor ve bu hususta orta yolu (i’tidali) tavsiye ediyor.

Yine Rasulullah (s.a.v.), ibadetlerini çok fazla yapmaya başlayınca Cenab-ı Hakk; “Ta ha! Biz sana bu Kur’ân’ı yorulasın diye değil, ancak Allah’tan korkanlara bir öğüt olsun diye indirdik”⁸⁵⁸ buyurmuştur. Müminler içerisinde bir grup da ibadet konusunda gevşeklik gösterip ihmalkârlığa kaçınca Allah Teâlâ bir uyarı niteliğinde; “Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve sizin gerçekten huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?”⁸⁵⁹ buyurmuştur. Bu ayet gösteriyor ki, bir kısım insanlar vazifelerini ihmal edip sorumluluktan kurtulduklarını sanıyorlarsa da, ilâhî sorumluluktan kurtulmak ve Allah’ın huzurunda hesap vermekten kaçmak hiç kimse için mümkün değildir. Bunun aksini düşünmek, mutlak adaleti inkâr etmek sonucuna götürür. Öyleyse bu sonuçtan kurtulmanın yolu adli ve orta yolu gözetmektir.

⁸⁵² Bakara, 2/143.

⁸⁵³ Kurtubî, a.g.e.,c. II, s. 375-376; Râzî, a.g.e., c. III, s. 533-536.

⁸⁵⁴ Nahl, 16/90.

⁸⁵⁵ Râzî, a.g.e., c. XIV, s. 320-325; Yazır, a.g.e., c. V, s. 253-255.

⁸⁵⁶ Furkân, 25/67.

⁸⁵⁷ İsrâ, 17/29.

⁸⁵⁸ Tâhâ, 20/1-3.

⁸⁵⁹ Mü’minün, 23/115.

Kur’ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber (s.a.v)’in bildirdikleri kurallara inanan insanları sürekli aşırılığa karşı uyararak dengeli ve mu’tedil olmaya çağırmıştır. Nitekim Allah Teâlâ bir ayetinde şöyle buyurmuştur:

“Ey iman edenler! Allah’ın size helal kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın ve sınırı aşmayın. Allah sınırı aşanları sevmez. Allah’ın size helal ve temiz olarak verdiği rızıklardan yeyin ve kendisine iman etmiş olduğunuz Allah’tan korkun.”⁸⁶⁰

Bu ayeti kerime mü’min insanlara, nimetlerden yararlanma ve bazı dinlerde olduğu gibi aşırılığa kaçmama konularıyla ilgili olarak İslâm’ın öngördüğü yaşamın adalet, denge ölçülerini göstermektedir. Nitekim bu ayet Hz. Peygamber (s.a.v.)’in ashabından bir grup hakkında inmiştir. Bu sahabeler, birinin evinde toplanarak gündüzleri devamlı oruç tutmak, geceleri uyumadan namaz kılmak, kadınlarının yanına gitmemek, et yememek ve eski püskü elbiseler giymek suretiyle yaşamaya, kalan ömürlerini böyle geçirmeye, hatta kendilerini kısırlaştırmaya azmetmişlerdi. Rasulullah (s.a.v.) durumu haber alınca onları yanına çağırarak, duyduklarının doğru olup olmadığını sordu. Evet, cevabını alınca onlara:

“Ben böyle bir kulluk şekliyle emrolunmadım. Vücut ve nefislerinizin sizde hakkı vardır. Oruç tutup namaz kılın fakat aynı zamanda orucunuzu açıp yeyin ve uyuyun. Ben namaz kılar ve uyurum, oruç tutar ve iftar ederim, et yerim ve kadınlarla evlenirim. Benim sünnetimden (yolumdan) yüz çeviren benden değildir”⁸⁶¹ diye buyurmuş ve bunun üzerine yukarıdaki ayetler inmiştir.⁸⁶²

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber (s.a.v.) de bu ve benzeri birçok hadis-i şerifinde dini ve dünyevi yaşamında sınır tanımazlığa götüren her istikamete karşı çıkmış ve ashabından kullukta ileri gidenlerin, aşırı derecede katı davrananların bu tutumlarını kesinlikle onaylamamıştır. Bunun sebebi ise İslâm’ın getirmiş olduğu yaşamda adalet, denge sınırını aşmış olmaktır. Çünkü İslâm, ruh ile maddecilik arasında hassas bir denge kurmuştur. Üstün fazileti ile din ve dünyayı birbiriyle uyumlu hale getirmiştir. Zira nefsin hayattan payını, Allah Teâlâ’nın da ibadet hakkını vermiştir.

Burada şunu da unutmamak gerekir ki, itikat noktasında da ifrat ve tefritten kaçınmak gerekir. Râzî, Nahl Sûresi 90. ayetinin tefsirini yaparken konuyla ilgili olarak şu örnekleri zikreder:

1) İbn Abbas: “Ayette bahsedilen “adl”den maksat, kişinin “Allah’tan başka tanrı yoktur” demesidir” demiştir. Bu hususta sözün özü şudur: Kâinatın herhangi bir ilâhının

⁸⁶⁰ Mâide, 5/87-88.

⁸⁶¹ Buhârî, Nikah, 1, c. VI, s. 116.

⁸⁶² İbn Kesir, a.g.e., c. II, s. 112-114.

olmadığını söylemek, ta'tıldır, (yani kâinatı başıboş görmektir). Bir ilâhdan daha fazlasını kabul etmek ise, şirk ve teşbihtir ki, bu iki durum da kınanmıştır. Adl ve adalet ise, tek bir ilâhın varlığını kabul etmektir ki, bu da insanın, "Allah'tan başka tanrı yoktur" demesidir.

2) "İlâh mevcut değildir, ona şey de denilmez" demek, sırf ta'tıldır. "O, cisimdir, cevherdir, uzuvlardan müteşekkildir ve bir mekândadır" demek ise, sırf teşbihtir. "Adl" ise, cismin, cevher olmaktan, uzuvları, parçaları bulunmaktan ve bir mekânda bulunmaktan münezze ve berî olmak şartıyla mevcut ve hakîkî bir ilâhın bulunduğunu söylemektir.

3) İlâh, "ilim ve kudret sıfatı olmayan bir varlıktır" demek, mahzâ ta'tıldır. Onun, sonradan meydana gelmiş ve değişen sıfatları haiz olduğunu söylemek ise, katıksız bir teşbihtir. "Adl" ise, onun, hâdis olmayan, değişmeyen sıfatları olduğunu kabul etmekle beraber, âlemin ilâhının, âlim, kâdir ve hayy (diri) olduğunu söylemektir.

4) Kulun, kudreti ve irâdesi olmadığını söylemek, katıksız cebirdir. Onun, fiilleri konusunda bağımsız ve yetkili olduğunu söylemek ise, mahza kudrettir ki, bu ikisi de kınanmıştır. "Adl" ise, kulun fiilini, Allah Teâlâ'nın onda yaratmış olduğu kudret ve yaptığı işe sevkeden sebep vasıtasıyla yapabileceğini söylemektir.

5) Allah Teâlâ'nın, kulunu, herhangi bir gûnahtan sorumlu tutmayacağını söylemek, büyük bir gevşeklilik, umursamazlıktır. O'nun, kendisini itiraf eden kulunu tek bir günah sebebiyle cehennemde ebedî bırakacağını söylemek ise, son derece katı ve sert bir tutumdur. "Adl" ise, her "Lâ ilâhe illallah" deyip de, manasına o şekilde inanan herkesin cehennemden çıkacağını söylemektir.⁸⁶³

Buna bir başka örnek olarak şunu verebiliriz: İnsan fiillerinin yaratılması ve irade meselesinde itikadî mezheplerden Cebriye'nin görüşü ifrattır ki bunlara göre insana hiç irade hürriyeti tanınmamaktadır.

Mu'tezile'nin görüşü ise tefrittir ki, bunlara göre de insana bağımsız bir irade tanınmakta, dolayısıyla insanın fiillerini Allah'ın değil kendisinin yarattığı ifade edilmektedir. Ehl-i Sünnet'in görüşü ise vasat yani orta yoldur ki, onlara göre insanın fiillerinin yaratıcısı Allah, fakat ihtiyar edip (tercih edip) kazananı kendisidir.⁸⁶⁴

Netice olarak demek ki inanan bir insan, bütün düşüncesinde, inancında, kulluğunda, ibadetinde, ahlâkında, yaşayışında, muamelesinde ve davranışlarında aşırılıktan uzak, Kur'ân ve Sünnetin tarif ettiği i'tidal üzere adaletli ve dengeli bir hayat sürmek zorundadır. Aksi halde uç noktalarda bulunacak olursa hep uçurum ve tehlikelerle karşı karşıya kalacak, böylece sonuçta kendisi zararlı çıkacaktır.

⁸⁶³ Râzî, a.g.e., c. XIV, s. 322-325.

⁸⁶⁴ Gölcük, Şerafettin, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, Kayhan Yayınları, İstanbul, 1979, s. 67.

Değerlendirme:

İnsanlık tarihi boyunca dinler, beşeri hayatta önemli bir yere sahip olmuşlardır. Her din, kendi müntesiplerine belirli ahlakî ilke ve kuralların tebliğinde bulunmuşlardır. İlahi vahiy ve tevhit temeline dayalı olan bütün dinler, insanların yaşamında bulunması ve uygulanması gereken bir takım ortak esaslar da tebliğ etmişlerdir. İşte bu ortak esaslardan biri de “adalet”tir. Bütün ilahi dinler, adalet kavramını yüce ve ahlaki faziletlerden saymış, fert ve toplum planında âdil bir düzen ve intizamın sağlanması için gerekli ilke ve yolları göstermişlerdir.

Adalet konusuna en büyük önem ve hassasiyeti, İslâm Dini göstermiştir. Bundan dolayı biz de bu çalışmamızda adalet konusunda büyük hassasiyet göstererek, adaletin unsurlarını ortaya koyup, onun insan hayatı ile ilgisini anlamlandırmaya çalışmış bulunuyoruz. Bu bağlamda adalet kavramının sözlük ve ıstılah manalarını verdikten sonra Kur’ân-ı Kerîm’de nasıl işlendiğini müşahede ettik.

Birçok sözlükte adalet kavramına genelde, doğruluk, doğru davranmak, haksızlıktan uzak durmak, tam düzgünlük, istikamet, insaf, hakkaniyet, hak edeni hak edene verme, zulmün zıddı, doğru hüküm verme gibi bir birine yakın anlamlar yüklenmektedir. İstılahta ise adaletin anlamı, ilimlere göre değişmekle birlikte, ifrat ve tefrit arasında orta yolu tutmak, dinen haram kılınan şeylerden sakınıp hak yol üzere dosdoğru olmak, büyük günahları işlemekten ve küçük günahlarda ısrar etmekten kaçınmak, hak sahibine hakkını tam vermek, hakkını tam almak, ceza ve ödülde eşit davranmak, zulmü terketmek, verilen ile hak edilen arasındaki dengeyi sağlamak anlamlarına gelmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’in temel kavramlarından biri olan “Adalet” kavramı bir tek anlamda kullanılmamıştır. “Adalet” kavramı yerine göre âdil, adaletli ve doğru olmak, tarafsızlık, insaf, hak ve hukuka uygun davranmak,⁸⁶⁵ fidyeye vermek, şirk koşturmak (denk tutmak), kıymeti olmak, insafli davranmak, düzgün ve dengeli kılmak gibi değişik birçok manalar ifade ettiği görülmektedir.

Allah Kur’ân’da gerçek adaleti, insanlar arasında hiçbir ayırım yapmadan adaletle hükmetmek, insanların hakkını korumak, zulme asla rıza göstermemek, zalime karşı mazlumdan yana tavır almak, ihtiyaç içinde olanlara yardım eli uzatmak olarak emretmektedir. Böyle bir adalet, karar vermek gerektiğinde her iki tarafın da hakkını

⁸⁶⁵ Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 551-553; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, a.g.e., s. 588; Cevherî, İsmail b. Hammâd, a.g.e., c. V, s. 1760-1761.

korumayı, olayları çok yönlü değerlendirmeyi, ön yargısız düşünmeyi, tarafsızlığı, hakkaniyeti, dürüstlüğü, hoşgörüyü, merhameti ve şefkati gerektirir. Bunlardan birinin eksikliğinde, ya da birinin ağır basmasında gerçek adaleti uygulamak zorlaşır. Olayları i'tidâlli değerlendiremeyen, heyecanına ve hislerine kapılan bir insan sağlıklı karar veremeyip, bu duygularının etkisinde kalabilir. Bunun için adaletle hükmeden bir kişinin, tüm kişisel duygu ve düşüncelerini bir tarafa bırakması, kendisinden yardım talep eden iki tarafa da hakkaniyetli davranması, her şart ve durumda doğrulardan yana olması, dürüstlükten ve doğruluktan asla taviz vermemesi gerekir.

Her şeyin başı ve temeli adalet olduğuna göre insan, Rabbine karşı daima âdil olmalı, O'nun hakkını gözetip, buyruklarına uymalıdır. Sonra kendisine karşı âdil davranmalı, kendisine verilen nimetlerin kıymetini bilerek sağlığını ve hayatını korumalı, dünya ve âhirette faydası dokunacak işler yapmalı; ilâhî azaba götürecektir söz ve davranışlardan kaçınmalıdır. Bundan başka, aile içindeki görevlerini yerine getirmeli; komşularına, çevresine ve bütün insanlara, hatta hayvanlara karşı âdil olmalı, kimsenin maddî ve manevî hakkına tecavüz etmemelidir.

İKİNCİ BÖLÜM

SÜNNET’TE ADALET KAVRAMI

Bilindiği gibi hadis rivayetinde, o rivayetlerinin kabul edilebilmesi için râvîde bulunması gereken müslüman, âkil ve bâliğ olma gibi şartlar vardır. Aynı zamanda bir hadis terimi olan “Adl” kavramı, yani adalet, râvîde bulunması gereken söz konusu şartlar yanında, onu küçük düşüren bütün davranışlardan uzak olmasını sağlayan manevî ve ahlâkî özelliklerini de içine alır. Bu anlamdaki adalet, çoğunlukla, râvîde aranan zihnî özellikleri ifade eden zabt terimi ile birlikte kullanılır. Hadis rivayeti gibi son derece titizlik, dikkat ve bilhassa doğruluk ve dürüstlük isteyen bir konuda adalet vasfının aranması aklî ve mantıkî bakımdan da bir mecburiyettir.⁸⁶⁶

“Adl” kelimesi Hadis-i Şeriflerde “hak ve hukuka uygun hareket etmek, herkese eşit ve hak ettiği şekilde davranmak, doğruluk, yaptığı işin hakkını vermek, insanlar arasında eşit muamele etmek, ayırım yapmamak, fidye, farz, nafil, miktar, denk, benzer, eşit, değer, misil, hak yoldan sapmak, dümdüz olmak, bir hizada olmak” gibi anlamlara gelmektedir. Bu hadisleri şu şekilde gruplandırmak mümkündür:

1. Fidye, Farz Veya Nafil:

Bazı hadislerde “fidye, farz veya nafil” anlamlarına gelen “Adl” kelimesi, söz konusu hadislerde (لَا يَقْبَلُ اللَّهُ مِنْهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ صَرْفًا وَلَا عَدْلًا) veya (لَا يَقْبَلُ مِنْهُ عَدْلٌ وَلَا صَرْفًا) şeklinde geçmektedir. Ancak bu hadislerde zikri geçen (عَدْلٌ) ve (صَرْفٌ) kelimelerine farklı manalar da verilmiştir.

Müslim’in Sahihî’ndeki hadislerde (لَا يَقْبَلُ مِنْهُ عَدْلٌ وَلَا صَرْفًا) ifadesinde geçen (عَدْلٌ و) kelimeleriyle ilgili olarak “(صَرْفٌ) “Sarf “ farz olan ibadet, (عَدْلٌ) “Adl” ise nafil olan ibadettir. Bunun aksini (yani; “Sarf “ nafil, “Adl” ise farz diye) iddia edenler de olmuştur. Esmâ’ye göre (صَرْفٌ) “Sarf “ tevbe; (عَدْلٌ) “Adl” ise fidye manasına gelir”⁸⁶⁷ açıklaması yer alırken, Buhârî’nin Sahihî’ndeki bir hadiste de Ebû Abdullah’ın (عَدْلٌ) kelimesine “fidye” manasını verdiği yer almaktadır.”⁸⁶⁸

⁸⁶⁶ Aydın, c. I, s. 344.

⁸⁶⁷ Müslim, Hac 85, c. I, s. 994.

⁸⁶⁸ Buhârî, Fedâilü’l-Medîne, 1, c. II, s. 220.

ez-Zemahşerî'nin, Nahl Sûresi'nin 90. ayetinde geçen “adl” kelimesine “farz olan şeyler” manasını, “ihsan” kelimesine ise; “nedb (nafile) olan şeyler”⁸⁶⁹ manası verirken, Bakara Sûresi'nin 48. ayetinin (وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ) yorumunda “adl” kelimesiyle ilgili olarak şunları naklettiğini görmekteyiz: “Burada “adl” kelimesi “fidye” manasındadır. Çünkü fidye, kişinin günahlarına karşı verdiği bedeldir. Zira hadislerde de geçtiği üzere (لَا يَقْبَلُ مِنْهُ صَرْفٌ وَلَا عَدْلٌ) ifadesindeki “sarf” ve “adl” kelimeleri de “tevbe” ve “fidye” manasında kullanılmıştır.”⁸⁷⁰

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığına göre “adl” kelimesi hem fidye, hem farz, hem de nafile manasına geldiği için, aşağıda sırasıyla örneklerini verdiğimiz hadislerde bu üç mananın verilmesi de doğrudur.

1. İbrahim et-Teymî (r.a.)'nin babasından rivayetine göre, şöyle demiştir: “Ali (r.a.) bize bir gün hutbe vererek şöyle dedi: “Bizim yanımızda (şeriat hükümlerinden yazılı) olan şey, yalnız Allah'ın Kitabı ve Peygamber (s.a.v.)'den (yazdığım) şu sahifedir: Rasûlüllah (s.a.v.) şöyle buyurdu:

“Medine, Âir ile Sevr⁸⁷¹ arası haremdir. Binaenaleyh kim orada bir bid'at ortaya koyar veya bid'atçıyı barındırırsa, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerinedir. Kıyamet gününde Allah onun farz veya nafile hiçbir ibadetini (tevbe ve fidesini) kabul etmez(لَا يَقْبَلُ مِنْهُ عَدْلٌ وَلَا صَرْفٌ). Müslümanların zimmeti birdir. Bu zimmet uğrunda onların en aşağı olanı sa'y-u gayret gösterir. Kim bir müslümana vermiş olduğu ahdi bozarsa kıyamet gününde Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerinedir. Hürriyetine kavuşturulmuş kölelerden birisi (eski) efendilerinin izni olmadan bir başkasını efendi edinecek olursa kıyamet gününde Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerinedir. Allah onun farz veya nafile hiçbir ibadetini kabul etmez.” buyurdu.⁸⁷²

2. Amr b. Harice (r.a.) rivayet etti ki: “Ben Hz. Peygamber (s.a.v.)'in devesinin yanındaydım da O'nu şöyle buyururken işitmişim: “Kim babasını ve kendisini azat etmiş olan efendilerini bile bile terkederek babasından başkasına neseb iddia ederse veya kendisini, azat edenleri olan efendilerinden başkasına ait gösterirse, Allah'ın, meleklerin

⁸⁶⁹ Zemahşerî a.g.e., c. III, s. 160.

⁸⁷⁰ Zemahşerî, a.g.e., c. I, s. 67.

⁸⁷¹ Âir ile Sevr: Medine civarında bulunan iki dağın ismidir.

⁸⁷² Müslim, Hac 85, c. I, s. 994; İtk, 4, c. II, s. 1146; Tirmizî, Velâ ve Hibe, 3, c. IV, s. 438; Ebû Dâvûd, Menâsik, 99, c. II, s. 529; Fiten ve Melâhim, 6, c. IV, s. 463, Buhârî, Fedâilü'l-Medîne, 1, c. II, s. 221. (Ayrıca bu hadis aynı mana ve farklı lafızlarla el-Cizye ve'l-Mudâvea, 10, c. IV, s. 66; 17, c. IV, s. 69 ve Ferâiz, 21, c. VIII, s. 10. bablarda da geçmektedir.) İbn Hanbel, c. I, s. 119, 126, 151.

ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun! Ondan ne tevbe, ne de fidye (veya ne tövbe ve ne de fidye) kabul olunur(لَا يُقْبَلُ مِنْهُ صَرْفٌ وَلَا عَدْلٌ).⁸⁷³

3. İbn Abbas (r.a.)’tan rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

“Kim nasıl olduğu belirsiz bir karışıklık içinde veya yakınlarını savunma esnasında bir taş veya bir kamçı ya da bir sopa ile (öldürme kastı olmaksızın) öldürürse o kimse üzerine hatâen (yanlışlıkla) öldürme diyeti vaciptir. Kim kasten öldürürse bu kısas sebebidir. Kim de katil ile kısas arasına girer (yani katilin öldürülmesine engel olur) ise, Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların laneti o kimse üzerine olsun. O kimseden ne tövbe kabul olunur, ne de fidye (veya o kimsenin ne nafile ibadeti ne de farz ibadeti kabul olunur) (لَا يُقْبَلُ مِنْهُ صَرْفٌ وَلَا عَدْلٌ).⁸⁷⁴

4. Huzeyfe (r.a.)’den gelen rivayete göre Rasûlüllah (s.a.v.) buyurdular ki: “Allah, bid’at sahibinden oruç, namaz, sadaka, hac, umre, cihad, tövbe ve fidye (veya farz ve nafile)den hiçbir şey kabul etmez(لَا يَقْبَلُ اللَّهُ لِصَاحِبِ بِدْعَةٍ صَوْمًا وَلَا صَلَاةً وَلَا صَدَقَةً وَلَا حَجًّا وَلَا عُمْرَةً وَلَا جِهَادًا وَلَا صَرْفًا وَلَا عَدْلًا).⁸⁷⁵ Kıl hamurdan çıktığı gibi o da İslâm’dan çıkar.”

2. Denk, Eşit, Benzer, Kıymet, Miktar:

“Adl” kelimesi türevleriyle birlikte aşağıda örneklerini verdiğimiz hadislerde “denk, benzer, eşit, değer, misil” anlamlarına gelmektedir:

1. Ebu Ayyâş ez-Zürakî (r.a.)’den rivayet edilen bir hadiste Rasûlüllah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Her kim sabaha eriştiğinde “Allah’tan başka ilah yoktur, o tekdir ve ortağı yoktur. Mülk O’nundur, hamd de O’na mahsustur ve O her şeye kâdirdir” derse (bu zikir) onun için (sevap bakımından) İsmail (a.s.)’in evladından bir köleyi hürriyetine kavuşturma dengi, benzeri (bir sevap) vardır(كَانَ لَهُ عَدْلٌ رَقَبَةً مِنْ وَدِّ إِسْمَاعِيلَ). O kimsenin on hatası (küçük günahı) silinir, onun için on derece terfi yapılır ve o gün akşama kadar o kimse şeytandan

⁸⁷³ Dârimî, Sîre, 83, c. II, s. 558; Ferâiz, 2, c. II, s. 647; İbn Mâce, Vasâyâ, 6, c. II, s. 905; İbn Hanbel, c. I, s. 6, 318, c. II, s. 398, 450, c. IV, 186, 238.

⁸⁷⁴ İbn Mâce, Diyet, 8, c. II, s. 880.

⁸⁷⁵ İbn Mâce, Mukaddime, 7, c. I, s. 19.

korunmuş olur. Akşamleyin de bu zikri okuyunca ertesi günün sabahına kadar anılan şeylerin mislini kazanır.”⁸⁷⁶

Aynı manada Ebu Eyyûb el-Ensârî (r.a.)’den rivayetle gelen bir başka hadiste ise; bir köle ifadesi yerine, “dört köleyi hürriyetine kavuşturma dengi bir sevap” (كَانَتْ لَهُ عِدْلٌ) (أَرْبَعُ رِقَابٍ مِنْ وَكْدٍ إِسْمَعِيلَ)⁸⁷⁷ ifadesi yer almaktadır.”⁸⁷⁷

Ebu Hüreyre (r.a.)’den rivayet edilen, aynı mana ve kısmen farklı lafızlarla gelen hadislerde ise, bir veya dört köle ifadesi yerine; “on köle hürriyetine kavuşturma sevâbına denk bir sevap” (كَانَ لَهُ عِدْلُ عَشْرِ رِقَابٍ) ifadesi vardır.”⁸⁷⁸

2. Râfi’ İbn Hadîc (r.a.)’ten rivayetle gelen iki hadiste (عَدْلٌ) kelimesi denk, benzer, eşit anlamında kullanılmıştır. Râfi’ bin Hadîc (r.a.) şöyle demiştir:

“Biz (Huneyn dönüşünde) Tihâme’nin Zü’l-Huleyfe(denilen yerin)’de Peygamber (s.a.v.) ile beraber bulduk. O esnada (düşmana ait) birçok koyun ve deve ele geçirmiştik. Arkadaşlarımızın bir kısmı acele etti ve (ganimet malı olan) bu hayvanlar henüz taksim edilmeden önce (hayvanlardan bir kısmını boğazlayıp etini) çömlerle pişirmeye başladık. Rasûlüllah (s.a.v.) geldi ve o tencerelerin devrilmesini emretti ve tencereler devrildi. Sonra Rasûlüllah (s.a.v.), (ganimet mallarını taksim ederken) on koyunu bir deveye denk (eşit, benzer) saydı(ثُمَّ عَدَلَ عَشْرًا مِنَ الْغَنَمِ بِجَزْوَرٍ).”⁸⁷⁹

3. İbn Ömer (r.a.) ve Ebu Hureyre (r.a.)’den rivayet edilen ve mana ve lafız yönüyle birçok benzeri bulunan hadislerde ise Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

“Bir kimse bir köle üzerinde bulunan hissesini yahut kendisine düşen payını azat ederse, eğer malı varsa (bu) malıyla köleyi (tamamen) azat etmek onun üzerine borç olur. Eğer malı yoksa kölenin kıymeti eşit (benzer, denk bir değerle) takdir edilir(قِيَمَةُ عَدْلٍ). Köle, (bu kıymeti kazanıp sahibine ödemesi için) fazla meşakkat vermemek şartıyla çalıştırılır.”⁸⁸⁰

⁸⁷⁶ Ebû Dâvûd, Edeb, 110, c. V, s. 338; İbn Mâce, Dua, 14, c. II, s. 1272; İbn Hanbel, c. II, s. 3, 95, 360; c. IV, s. 60, 113, 272, 285, 300, 304, 386.

⁸⁷⁷ İbn Hanbel, c. V, s. 415.

⁸⁷⁸ Tirmizî, Daavât, 59, c. V, s. 512; Buhârî, Bed’ül-hulk, 11 c. IV, s. 95, Daavât, 64, c. 7, s. 167; İbn Mâce, Edeb, 54, c. II, s. 1248; Mâlik, Kitâbu’l-Kur’ân, 7, c. I, s. 209; Müslim, Zikir ve Dua, 10, c. III, s. 2071; İbn Hanbel, c. II, s. 302, 375; c. V, s. 414, 418.

⁸⁷⁹ Buhârî, Şerike, 16, c. III, s. 113; İbn Mâce, Adâhi, 6, c. II, s. 1048; İbn Hanbel, c. IV, s. 140.

⁸⁸⁰ Ebû Dâvûd, Itk, 5, c. IV, s. 253; 6, c. IV, s. 254; Buhârî, Şerike, 5, c. III, s. 111; 14, c. III, s. 113; Itk, 4, c. III, s. 117; 17, c. III, 125; Tirmizî, Ahkâm, 14, c. III, s. 629; Mâlik, el-Itk ve’l-Velâ, 1, c. II, s. 772; 2, c. II, s. 773; Mükâteb, 1, c. II, s. 789; Müslim, Itk, 1, c. II, s. 1141. (Hadisin benzerleri aynı babta, aynı mana, farklı lafızlarla geçmektedir.); Eymân, 12, c. II, s. 1286. (Hadisin benzerleri aynı babta, aynı mana, farklı lafızlarla geçmektedir.); İbn Mâce, Itk, 7, c. II, s. 844; İbn Hanbel, c. I, s. 56; c. II, s. 2, 15, 105, 112, 142.

4. Ebu Necih es-Selemî (r.a.)’den aynı mana farklı lafızla rivayet edilen iki hadiste de (عدل) kelimesi yine denk, benzer, eşit anlamında kullanılmıştır. O şöyle demiştir: “Rasûlullah (s.a.v.)’den işittim şöyle diyordu: “Kim Allah yolunda düşmana bir ok isabet ettirirse cennette bir derece verilir.” Ravi diyor ki: O gün düşmana on altı ok isabet ettirdim ve Rasûlullah (s.a.v.)’in şöyle dediğini de duydum: “Kim Allah yolunda düşmana bir ok atarsa, bir köleyi hürriyetine kavuşturmuş dengi (benzeri) bir sevap kazanır(فَهُوَ عَدْلٌ (مُحَرَّرٌ)).”⁸⁸¹

5. Ebu Hureyre (r.a.) şöyle demiştir: “Rasûlullah (s.a.v.)’a bir adam geldi ve (ذُنِّي) (عَلَى عَمَلٍ يَعْدِلُ الْجِهَادِ): “Bana, cihada denk (eşit) olacak bir amel (iş) söyle, dedi. Rasûlullah (s.a.v.): “Ben cihad değerinde bir amel bulamıyorum” buyurdu ve şöyle devam etti: “Mücahit sefere çıktığı zaman sen mescide girip de (o geriye dönüncüye kadar) hiç gevşemeden devamlı namaz kılmaya; hiç iftar etmeden devamlı oruç tutmaya gücün yeter mi?” buyurdu. O zat: “Buna kimin gücü yeter ki?” dedi.”⁸⁸²

6. Ebu Hureyre (r.a.)’den rivayete göre, şöyle demiştir: “Ey Allah’ın Rasûlü, hangi iş cihada denk (eşit) olabilir? (مَا يَعْدِلُ الْجِهَادِ) denildi. Rasûlullah (s.a.v.): “Sizin ona gücünüz yetmez” buyurdu. İki veya üç sefer aynı soruyu sordular üçüncü defasında şöyle buyurdular: “Allah yolunda cihad eden kimsenin örneği, mücahit; cihattan dönüncüye kadar, bıkmadan usanmadan gecelerini namazla, gündüzlerini de oruçla geçiren kimse gibidir.”⁸⁸³

7. İbn Abbâs (r.a.)’ın rivayet ettiği bir hadiste o şöyle demiştir: “Rasûlullah (s.a.v.) hac yapmak istemişti. Bunu duyan bir kadın da kocasına: “Beni devenin üzerine bindirerek Resûlullah (s.a.v.) ile birlikte hacca götür” dedi. Kocası da; “Seni üzerinde hacca götürebileceğim bir devem yoktur” cevabını verdi. Kadın: “Falan devene bindirsen olmaz mı?”dedi. Kocası: “O deve Allah yoluna vakfedilmiştir” dedi ve Rasûlullah (s.a.v.)’e gelip: Ya Resûlullah, karım Allah’ın selam ve rahmetinin senin üzerine olmasını diliyor ve seninle haccetmek istiyor. Ben de kendisine; “Seni üzerinde hacca götürebileceğim bir hayvanım yok” dedim. O da “Beni falan devenin üzerinde hacca

⁸⁸¹ Nesâî, Cihâd, 26, c. VI, s. 27; Tirmizî, Fedâilü’l-Cihâd, 11, c. IV, s. 174 (Aynı mana farklı lafız); İbn Hanbel, c. IV, s. 113, 384.

⁸⁸² Nesâî, Cihâd, 17, c. VI, s. 19.

⁸⁸³ Tirmizî, Fedâilü’l-Cihâd, 1, c. IV, s. 164; Müslim, İmâre, 29, c. II, s. 1498 (Aynı mana farklı lafız); İbn Hanbel, c. II, s. 344, 424.

götür” dedi. “O deve, Allah yoluna vakfedilmiştir” dedim. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu:

“Eğer sen onu o deven üzerinde hacca götürseydin, bu da Allah yolunda (bir iş) olurdu” diye cevap verdi. Bu sefer adam; “hangi amelin seninle hacca gitmeye denk olabileceğini sana sormamı istedi” deyince Resûlullah (s.a.v.):

“Allah’ın selâmı, rahmet ve bereketi onun üzerine olsun. Ona, “Ramazanda yapılan umrenin hacca denk olduğunu haber ver(مَا يَعْدِلُ حَجَّةَ مَعِيَ يَعْنِي عُمْرَةً فِي رَمَضَانَ)” buyurdu.”⁸⁸⁴

8. İbn Abbas (r.a.)’ın rivayetiyle gelen bir hadiste ise Rasûlullah (s.a.v.), Ensar’dan bir kadına şöyle buyurdu: “Ramazan ayı geldiğinde umre yap, o ayda yapılan umrenin sevabı hacca eşittir(فَإِنَّ عُمْرَةً فِيهِ تَعْدِلُ حَجَّةً).”⁸⁸⁵

9. Ebu Zerr (r.a.)’den gelen bir rivayette ise o şöyle demiştir: “Biz Rasûlullah (s.a.v.) ile beraber bir Ramazan ayı boyunca oruç tuttuk. Ramazan ayından yedi gece kılınca kadar hiç bir gecesinde bize teravih kıldırmadı (veya) geceyi ihya ettirmedi. Yedinci gece olunca, yaklaşık olarak gecenin üçte birisi geçinceye kadar bize teravih kıldırıldı. Sonra o geceyi takip eden altıncı gece oldu. Onda teravih kıldırmadı. Nihayet beşinci gece oldu. Yaklaşık gecenin yarısı geçinceye kadar bize teravih kıldırıldı. Ben: “Yâ Rasûlallah! Bu gecemizin kalan yarısını da ihya etmemizi buyurmanızı temenni ediyoruz” dedim. Buyurdular ki:

“Şüphesiz, imam namazdan dönünceye kadar onunla beraber teravihi kılan kimsenin bu ibadeti, bir geceyi (tamamen) ihya etmeye denk (eşit) olur(فَإِنَّهُ يَعْدِلُ قِيَامًا) (لَيْلَةً).”⁸⁸⁶

10. Ebu Hureyre (r.a.)’den rivayet edilen bir hadiste Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

“Benim mescidimde kılınan bir namaz, Mescid-i Haram hariç, diğer mescitlerde kılınan bin namazdan daha faziletlidir. Cemaatle kılınan bir namaz (sevabı) da tek başına kılınan 27 namaz (sevabına) denktir, eşittir(وَصَلَاةُ الْجَمِيعِ تَعْدِلُ خَمْسًا وَعِشْرِينَ مِنْ صَلَاةِ الْفَذِّ).”⁸⁸⁷

11. Übey b. Ka’b (r.a.)’dan gelen bir rivayette ise şöyle denilmektedir: Müşrikler Peygamber (s.a.v.)’e “Rabbini bize tanı, nesebi hakkında bilgi ver” dedikleri zaman, Allah İhlas sûresini indirdi: “De ki: O, Allah birdir. Allah Samed’dir. (Samed; doğmamış,

⁸⁸⁴ Ebû Dâvûd, Menâsik, 80.

⁸⁸⁵ Nesâî, Sıyâm, 6, c. IV, s. 130; İbn Hanbel, c. I, s. 229, 308; c. III, s. 352; c. IV, s. 177; c. VI, s. 405.

⁸⁸⁶ İbn Mâce, İkâmeti’s-Salât ve’s-Sünnet, 173, c. I, s. 420.

⁸⁸⁷ İbn Hanbel, c. II, s. 485.

doğurmamış.) Doğan herkes mutlaka ölecektir. Ölen herkesin mirası da paylaşılacaktır. Allah ise; ölmez ve mirası da alınmaz. Hiçbir şey ona denk ve benzer değildir. (لَمْ يَكُنْ لَهُ) (شَبِيهَةٌ وَلَا عَدْلٌ) Onun benzeri bir varlık ta yoktur.⁸⁸⁸

12. Humeyd b. Abdurrahman'dan gelen bir rivayette de buyrulmuştur ki: “İhlâs sûresi Kur’ân’ın üçte birinin faziletine denktir(قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ تَعَدَّلُ ثَلَاثُ الْقُرْآنِ).”⁸⁸⁹

13. Ebu Umâme Sehl b. Huneyf (r.a.) anlatıyor: “Babamın bana aktardığına göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Kim evinden çıkar da şu Küba mescidine gelerek namaz kılsa, umre sevabına denk sevap kazanır(كَانَ لَهُ عَدْلُ عُمْرَةٍ).”⁸⁹⁰

14. Ebu Umâme (r.a.) Rasûlullah (s.a.v.)’e şöyle sormuştu: “Hangi amel daha değerli ve kıymetlidir?” Rasûlullah (s.a.v.) da şöyle buyurdu: “Oruç tutmaya devam et çünkü sevap yönünden onun bir dengi, benzeri yoktur(فَإِنَّهُ لَا عَدْلَ لَهُ).”⁸⁹¹

15. Ebu Hüreyre (r.a.)’den gelen rivayete göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Zilhicce’nin on gününde işlenen ameller diğer günlerde işlenen ameller ve yapılan kulluktan daha sevimlidir. Bu on günde tutulacak her oruç bir senenin orucuna denktir. (أَنْ يُتَعَبَّدَ لَهُ فِيهَا مِنْ عَشْرِ ذِي الْحِجَّةِ يَعْدُلُ صِيَامُ كُلِّ يَوْمٍ مِنْهَا بِصِيَامِ سَنَةٍ) Her gecesini namazla değerlendirmekte Kadir gecesini değerlendirme gibidir.”⁸⁹²

16. İbn Ömer (r.a.) şöyle demiştir: Rasûlullah (s.a.v.) sadaka-i fitrin bir sâ⁸⁹³ kuru hurma veya bir sâ’ arpa olarak verilmesini emir buyurdu. Daha sonra insanlar iki ölçek buğdayı buna denk tuttular(فَجَعَلَ النَّاسُ عَدْلَهُ مَدْيَيْنَ مِنْ حِنْطَةٍ).”⁸⁹⁴

17. Muâz b. Cebel (r.a.)’den şöyle demiştir: “Rasûlullah (s.a.v.) beni, Yemen’e vali olarak gönderdiğinde, her otuz sığırdan iki yaşında erkek veya dişi dana; her kırktan da üç yaşına girmiş bir dişi danayı zekât olarak almamı, müslüman olmayan kimselerden de

⁸⁸⁸ Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân, 112, c. V, s. 451.

⁸⁸⁹ Mâlik, Kitâbu’l-Kur’ân, 6, c. I, s. 209; İbn Hanbel, c. II, s. 429; c. III, s. 15, 23, 35; c. IV, s. 122; c. V, s. 418.

⁸⁹⁰ Nesâî, Mesâcid, 9, c. II, s. 37; İbn Hanbel, c. III, s. 487.

⁸⁹¹ Nesâî, Sıyâm, 43, c. IV, s. 165; İbn Hanbel, c. V, s. 249, 264.

⁸⁹² Tirmizî, Savm, 52, c. III, s. 131.

⁸⁹³ Sa’: Bin kırk dirhem ağırlığındaki buğday veya arpayı alabilen bir hacim ölçüğü. 1 sâ’, şer’î dirheme göre yaklaşık 2,917 kg; örfî dirheme göre ise 3,333 kg. ağırlığa denktir. Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed’e göre 11 sâ’= 8 Irak rıtıdır. Ebû Yûsuf’a göre ise 1 sâ’= 5,33 rıtı olur.(Döndüren, Hamdi, ŞİA, “Sa’ “ mad., c. VII, s. 79.)

⁸⁹⁴ İbn Mâce, Zekât, 21, c. I, s. 584; Müslim, Zekâtü’l-Fitr, 4, c. I, s. 678.

cizye vergisi olarak akıl bâliğ olan her kimseden bir dinar veya bir dinara denk giyim eşyası almamı emretti. (دِينَارًا أَوْ عِدْلَهُ مَغَافِرًا) ⁸⁹⁵

3. Hak Ve Hukuka Uygunluk:

“Adl” kelimesi türevleriyle birlikte aşağıda örneklerini verdiğimiz hadislerde “hak ve hukuka uygun, herkese eşit ve hak ettiği şekilde davranma, hakkını verme, doğruluk, yaptığı işin hakkını vermek” anlamlarına gelmektedir:

1. Ebû Hureyre (r.a.)’den rivayetle Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Yedi gurup insanı Allah hiçbir gölgenin bulunmadığı bir günde arşının gölgesinde gölgelendirecektir: 1) Adaletli devlet başkanı (إِمَامٌ عَادِلٌ). 2) Allah’a ibadet ederek yetişen genç. 3) Tenha yerlerde Allah’ı hatırlayarak gözlerinden yaş akıtan kimse. 4) Kalbi Allah’ın mescitlerine bağlı olan kimse, 5) Allah rızası için birbirini seven dostlar, 6) İtibarlı ve güzel bir kadının kendisine çağırdığı fakat “Allah’tan korkarım diyerek ona yanaşmayan bir kimse, 7) Sağ elinin verdiğini sol eli bilmeyecek kadar gizli sadaka veren kimse.” ⁸⁹⁶

2. Ebu Hureyre (r.a.)’den rivayet edildiğine göre Rasûlüllah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Üç sınıf insan vardır ki duası Allah katında geri çevrilmez: Âdil devlet başkanı (الْإِمَامُ الْعَادِلُ), iftar edinceye kadar oruçlunun duası ve mazlumun duası. Allah mazlumun duasını, kıyamet günü bulutun üstüne yükseltir, gök kapıları ona açılır ve Allah “İzzetime yemin ederim ki ey mazlum! Bir süre sonra bile olsa behemahal sana yardım edeceğim” buyurur. ⁸⁹⁷

3. Enes b. Malik (r.a.)’den rivayet edildiğine göre Rasûlüllah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Üç şey imanın esasındandır: 1) “Allah’tan başka ilah yoktur” diyen bir kimseye söz söylemekten çekinmemiz, işlemiş olduğu bir günah yüzünden onu kâfir saymamamızdır. (Yani İslâm’a uymayan) bir fiilinden dolayı onu İslam dışı ilan etmememizdir. 2) Allah’ın beni (peygamber olarak) gönderdiği andan, ümmetimin Deccalle savaşacağı ana kadar devam edecek olan cihattır. Zalim bir idarecinin zulmü onu

⁸⁹⁵ Tirmizî, Zekât, 5, c. III, s. 20; Ebû Dâvûd, Haraç ve İmâre, 30, c. III, s. 428; Nesâî, Zekât, 8, c. V, s. 25(Bu hadis yine aynı bapta, aynı mana ama farklı lafızlarla geçmektedir.); İbn Hanbel, c. II, s. 3; c. V, s. 233.

⁸⁹⁶ Nesâî, Âdâbü’l-Kudât, 2, c. VIII, s. 222; Müslim, Zekât, 30, c. I, s. 715; Tirmizî, Zühûd, 53, c. IV, s. 598; Buhârî, Zekat, 16, c. II, s. 116 (Aynı hadis aynı mana, farklı lafızlarla Ezân, 36. Bapta da zikredilmektedir.); İbn Hanbel, c. II, s. 439.

⁸⁹⁷ İbn Mâce, Sıyâm, 48, c. I, s. 557; İbn Hanbel, c. II, s. 443, 445.

ortadan kaldıramayacağı gibi (لَا يُبْطِلُهُ جَوْرُ جَائِرٍ وَلَا وَكَا عَدْلٌ عَادِلٍ) adaletli bir idarecinin adaleti de kaldıramaz. 3) Kadere inanmaktır.”⁸⁹⁸

4. Câbir bin Abdullah (r.a.)’den rivayet edildiğine göre şöyle söylemiştir:

Rasûlullah (s.a.v.) Cîrâne’de altın, gümüş ve ganimet mallarını taksim ediyordu. Mal Bilâl’in eteği içinde idi. Bu esnada bir kişi (küstahça bir eda ile) : “Yâ Muhammed! adalet et! (فَقَالَ رَجُلٌ اَعْدِلْ يَا مُحَمَّدُ) Çünkü hakikaten (şu taksim işinde) sen adalet etmedin (herkese hakkını eşit vermedin)” dedi. Bu söz üzerine Resûlullah (s.a.v.) ona :

“Sana azap olsun! Ben adalet etmeyince benden sonra kim adalet edecektir?” (فَقَالَ وَيَاكَ وَمَنْ) (يَعْدِلُ بَعْدِي إِذَا لَمْ اَعْدِلْ) diye cevap verdi.”⁸⁹⁹

5. Yukarıdaki hadisin mana yönüyle bir benzeri de Abdullah (r.a.) kanalıyla gelmiştir. Abdullah şöyle demiştir: “Huneyn harbi koptuğu gün Resûlullah (s.a.v.) ganimet taksimi hususunda bazı insanları tercih etti. Bu sebeple Akra’ b. Hâbis’e yüz deve, Uyeyne’ye de bir o kadar ganimet verdi. Arapların eşrafından bazı kimselere hediyeler verdi. Bunun üzerine bir adam: “Vallahi bu taksimde adalet gözetilmedi. Bununla Allah’ın rızâsı istenmedi!” dedi. Ben: “Vallahi (bunu) Resûlullah (s.a.v.)’a haber vereceğim” dedim. Ve gelerek kendisine onun söylediklerini haber verdim. Derken Resûlullah (s.a.v.)’in yüzü değişti. Sonra şöyle buyurdular: “Eğer Allah ve Resûlü adalet göstermezlerse kim adalet gösterir?” (تُمْ قَالَ فَمَنْ يَعْدِلُ اِنْ لَمْ يَعْدِلِ اللّٰهُ وَرَسُوْلُهُ) Sonra sözlerine şöyle devam etti:”Allah, Musa (a.s.)’ya rahmet eylesin. O, bundan da çok eziyet görmüş fakat sabretmişti.”⁹⁰⁰

6. Hâris (r.a.)’den rivayete göre, şöyle demiştir: “Mescide uğradım cemaati bazı dedikodulara dalmış buldum ve Ali’nin yanına girerek şöyle dedim: “Ey Mü’minlerin emiri! İnsanların lüzumsuz dedikodulara daldıklarını görmüyor musunuz?” Ali (r.a.); “gerçekten böyle yapıyorlar mı?” diye sordu. Ben de “evet” dedim. Bunun üzerine Ali şöyle dedi: “Rasûlullah (s.a.v.)’den işittim, şöyle buyurmuştu: “Dikkat edin büyük bir fitne olacaktır!” Ben de “Ey Allah’ın Rasûlü! bu fitneden kurtuluş nasıl olacaktır” dedim. Şöyle buyurdular: Allah’ın Kitabına sarılmakla. Çünkü sizden öncekilerin haberi, sizden sonrakilerin haberi, aranızdaki

⁸⁹⁸ Ebû Dâvûd, Cihad, 35, c. III;

⁸⁹⁹ İbn Mâce, Mukâddime, 12, c. I, s. 61; Buhârî, Farzu’l Hums, 15, c. IV, s. 56; 19, c. IV, s. 61. (Ayrıca bu hadis aynı mana ve farklı lafızlarla Menâkib, 25. ve Edeb, 95. babalarda da zikredilmektedir.); İbn Hanbel, c. II, s. 219; c. III, s. 56, 65, 332.

⁹⁰⁰ Müslim, Zekât, 46, c. I, s. 739 (Bu hadis farklı bablarda, aynı mana, farklı lafızlarla geçmektedir.); İbn Hanbel, c. III, s. 353, 354.

meselelerin hükmü ondadır. O hak ile batılı birbirinde ayıran kesin bir hüküm olup saçmalama değildir. Her kim zorbalık yaparak ondan uzaklaşırsa Allah onun işini bitirir. Her kim de doğru yolu o Kur'ân'dan başkasında ararsa Allah onu sapıklığa düşürür. O, Allah'ın sağlam ipidir ve hikmet dolu sözleridir. O Sırat-ı müstakîm'dir. O Kur'ân, arzu ve isteklerin bozmadığı dillerin karışıklığa düşüremediği, ilim adamlarının kendisinden doyamadığı fazla tekrarlamakla eskimeyen ve bıkkınlık vermeyen hayranlık veren, bitip tükenmeyen öyle bir kitaptır ki: Cinlerden bir gurup onu dinleyince şöyle demek mecburiyetinde kalmışlardır: “Biz ne güzel bir Kur'ân dinledik, doğruyu eğriden ayırt etme bilincine ulaştıran bir Kur'ân ve böylece ona iman ettik artık bundan sonra Rabbimizden başkalarına ilahlık yakıştırmayacağız.”⁹⁰¹ Ona dayanarak konuşan doğru söz söylemiştir. Onunla amel eden sevap kazanır onunla hükmeden adaletli davranmış ona davet eden doğru yola iletilmiş olur. (وَمَنْ عَمِلَ بِهِ أَجْرٌ وَمَنْ حَكَمَ بِهِ عَدْلٌ) Ey A'ver bu sözleri iyi dinle!”⁹⁰²

7. Ebu Said el-Hudri şöyle demiştir: “Rasûlüllah (s.a.v.): ““Cihadın en faziletlisi zalim bir devlet başkanı yanında adaleti (doğruyu, hakkı, gerçeği) söylemektir (كَلِمَةُ عَدْلٍ عِنْدَ سُلْطَانٍ).” Buyurdu.⁹⁰³

8. Abdullah b. Amr b. As (r.a.)'tan rivayete göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Adaletle hüküm verenler Allah'ın huzurunda nurdan minberler üzerinde Rahman'ın sağ tarafında olacaklardır. Onlar ki verecekleri her hükümlerde yakınlarına ve velisi oldukları kimselere bile âdil olup doğrudan ayrılmazlar (الَّذِينَ يَعْدِلُونَ فِي حُكْمِهِمْ وَأَهْلِيهِمْ).”⁹⁰⁴

9. Ebu Said (r.a.)'den rivayete göre Rasûlüllah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Kıyamet günü Allah'a inananların en sevimlisi ve oturma bakımından en yakını adil hükümdardır. (إِمَامٌ عَادِلٌ) Allah'ın en çok kızdığı ve oturma bakımından en uzak olanı ise zalim hükümdardır.”⁹⁰⁵

10. Ebu Hureyre (r.a.)'den rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu:

İsâ bin Meryem, âdil bir hâkim ve adaletli bir imam (devlet başkanı) (حَكَمًا مُقْسِطًا) olarak inmedikçe kıyamet kopmayacaktır. O, (indiğinde) haçı kıracak, domuzu

⁹⁰¹ Cin, 72/1-2.

⁹⁰² Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 14, c. V, s. 173; Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 1, c. II, s. 710.

⁹⁰³ İbn Mâce, Fiten, 20, c. II, s. 1329; Tirmizî, Fiten, 13, c. IV, s. 471; İbn Hanbel, c. V, s. 256.

⁹⁰⁴ Nesâî, Âdâbü'l-Kudât, 1, c. VIII, s. 221; İbn Hanbel, c. II, s.160.

⁹⁰⁵ Tirmizî, Ahkâm, 4, c. III, s. 617; İbn Hanbel, c. III, s. 22.

öldürecek, cizyeyi kaldıracaktır. Mal da o kadar çoğalacaktır ki, hiç bir kimse mal kabul etmeyecektir.”⁹⁰⁶

11. Abdullah b. Mevheb (r.a.)’den rivayete göre, Osman (r.a.), Ömer (r.a.)’in oğlu Abdullah’a; “git halka hâkimlik yap” dedi. Abdullah: “Ey Müminlerin emiri, beni bu görevden bağışlar mısın?” Dedi. Osman (r.a.); “bu işin nesini sevmiyorsun, vaktiyle baban da bu işi yapmıştı” deyince, Abdullah şu cevabı verdi: “Rasûlullah (s.a.v.)’den işittim, şöyle diyordu: “Kim hâkim olur da adaletle hükmederse bulunduğu makamın hakkını vermiş olur(مَنْ كَانَ قَاضِيًا فَقَضَى بِالْعَدْلِ)”⁹⁰⁷

12. Cabir bin Abdullah (r.a.) şöyle demiştir: “Rasûlullah (s.a.v.) bize şöyle hitap etti:

“Ey İnsanlar! Ölmeden önce Allah’a tövbe ediniz. Meşgul olmadan önce salih amellere koşunuz. Rabbinizi çok anmakla ve gizli-açık bol sadaka (vermek) ile O’nun, sizin üzerinizdeki hakkını yerine ulaştırınız ki rızıklanasınız, yardım olunasanız ve ıslâh olunasanız. Bilmiş olunuz ki, içinde bulunduğum bu yılın bu ayının bu gününde ve burada, kıyamet gününe kadar Allah size cuma namazını şüphesiz farz kıldı. Ben hayatta iken veya benden sonra, başında âdil veya zalim bir devlet başkanı (إِمَامٌ عَادِلٌ أَوْ جَائِرٌ) varken kim cuma namazını küçümseyerek veya farzietini inkâr ederek bırakırsa, Allah onun işini düzene sokmasın ve işinde ona bereket vermesin. Bilmiş olunuz ki tövbe etmedikçe böylesinin ne namazı, ne zekâtı, ne haccı, ne orucu, ne de hiç bir hayrı (sahihtir.) Kim de tövbe ederse Allah tövbesini kabul eder (veya kabul eylesin). Bilmiş olunuz ki, hiç bir kadın hiç bir erkeğe namaz kıldırılmaz. Hiç bir bedevi hiç bir muhacire imam olamaz. Hiç bir fâsık, hiç bir mü’mine (fâsık olmayana) namaz kıldırılmaz. Meğerki fâsık zor kullanır, mümin de onun kılıcından ve sopasından korktuğu zaman (mü’min uyar).”⁹⁰⁸

13. Amr bin Şuayb’ın dedesinden (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

“Kadın, kocasının kendisini boşadığını iddia edip, sonra buna dâir âdil bir erkek şahit (بِشَاهِدٍ عَدْلٍ) getirdiği zaman, kocasına yemin teklif edilir. Eğer kocası (onu boşamadığına) yemin ederse şahidin şahitliği geçersiz olur ve eğer kocası yemin etmekten

⁹⁰⁶ İbn Mâce, Fiten, 33, c. II, s. 1363. (Yine aynı manada farklı lafızla Ebu Hureyre (r.a.)’den rivayet edilen bir başka hadis ise Buhârî’de Enbiyâ,49, c. IV, s. 143. bapta geçmektedir.); İbn Hanbel, c. II, s. 272, 482, 493.

⁹⁰⁷ Tirmizî, Ahkâm, 1, c. III, s. 612.

⁹⁰⁸ İbn Mâce, İkâmeti’s-Salâti ve’s-Sünneti, 78, c. I, s. 343.

imtina ederse, imtina etmesi başka bir şahit yerine geçer ve boşamaya hükmedilir.”⁹⁰⁹

14. Ali b. Ebi Talib (r.a.)’den, Rasûlüllah (s.a.v.)’in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir:

Dünyanın ömründen sadece bir gün kalsa bile, Allah (c.c) benim ehl-i beytimden bir adam gönderecektir. O, dünyayı (daha önce) zulümle olduğu gibi, adaletle dolduracaktır(يَمْلُؤُهَا عَدْلًا كَمَا مَلَأَتْ جُورًا)⁹¹⁰

15. İyaz b. Hımâr’dan rivayetle Rasûlüllah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

“Kim bir yitik mal bulursa bir veya iki adaletli kimseyi (bu malı emanetine aldığına dair) (فَلْيُشْهَدِ ذَا عَدْلٍ أَوْ ذَوِي عَدْلٍ) şahit tutsun, gizlemesin ve kaybetmesin. Eğer sahibi çıkarsa ona versin, eğer çıkmazsa, o zaman o Allah’ındır, onu istediğine verir.”⁹¹¹

17. Hüseyin b. el-Hâris el-Cedelî şöyle demiştir: “Mekke emiri (halka) hitabetti ve dedi ki: “Rasûlüllah (s.a.v.) bize hilali görerek, eğer göremezsek (فَإِنْ لَمْ نَرَهُ وَشَهِدَ شَاهِدًا عَدْلًا) iki âdil şahidin hilali gördüklerine dair şahâdetleri ile ibâdet etmemizi tavsiye etti.”⁹¹²

18. Ebu Hureyre (r.a.), Rasûlüllah (s.a.v.)’in şöyle buyurduğunu haber vermiştir:

“Her kim müslümanlar arasında hâkimlik yapmak ister ve bu arzusuna erişir, (ثُمَّ غَلَبَ عَدْلُهُ جُورَهُ فَلَهُ الْجَنَّةُ) sonra da (onun) adaleti zulmüne baskın gelirse cennetlik, zulmü adaletine baskın gelen kimse de cehennemlik olur.”⁹¹³

19. Ebu Hureyre (r.a.) şöyle demiştir: Biz bir defa Rasûlüllah (s.a.v.)’in beraberinde yolculuk ederken, bağlı bir deve sürüsü ile karşılaştık. Biz (sütünü sağıp içmek üzere) develerin olduğu yerde toplandık. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) bizi çağırdı. Biz de O’nun yanına döndük. Peygamberimiz (s.a.v.):

“Şüphesiz bu deve sürüsü müslümanlardan bir ev halkının malıdır. Sütü de onların azığı ve Allah’tan sonra muhtaç oldukları bereket ve hayırlı malıdır. İçinde yol azığınız bulunan kaplarımızın yanına döndüğünüzde, içindeki azıklarınızın götürülmüş olduğunu görmeniz sizi sevindirir mi? Bunu adalet (doğruluk) olarak görür müsünüz? (أَتُرُونَ ذَلِكَ عَدْلًا)

⁹⁰⁹ İbn Mâce, Talak, 12, c. I, s. 657.

⁹¹⁰ Ebû Dâvûd, Mehdî, 1, c. IV, s. 473.

⁹¹¹ Ebû Dâvûd, Lukata, 1, c. II, s. 334; İbn Mâce, Lukata, 2, c. II, s. 837.

⁹¹² Ebû Dâvûd, Savm, 14, c. II, s. 752 .

⁹¹³ Ebû Dâvûd, Akdiyye, 2, c. IV, s. 7.

Buyurdu. Sahâbiler: “Hayır” dediler. Peygamberimiz (s.a.v.) : “Şüphesiz bu da öyledir” buyurdu. O zaman biz; “eğer yiyeceğe ve içeceğe muhtaç olursak ne emredersiniz?” Dedik. Bunun üzerine: “Ye, iç ama götürme” buyurdular.⁹¹⁴

4. İnsanlar Arasında Eşit Muamele Etmek, Ayrım Yapmamak:

“Adl” kelimesi bazı hadislerde ise “insanlar arasında eşit muamele etmek, ayrım yapmamak herkese eşit ve hak ettiği şekilde davranma, hakkını verme,” anlamlarına gelmektedir:

1. Ebu Hureyre (r.a.) şöyle demiştir: Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Her insanın bedenindeki her bir eklemin faydalarına karşı (şükretmesi kendi) üzerine bir sadakadır. Güneşin doğmakta olduğu her gün insanlar arasında adalet yapması (eşit davranması) büyük bir sadakadır(يَعْدِلُ بَيْنَ النَّاسِ صَدَقَةٌ).”⁹¹⁵

2. Ebu Hureyre (r.a.)’den rivayete göre, Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Bir erkeğin iki hanımı olur da onlar arasında adaletli (eşit) davranmazsa (فَلَمْ يَعْدِلْ بَيْنَهُمَا جَاءَ يَوْمَ) الْقِيَامَةِ وَشِقَّةٌ سَاقِطٌ kıyamet günü bir tarafı çarpık ve düşük olarak gelir.”⁹¹⁶

3. Nu’mân b. Beşîr (r.a.), Rasûlullah (s.a.v.)’in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “Çocuklarınız arasında adaletli (eşit) davranınız(اعْدِلُوا بَيْنَ أَوْلَادِكُمْ), oğullarınız arasında adaletli davranınız.”⁹¹⁷

4. Âişe (r.a.)’dan rivayete göre, şöyle demiştir: Rasûlullah (r.a.)’ın hanımları, kızı Fatıma’yı Rasûlullah (s.a.v.)’a gönderdiler. O da girmek için izin istedi. O anda elbisem üzerimde olduğu halde Rasûlullah (s.a.v.) benim yanımda uzanmış yatıyordu, ona izin verdi. O da içeri girdi ve: “Ey Allah’ın Rasûlü! Hanımların beni sana göndererek; Ebu Kuhafe’nin torunu (Ebu Bekir’in kızı) hakkında adil davranmanı ve aralarında ayrım yapmamayı istediler” (بِسَائِلَتِكَ الْعَدْلَ فِي ابْنَةِ أَبِي قُحَافَةَ) dedi. Ben susuyordum. Rasûlullah (s.a.v.) ona dedi ki: “Kızım benim sevdiğim kimseyi sen de sevmek ister misin?” Fatıma da: “Evet sevmek isterim” deyince, “O halde bu yanımdaki hanımım olan Âişe’yi sev” buyurdu. Rasûlullah (s.a.v.)’den bunu duyan Fatıma, Rasûlullah (s.a.v.)’in diğer hanımlarının yanına giderek; olup biteni haber verince: Onlar bu yaptığından bir fayda

⁹¹⁴ İbn Mâce, Ticâret, 68, c. II, s. 772.

⁹¹⁵ Buhârî, Sulh, 11, c. III, s. 170.

⁹¹⁶ Tirmizî, Nikâh, 42, c. III, s. 446.

⁹¹⁷ Ebû Dâvûd, Büyû’, 83, c. III, s. 715; İbn Hanbel, c. IV, s. 275.

görmedik, bize bir faydası olmadı tekrar git Ebu Kuhafe'nin torunu (Ebu Bekir'in kızı) hakkında adil davranması gerektiğini söyle dediler. Fatıma: “Hayır vallahi Ona, Âişe hakkında hiç birşey diyemem” dedi. Âişe diyor ki: Bu sefer Peygamber (s.a.v.)'in diğer hanımları Peygamber (s.a.v.)'e Cahş'ın kızı Zeyneb'i gönderdiler. Onunda Rasûlüllah (s.a.v.)'in yanında benim kadar değeri ve kıymeti vardı. Ben Zeynep kadar dindar bir kadın görmedim. Allah'a karşı sorumluluk bilincinde en önde idi, çok doğru sözlü idi, akrabalarına çok bağlı, hayır yapmayı çok seven ve fedakâr biriydi. Doğrulukta ve Allah'a yaklaşımcı amellerde benzersizdi. Çabucak hiddetlenir ve hemen sakinleşirdi. Zeynep geldi, odama girmek için izin istedi. Rasûlüllah (s.a.v.) izin verdi, yanına girdi ve şöyle dedi: “Ey Allah'ın Rasûlü! Hanımların beni Sana göndererek Ebu Kuhafe'nin torunu (Ebu Bekir'in kızı) hakkında adaletli olmanı istediler” dedi ve bana olmadık şeyler söyleyerek lafı uzattı. Ben cevap vermem için izin verir mi diye Rasûlüllah (s.a.v.)'in gözüne bakıyorum. Zeynep yerinden ayrılmadıkça Rasûlüllah (s.a.v.)'in kızmayacağını anladım. Zeyneb'in sözlerine karşılık vererek onu susturdum. Bunun üzerine Rasûlüllah (s.a.v.) Zeyneb'e: “O, Ebu Bekir'in kızıdır” buyurdu.”⁹¹⁸

5. Dönmek, Yönelmek, Yolunu Değiştirmek:

Yine “Adl” kelimesi aşağıda örneklerini verdiğimiz hadislerde ise “dönmek, yolunu değiştirmek, bir yerden başka bir yere sapmak, yönelmek, “ anlamlarına gelmektedir:

1. Üsâme b. Zeyd b. Hârise şöyle demiştir: Rasûlüllah (s.a.v.) Arafe'den döndü(لَمَّا عَدَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ عَرَفَةَ عَدَلَ إِلَى الشَّعْبِ). Caddeye girince inip su döktü(abdest bozdu). Ondan sonra abdest aldı...”⁹¹⁹

2. İbn-i Abbâs (r.a.)'den rivayet edildiğine göre şöyle söylemiştir: “Rasûlüllah (s.a.v.) bir seferinde ana yoldan çıkarak dağ yoluna girdi(عَدَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَا مَعَهُ فِي غَزْوَةِ تَبُوكَ). Biraz sonra küçük abdestini bozdu...”⁹²⁰

3. Urve, babası Muğîre b. Şu'be'nin şöyle dediğini işitmiştir: “Tebûk gazvesinde ben Rasûlüllah'ın yanında bulunuyordum. Rasûlüllah (s.a.v.) sabah namazından evvel yolunu değiştirdi. Ben de değiştirdim. (عَدَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَا مَعَهُ فِي غَزْوَةِ تَبُوكَ)

⁹¹⁸ Nesâî, İshratü'n-Nisâ, 3, c. VII, s. 64; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 13, c. II, s. 1891; İbn Hanbel, c. VI, s. 150.

⁹¹⁹ Buhârî, Vudû, 35, c. I, s. 53.

⁹²⁰ İbn Mâce, Tahâret, 23. c. I, s. 123.

(قَبْلَ الْفَجْرِ فَعَدَلْتُ مَعَهُ) Hemen devesini çöktürdü, ayakyoluna çıktı. Biraz sonra döndü. Ben de mataradan eline su döktüm...⁹²¹

4. Muhammed b. İmrân el-Ensârî, babasından naklediyor: Ben Mekke yolu üzerindeki Serha'nın altında dururken Abdullah b. Ömer bana yöneldi(عَدَلَ إِلَيَّ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ): “Neden bu ağacın altındasın?” dedi. “Gölgesinde oturmak için” dedim. “Başka sebebi var mı?” dedi. “Hayır, sadece gölgesi için” dedim. Bunun üzerine Abdullah b. Ömer eliyle doğu tarafını işaret ederek Rasûlullah'ın (s.a.v.) şöyle buyurduğunu nakletti: “Mina'daki iki küçük dağ arasına varınca orada Sürer denilen bir vadide bir ağaç vardır. O ağacın altında yetmiş Peygamber yaşamıştır.”⁹²²

5. İbn Abbas şunları söylemiştir:

“Bir ayetin manasını Ömer b. Hattab'a sormak niyetiyle bir sene bekledim. Heybetinden dolayı kendisine bir türlü soramıyordum. Nihayet hac için yola çıktı. Onunla beraber ben de yola çıktım. Dönüşte biraz yol alınca bir haceti için misvak ağaçlarına doğru yöneldi (saptı). (فَلَمَّا رَجَعَ فَكُنَّا بِبَعْضِ الطَّرِيقِ عَدَلَ إِلَيَّ الْأَرَاكِ لِحَاجَةٍ لَهُ) Ben de kazay-ı hacet edinceye kadar onu bekledim. Sonra onunla birlikte yola koyuldum...⁹²³

6. Dümdüz Olmak, Bir Hizada Olmak, Doğrulamak Dosdoğru Olmak:

Hadislerde “adl” kelimesi ayrıca “dümdüz olmak, bir hizada olmak, doğrulamak dosdoğru olmak” anlamlarına da gelmektedir:

1. Muhammed b. Müslim b. es-Sâib demiştir ki: Bir gün Enes b. Mâlik'in yanında namaz kıldım da (bana): “Bu sırık niçin yapıldı biliyor musun?” dedi. Ben de: “Hayır, Vallahi bilmiyorum” dedim. O da şöyle dedi: “Peygamber (s.a.v.) bunu eline alır ve “saflarınızı düzgün ve sık tutunuz buyururdu” (اسْتَوُوا وَعَدَّلُوا صُفُوفَكُمْ) dedi.”⁹²⁴

2. Ebu Said el-Hudri (r.a.)'den gelen rivayete göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

“...Saflarınızı dümdüz tutunuz ve birbirinize sımsıkı yapıştırınız. Zira ben sizi arkamdan da görüyorum... (فَاعَدَلُوا صُفُوفَكُمْ وَأَقِيمُوا وَسَدُوا الْفَرْجَ فَإِنِّي أُرَاكُمْ مِنْ وِرَاءِ ظَهْرِي)“⁹²⁵

⁹²¹ Ebû Dâvûd, Tahâret, 60, c. I, s. 103.

⁹²² Mâlik, Hac, 81, c. I, s. 423; İbn Hanbel, c. II, s. 125, 138, 158,

⁹²³ Müslim, Talak, 5, c. II, s. 1111(Bu bapta aynı mana farkı lafızla gelen iki hadis bulunmaktadır.); İbn Hanbel, c. I, s. 33;

⁹²⁴ Ebû Dâvûd, Salat, 94, c. I, s. 434-435; İbn Hanbel, c. III, s. 254.

⁹²⁵ İbn Hanbel, c. III, s. 3.

7. Orta Ümmet:

Yine “Adl” kelimesi Ebû Saîd el-Hudrî’ den gelen şu rivayete göre “orta ümmet” anlamına gelmektedir:

Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) şöyle demiştir: Rasûlüllah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Kıyamet gününde Nûh (a.s.) çağrılacak, Nûh:

“Da’vetine icabet ettim, huzuruna geldim, emrine hazırım yâ Rabbi” diyecek. Allah:”(Emirlerimi ümmetine) tebliğ ettin mi?” diye soracak. Nûh da:”Evet ettim!” diyecek. Bunun üzerine Nuh’un ümmetine: “Nûh size tebliğ etti mi?” diye sorulacak. Nuh’un ümmeti de:”Bizi böyle âhiret azabından korkutan bir peygamber gelmedi!” diyecekler. Bu cevap üzerine Allah:”Ey Nûh, senin tebliğ ettiğine kim şahâdet eder? diye soracak. O da: “Muhammed ve O’nun ümmeti” diye cevap verecek. Akabinde Muhammed ile ümmeti, Nuh’un, ümmetine Allah’ın hükümlerini tebliğ etmiş olduğuna şahadet edecekler. Rasûlünüz de sizin üzerinize bir şahit olacaktır. İşte şu beyanım, zikri ulu olan Allah’in şu kavlidir: “Böylece sizi orta bir ümmet yapmışızdır. İnsanlara karşı şahitler olasınız, bu Resûl de sizin üzerinize şahit olsun diye.”⁹²⁶ Daha sonra Rasûlüllah (s.a.v.) “el-Vasat” kelimesini “el-Adl” (adaletli) (وَالْوَسْطُ الْعَدْلُ) olarak tefsir etmiştir.⁹²⁷

8. Hak Yoldan Sapmak:

İbn Abbas (r.a.)’den gelen şu rivayette ise “adl” kelimesi “haktan, hak yoldan sapmak” anlamına gelmektedir:

“Ancak tövbe ve iman edip iyi davranışta bulunanlar başkadır; Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir.”⁹²⁸ ayeti inince Mekkeliler (Müşrikler) “Biz Allah’ın yolundan saptık.(قَالَ أَهْلُ مَكَّةَ فَقَدْ عَدَلْنَا بِاللَّهِ) ve Allah’ın haram kıldığı nefsi öldürdük, bütün fuhşiyatı istemiş olduğumuz halde İslam dini bize bir fayda vermez” dediler.⁹²⁹

Değerlendirme:

Aynı zamanda bir hadis terimi olan “Adl” kavramı, yani adalet, çoğunlukla, râvîde aranan zihnî özellikleri ifade eden zabt terimi ile birlikte kullanılır. Hadis rivayeti gibi son

⁹²⁶ Bakara, 2/143.

⁹²⁷ Buhârî, Tefsîru’l-Kur’ân, 13, c. V, s. 151; Enbiyâ, 3; Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân, 2, c. V, s. 207; İbn Hanbel, c. III, s. 9, 32, 58.

⁹²⁸ Furkân, 25/70.

⁹²⁹ Buhârî, Tefsîru’l-Kur’ân, 19, c. V, s. 152.

derece titizlik, dikkat ve bilhassa doğruluk ve dürüstlük isteyen bir konuda adalet vasfının aranması aklî ve mantıkî bakımdan da bir mecburiyettir.

Görüldüğü üzere “Adl” kelimesi Hadis-i Şeriflerde “fidye, farz veya nafil, denk, eşit, benzer, kıymet, miktar, hak ve hukuka uygun hareket etmek, herkese eşit ve hak ettiği şekilde davranmak, doğruluk, yaptığı işin hakkını vermek, insanlar arasında eşit muamele etmek, ayırım yapmamak, dönmek, yönelmek, yolunu değiştirmek, dümdüz olmak, bir hizada olmak, doğrulmak, dosdoğru olmak, orta ümmet ve hak yoldan sapmak” gibi anlamlara gelmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KELAM İLMİ AÇISINDAN ADALET

Kelam ilmi istilâhında önemli bir terim olan adalet, genellikle fiillerin vasıflandırılması veya nitelenişi konularında ele alınmıştır. Adalet kavramı Kelâm ilminde tek başına kullanılmamış; genellikle zıddı olan zulüm kavramıyla birlikte “adalet ve zulüm” başlığı altında sunulmuştur. Esasen adalet deyince ilk akla gelen İlâhî Adalet’tir. Kelam ilmi açısından ilâhî adalet konusu ve bu konu kapsamına giren ve kelam mezhepleri arasında tartışılan, Allah’ın Sıfatları (İlim, İrade, Kudret, Tekvin vb.), Kaza ve Kader, Hayr ve Şerr, Hidayet ve Dalâlet konularıyla bağlantılıdır. Bununla birlikte “Adl (veya Adalet)” kavramı, Mu’tezile ile diğer itikadî mezhep mensupları arasında münakaşa konusu olan “Husun-Kubuh, Teklif” gibi konularla yakından alakalı olarak işlenmektedir. Bu sözü edilen konuların hepsi birbirine bağlıdır ve birini diğerinden ayırmak oldukça güçtür. Nitekim Mu’tezilî kelamcılardan Kâdî Abdülcebbar (ö,415/1025), “el-Muğnî” adlı eserinin 6. cüzünün 1. Kısmını “et-Ta’dil ve’t-Tecvir” adıyla bu konuya tahsis ederken, “Şerhu’l-Usûli’l-Hamse” adlı eserinde “adalet ve zulüm” meselesine ayrıca temas etmektedir. el-Muğnî’nin adı geçen cüzünde “adalet ve zulüm” konusunu işlerken daha çok fiillerin “Husun ve Kubuh” olarak nitelenmesine yer vermektedir.⁹³⁰ Bu bölümde adalet kavramını ele alırken Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet mezheplerine göre önce “Kelam İlmi Açısından İlâhî Adalet ve Bu Kapsamda Tartışılan Konulara Genel Bir Bakış” ve daha sonra “Adalet ve Zulüm” şeklinde işleyeceğiz. Zira bir kavramın anlamının tam manasıyla anlaşılabilmesi için zıtların da bilinmesi gerekir. Çünkü eşya zıtları ile tebeyyün eder. Dilbilimcileri, sözcükleri eş ve zıt anlamları ile birlikte vermişlerdir. Kur’ân müfessirleri de kavramları aynı şekilde açıklamışlardır. Kur’ân-ı Kerîm baştan sona zıt anlamlı kavramlarla doludur. Son olarak da Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet mezheplerinin “Adalet Anlayışı Bağlamında Doğal Felaket ve Izdıraplara Bakışını” ele alacağız.

A- KELÂM İLMİ AÇISINDAN İLÂHÎ ADALET

1. Kavram Olarak İlâhî Adalet:

İnsan yapısının zaafarla malul olduğunu, insan çabasının şahsi zaafaların üstesinden gelemeyeceğini varsayan bir toplumda, insanların genel-geçer bir adalet

⁹³⁰ Kâdî Abdülcebbar(v. 415/1025), Ebü’l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerh-u Usûli’l Hamse*, thk. A.Kerim Osman, Mektebetü’l Vehbe, Kahire 1988, s. 151; Gölcük, Şerafettin, *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri*, TDV Yayınları, Ankara 1997, s. 279; Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelam*, Tekin Kitabevi Yayınları, 4. bs. Konya, 1998, s. 244.

standardı ortaya koymaya muktedir olduklarının düşünülmesi imkânsızdır. Böylesi bir toplumda belli bir adalet standardı için ilâhî bir otoriteye müracaat edilir. Tanrı, adaletini ihtiva eden ve peygamberler yoluyla insanlara ulaşan vahiyle zâtını ayan etmiştir. İşte böylesi âli, ilâhî bir kaynaktan neş’et eden adaletin bütün insanlarca kabul edilebilir olduğu düşünülür ve buna “ilâhî adalet” veya “vahyî adalet” denir. Bu sebeptendir ki, vahiyden ve ilâhî hikmetten türeyen adalet kurallarının ve düsturlarının şaşmaz ve mukaddes olduğu düşünülmüş, her zaman ve her yerde bütün insanlığın ihtiyaçlarına cevap verebileceği peşinen kabul edilmiştir.⁹³¹

Bu durumda insanların fiilleri için kullanılan adaletli, adaletsiz, zalim vs. nitelemeler Allah’ın fiilleri içinde kullanılabilir mi? Bu hususta Mutahharî, “adl” kelimesinin, dikkat edilmesi gereken anlamları için şu dört özelliği dile getirir:

a) Ölçülü Olmak: “yükseltti, göğü ve mîzân’ı koydu”⁹³² Bu ayeti kerime, ilâhî adalet çerçevesinde bakıldığında Yüce Allah’ın, evrenin yapısındaki ölçü ve dengeyi gözettiği, her maddeyi gereken miktarda ve gereken bir mesafeye göre yarattığı şeklinde yorumlanmıştır. Bu anlamda “adl”in karşıtı ölçü ve oransızlıktır, günlük dildeki anlamı ile “zulm” değildir.⁹³³

b) “Adl” demek başkasının hakkına saygı göstermek demektir. “Zulm”de buna karşılık başkasının hakkına tecavüz etmek demektir. Durum böyle olunca, zulüm söz konusu olabilmesi için ortada bir “hakk”ın bulunması ve bir varlığın bu hakka karşı bir öncelik, yeğlik ilişkisi olması gerekecektir. Bu ise ancak insani ilişkilerde (benzer varlıklar arasında) geçerlidir. Ama Allah’ın karşısında Allah değerinde bir varlık yoktur ki “zulm” ortaya çıksın.⁹³⁴

c) “Adl”in bir anlamı da eşitliktir. Yani her türlü ayrımcılığın, ayrıcalık gözetmenin giderilmesidir. Bu tanımdan kastedilen, hiçbir şekilde “istihkak” gözetmediği, her şeye, herkese eşit gözle baktığı kastediliyorsa bu adalet anlayışı zulmün ta kendisidir. Ama kastedilen, herkesin istihkakını, hakediş derecesini gözeterek, eşit istihkakı olana eşit davranmak ise, burada adaletin doğru bir anlamı söz konusudur.

d) “Adl”in bir diğer anlamı, hak sahibine hakkını vermek, herkese hakettiğini vermek olarak tanımlanmıştır. Yani dengeli olmaktır. İşte Allah için adalet kavramının tanımını yaparken bu noktaların gözardı edilmemesi gerekmektedir.

⁹³¹ Haddûrî, Mecîd, İslamda Adalet Kavramı, trc. Selahattin Ayaz, 2. bs. İstanbul, 1999, s. 18.

⁹³² Rahmân, 55/7.

⁹³³ Mutahharî, a.g.e., s. 68-69.

⁹³⁴ Mutahharî, a.g.e., s. 56-57.

1.1. İlâhî Adalet ve Hikmet İlişkisi:

Adalet, her şeyi kendi yerine koyma, ifrat ve tefrite kaçmadan ortada ve dengede olma, eşitlik manalarına gelir.

Hikmet ise, işin ve sözün en güzeli, en sağlamı manasını ifade eder.⁹³⁵ Buna göre Allah'ın Âdil oluşundan amaç şudur; Allah hiç bir varlığın hakkını ihlal etmez, yerde bırakmaz, herkese hak ettiğini verir. Hâkim oluşundan amaç da şudur: Yaratılış nizâmı; en güzel, en uygun nizâmdır, diğer bir deyişle mümkün olan en iyi nizâmdır. Buna göre “adalet” ve “hikmet” Allah'ın sıfatlarındandır. Ayrıca bu iki sığata yönelecek şüphe ve tereddütler bakımından birbirine benzemektedir.

Hikmet; Allah'ın Âlim ve Mürid oluşunun, eksiksiz ilim ve mutlak irade sahibi oluşunun tecellisidir. Fakat adaletin “ilim” ve “irade” sıfatları ile ilişkisi yoktur. Sadece adalet, Allah'ın “fail” oluşunun tecellilerinden biridir. Allah'ın adalet ve hikmet sahibi olmasında ittifak eden İslâm mezhepleri bunları farklı anlayarak, farklı yorumlamışlardır. Kısaca değinmek gerekirse Mu'tezileye göre hikmet; failine veya başkasına fayda temin eden şey'dir. Eş'arîler hikmeti; failin kast ve iradesine uygun olarak meydana gelen fiilidir; şeklinde tarif ederken, Mâturîdîler hikmeti ve adaleti şöyle tarif ederler: hikmet; “fayda taşıyın-taşımasını, neticesi iyi ve güzel olan iştir” şeklinde açıklamışlardır.⁹³⁶

1.2. İlâhî Adalet ve Ahlâk İlişkisi:

Ahlâk düzleminde adalet; bireysel ve toplumsal yapıda dirlik ve düzenliğı, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlâki erdem olarak tarif edilmiştir. İslâm ahlâkçıları ise ahlâki erdemleri saymadan önce “ahlâk” kelimesinin türetildiğı hulk'u, davranışlarının düşünme ve zorlama olmaksızın kendinden çıktığı, insandaki kalıcı bir yatkınlık, nitelik, meleke, hal ve huy olarak tanımlamışlardır.⁹³⁷

Adalet - ahlâk ilişkisini belirlemek için her şeyden önce “ahlâk”ın bir ilişki biçimi olduğunu ifade etmek gerekir. Bir kişi ile kişi, kişi ile toplum veya bir insanlık durumu; bir toplum ile toplum veya insan ile tanrı arasında varolan bir ilişkidir. Bu ilişki bir davranış veya bir tutum ile sonuçlanan ve sorumluluk doğuran bir ilişkidir. Aynı zamanda adalet ve ahlâk, kaynağına ve topluma göre değışen izafi kavramlardır.⁹³⁸

⁹³⁵ Sâbûnî(v. 580/1184), Ebû Muhammed Nureddin Ahmed b. Mahmud b. Ebi Bekr, *el-Bidâye fi Usûli'd-din(Mâturîdîyye Akâidi)*, trc. Bekir Topaloğlu, DİB Yayınları, Ankara, 2000, s. 188-189.

⁹³⁶ Sâbûnî, a.g.e., s. 133-134.

⁹³⁷ Çağrııcı, Mustafa, “*Adalet*”, DİA., TDV Yayınları, İstanbul, 1988, c. I, s. 341.

⁹³⁸ Haddûrî, a.g.e., s. 17.

Kur'ân-ı Kerîm açısından bir eylemi, tutumu, davranışı ahlâki (değerli, istenir, faziletli) kılan şeyin ne olduğuna bakacak olursak; ahlâki ilişkiye katılan tarafların her ikisine sağladığı mutluluk, saadet, haz ve fayda olduğunu görürüz.

İlâhî adalet açısından ise Kur'ân-ı Kerîm; bizim erdem, fazilet veya olumlu ahlâki davranış diyebileceğimiz bir çok davranış, eylem ve tutumu Allah'a izafe etmektedir. Örneğin: Allah'ın âdil olması,⁹³⁹ iyilere yardım etmesi,⁹⁴⁰ sevmesi,⁹⁴¹ affetmesi,⁹⁴² vs. Yine Kur'ân-ı Kerîm ahlâksızlık, yanlış veya kötülük olarak nitelediğimiz bir çok davranışı Allah'tan nefyeder. Örneğin; Allah zulmetmez,⁹⁴³ kötülere, zalimleri sevmez⁹⁴⁴ vs. Diğer sıfatlar gibi bunlarda, insani noksanlıkları alındıktan sonra Allah'a izafe edilir. Olumlu ahlâki faziletlerde tam ve mükemmel, olumsuzluklardan ise tamamen müstağnidir.

2. Genel Anlamda Kelam Mezheplerine Göre İlâhî Adalet:

İlâhiyatçılar, ilâhî adaletin tanrıdan neş'et ettiği ve O'nun nihai hâkim olduğu konusunda mutabık olmakla birlikte, aynı adaletin O'nun irade ve kudretinin mi yoksa öz ve kemalinin mi ifadesi olduğunda anlaşamamışlardır. Neticede bu farklılıkların yol açtığı ayrıcalıklar, Müslüman düşünürler arasında, her biri Allah'ın başka bir sıfatını vurgulayan iki ekolün ortaya çıkmasına ve adaletin doğası ile gerek insanın onu yeryüzünde gerçekleştirme yeteneği konusunda, gerekse de insana ahiretteki nasibi konusunda bitmez tükenmez tartışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁹⁴⁵

Adaleti, ahlâki bir erdemdir. Buna göre ahlâki erdemlerin kaynağı konusunda, İslâm düşünürleri kendilerine şu soruları sormuşlardır. Davranışlara ahlâki iyilik veya kötülük vasfını kazandıran, bizzat Tanrı buyrukları mıdır? Yoksa tanrının buyruklarından bağımsız olarak, davranışların ahlâken iyilik veya kötülük gibi özellikleri var mıdır?⁹⁴⁶ Beşeri düzlemde bu şekilde formüle edilirken ilâhî adalet konusunda bu sorular şu formata dönüşmüştür:

a) Allah'ın fiillerinde bir gaye ve sorumluluk var mıdır?

b) İlâhî fiiller adalete veya bizim anladığımız manada ahlâka uygun mudur?⁹⁴⁷ Bu soruların cevabını mezhepler kendi düşünce çizgilerine göre; kimisi adalet ve hikmet

⁹³⁹ Nisâ, 4/135; A'râf, 7/29; Enbiyâ, 21/47.

⁹⁴⁰ Âl-i İmrân, 3/123; Tevbe, 9/25; Mü'min, 40/51.

⁹⁴¹ Âl-i İmrân, 3/135; Mâide, 5/13.

⁹⁴² Nisâ, 4/48; Enfâl, 8/29; Ahzâb, 33/71.

⁹⁴³ Âl-i İmrân, 3/108; Mü'min, 40/31.

⁹⁴⁴ Bakara, 2/190; Âl-i İmrân, 3/57.

⁹⁴⁵ Haddûrî, a.g.e., s. 63.

⁹⁴⁶ Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dini Temeli*, TDV Yayınları, Ankara, 1996, s. 85.

⁹⁴⁷ Güler, İlhami, *Allah'ın Ahlâkiliği Sorunu*, Ankara Okulu Yayınları, II. bs., Ankara, 2000, s. 49.

anlayışına, kimisi merhamet ve sevgi anlayışına kimisi de irade ve kudret anlayışına oturtmuştur.

2.1. Mu'tezileye Göre İlâhî Adalet:

Mu'tezile mezhebinin üzerinde ittifak ettiği beş esas prensip (Usûlü'l Hamse) vardır. Bunlar; Tevhid, Adalet, Va'd ve Va'îd, el-Mezile Beyne'l-Menzileteyn, Emr-i bi'l-Ma'ruf; Nehy-i Ani'l-Münker'dir. Bu ilkelerin tamamını kabul etmeyen Mu'tezilî olarak kabul görmemektedir.⁹⁴⁸ İlâhî adalet açısından bunların en önemlisi ise “adalet” ilkesidir.⁹⁴⁹

Mu'tezile “adalet” ilkesi gereği, Allah'ın bütün fiillerinin mutlak adalet içerdiği, kötülük ve zulmün kesinlikle Allah'a izafe edilemeyeceği, Allah'ın kulları için en uygun en faydalı olanı (aslah) yaratmasının O'nun için zorunlu olduğunu (vâcib) ileri sürer. Genel anlamda Mu'tezile'ye göre hikmet: failine veya başkasına fayda temin eden şey” olarak tanımlanır.⁹⁵⁰ Buna göre Mu'tezile Allah'ın fiillerinde hikmetin bulunduğu ve fiillerin belli sebeplerle meydana geldiğini belirtir. Zira Allah abesten münezzehtir.

Mu'tezile'nin ilâhî adalet kavramı, Allah'ın kusursuz adaletini ifade etmektedir. Buna göre O, her türlü adaletsizlikten bir şekilde berîdir.⁹⁵¹ Mu'tezile, ilâhî adaletin efdal olduğunda diğer kelamcılarla muvafakat halindedirler. Ancak Mu'tezile, vahiyle açıklanan adalet yanında adaletin akıl ile kavranabileceği görüşündedir.⁹⁵² Yani Mu'tezile'nin “adalet” öğretisi akılla temellendirilmiştir. Aklî adalet öğretisinin kapsamı ve karakterini tayin eden üç prensipten söz edilebilir;

a) Rasyonalizm, yani adaleti aklın tayin etmesi (iyi ve kötüyü akıl kendisi bilebilir, Yoksa Allah emrettiği için iyi ve kötüdür denemez)

b) İstemlilik yani “ihtiyar”, insan fiillerinin hür irade sonucu olması keyfiyeti (insan fiillerinin yaratıcısıdır)

c) Sorumluluk, yani insanın adalet ile zulüm arasında yaptığı seçime göre neticede ödüllendirilecek yahut cezalandırılacak olması keyfiyeti.⁹⁵³ Bu noktada vahyin rolü ise; Mu'tezile'ye göre: Ya aklen bilineni doğrulamak yahut akla tamamlayıcı bilgiler

⁹⁴⁸ Ebu Zehra, Muhammed, *Ebu Hanife*, Çev. Osman Keskiöğlü, DİB. Yayınları, 4. bs., Ankara, 2002, s. 169.

⁹⁴⁹ Kâdî Abdülcebbâr, a.g.e., s. 131-134.

⁹⁵⁰ Sâbûnî, a.g.e., s. 133-134.

⁹⁵¹ Haddûrî, a.g.e., s. 66.

⁹⁵² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, thk. İbrahim Medkûr-Tâhâ Hüseyin, El-Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Amme, Kâhire, 1962, c. VI, s. 18.

⁹⁵³ Haddûrî, a.g.e., s. 52; Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Selçuk Yayınları, Ankara, 1982, s. 52.

vermektedir.⁹⁵⁴ İşte bu noktada Mu'tezile, Allah'ın irade ve kudretini sınırladığı, ayrıca da insana "yaratma" vasfını kazandırdığı için diğer mezheplerce eleştiriye tabi tutulmuşlardır.

Mu'tezililer, ilahî adalet bazında, "Tevhid ve Adl" sıfatlarını, eşsizlik belirttiği için kabullenmişler ancak insanî erdemler içinde kullanılan diğer sıfatları reddetmiş ve "Tevhid ve Adl(Birlik ve Adalet)" sıfatlarının bütün diğer sıfatları kapsadığını söylemekle yetinmişlerdir.⁹⁵⁵

Mu'tezile'ye göre, Allah, âdil ve hâkimdir. Ondandır çirkin iş sadır olmaz. O'nun bütün fiilleri güzeldir. Allah, çirkin işin çirkinliğini bilir, ama onu seçmez.⁹⁵⁶ Bu konuda Mu'tezile, Allah ile insanı kıyaslamaktadır. Dayandığı nokta ise insanın bir işin fenalığını bildikten sonra onu yapmamasıdır. Buradan hareketle, Allah'ın da işin kötü oluşunu bildiğini, dolayısıyla da onu yapmadığını söylemektedirler.⁹⁵⁷

2.2. Eş'arîyye'ye Göre İlâhî Adalet:

Eş'arîler'in büyük çoğunluğuna göre; Allah'ın fiillerinden hiçbiri ne kendine yönelik, ne de insana yönelik bir amaç, maksat, gaye, maslahat ve sebeplilik taşımaz. Eğer Allah bir sebepten dolayı bir fiil işlerse, bu O'nun zâtı için bir eksiklik anlamına gelir. Çünkü bununla o kendinde bulunan bir eksikliği tamamlıyor demektir. Oysa Allah bu eksikliklerden uzaktır. O her yönüyle mutlak ve yetkindir. Gaye, sebep, amaç, hikmet, maslahat vs. ise fiilin sonundadır.⁹⁵⁸

Eş'arîler adaleti; "Allah'ın kendi mülkünden istediği gibi tasarruf etmesidir" diye tarif etmişlerdir.⁹⁵⁹ Buna göre adalet, Allah'ın mutlak iradesi ve kudretinin sonucudur. Allah'ın fiil ve emirleri insani anlamda bir adalet standardına konu olmamaktadır.

Eş'arî, "O, yaptıklarından sorulmaz"⁹⁶⁰ ve "O, istediğini yapar"⁹⁶¹ ayetlerine dayanarak Allah'ın, ahlâkî adalete kayıtsızlığını isbat etmeye çalışır. Adalet, iyilik-kötülük kavramlarıyla güç arasında bir bağ kurar. Bunlar mutlak güçten bağımsız, kendi başına istenir şeyler değildir. Tersine iyi kötü olan onun istediğidir. Örneğin, eğer Allah ahirette çocuklara azap etse, müminleri cehenneme, kâfirleri cennete koysa, yalanı iyi görse, iyi-

⁹⁵⁴ Kılıç, a.g.e., s. 101.

⁹⁵⁵ Eş'arî(v. 324/936), Ebu Huseyn Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l İslamiyyîn Ve'htilâfu'l-Musallîn*, thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire, 1990, s. 218-223.

⁹⁵⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh-u Usûli'l Hamse*, s. 301-302.

⁹⁵⁷ Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., s. 302.

⁹⁵⁸ Yüksel, Emrullah, *İlâhî Fiillerde Hikmet*, AÜİFD. sy. VIII, s. 43.

⁹⁵⁹ Eş'arî, *Kitâbü'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut, 1953, s. 55.

⁹⁶⁰ Enbiyâ, 21/13.

⁹⁶¹ Hûd, 11/107.

âdil olan bunlardır.⁹⁶² Dolayısıyla Allah-insan ilişkisinde, Allah'ın yaptıklarının anlamamızı sağlayan anlamında nesnel bir adalet anlayışı bulunmamaktadır. Çünkü adalet kavramının içeriği aşkınlaştırılmıştır. Zaten Eş'arîler de Mu'tezilî muhaliflerini tenkit etmekten öte, adalet konusunda fazla bir şey söylememişlerdir.⁹⁶³ Eş'arîlerin adalet konusunda ki bu anlayışları, ilâhî fiillerin keyfiliği problemini doğurmuştur.

2.3. Mâturîdî'ye Göre İlâhî Adalet:

Mu'tezile'nin adalet teorisi daha çok teolojik karakterde, Eş'arî'nin adalet teorisi ise daha ziyade felsefi ve mantıki karakterde birtakım problemlerin doğmasına yol açtı. Bu problemlere getirdiği izah tarzları ile kendine has orijinal bir adalet ve ahlâk teorisi geliştiren Mâturîdî, ahlâki sorumluluk ve yükümlülüğün temellendirilmesinde Eş'arî'ye, ahlâki değerler bahsinde de Mu'tezile'ye daha yakın gibi gözüktür, bu benzerliklere rağmen Mâturîdî'nin adalet ve ahlâk teorilerinin kendine has bir yapısı vardır.

Adalet konusunda Mâturîdî'nin Mu'tezile ile ortak kanaati, Allah'ın fiillerinin, özellikle de insana ilişkin fiillerinin hiçbirisi hikmet, maslahat, sebep ve illetten bağımsız değildir. Çünkü Allah abesle iştiğal etmez. Fiillerde maksat, hikmet, illet, maslahat, gaye ve sebebin olması Allah'ın eksikliğinden değil, O'nun kemalinden kaynaklanır.⁹⁶⁴

Mâturîdîler adalet ve hikmeti şöyle tarif etmişlerdir: “Hikmet, fayda taşısın taşımamasın, neticesi iyi ve güzel olan iştir.”⁹⁶⁵ Bu hususta Mâturîdî şöyle der: “Kim Allah'ı hakkıyla tanır, O'nun zenginliğini, gücünü, yaratma ve yönetmedeki kudretini ve hâkimiyetini bilirse, O'nun fiilinin hikmet dışına çıkmadığını bilir; Çünkü O, zâtıyla hâkim'dir, müstağnidir, âlimdir. Mâturîdî, adalet ve hikmeti olumlu ahlâki davranışla; zulm ve anlamsız iş yapmayı da (sefeh), olumsuz ahlâki davranışla ilişkilendirir. Sonra esasında, zulüm ve anlamsız iş yapmanın ikisi de kötüdürler. Adalet ve hikmet ise iyidirler... Ve eğer her şey de adalet ve hikmetin iyiliği, zulüm ve anlamsız iş yapmanın kötülüğü sabit ise, Allah'ın yarattığı her fiilin en azından adalet ve hikmetle vasıflanması gerekir veya âlim, müstağni, kerim ve cömert olması hasebiyle ihsan ve faziletle nitelenmesi gerekir.”⁹⁶⁶

Dikkat edilirse Mâturîdî, Mu'tezile kadar adalet üzerinde yoğun olarak durmasa da, Allah'ın fiillerinin adalet, ihsan ve faziletten başka bir şeyle nitelenemeyeceğini

⁹⁶² Eş'arî, a.g.e., s. 117-118.

⁹⁶³ Kılıç, a.g.e.,s. 102.

⁹⁶⁴ Mâturîdî(v. 333/944) Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmut, *Kitâbu't-Tevhîd Mukaddimesi*, thk. Fethullah Huleyf, Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, 1979, s. 215.

⁹⁶⁵ Sâbûnî, a.g.e., s. 42.

⁹⁶⁶ Mâturîdî, a.g.e., s. 217-219.

belirtiyor. Yalnız Mâturîdî, insan aklının her zaman Allah'ın fiillerindeki hikmet, adalet ve ihsanı anlayamayacağını söyler. Bunu da insanın bilgisinin sınırlı oluşuna ve duyguların tesiriyle yanlıya düşme riskine bağlar.⁹⁶⁷ Yani akıl, iyi ve kötünün ne olduğunu vahyden bağımsız olarak kavrasa da, insan sınırlı yetilerinden dolayı her zaman vahin yol göstericiliğine ihtiyacı vardır. Eş'arîlerin ortaya attığı ve anlaşılmasında güçlük çekilen "kesb" anlayışı Mâturîdîlik'de anlaşılır hale gelmiştir.⁹⁶⁸

3. KELAM MEZHEPLERİNİN İLÂHÎ ADALET KAPSAMINDAKİ KONULARA BAKIŞI:

3.1. İlâhî Adalet Ve Allah'ın Sıfatları:

İlâhî adaletle alakalı olarak, Allah'ın sıfatlarından, ilim, irade, kudret ve Mâturîdî'ye göre tekvin sıfatları yakından ilgilidir. Çünkü sıfatlar bizi doğrudan Tanrı-âlem ilişkisi bağlamında ilâhî adalet sorununa götürür. Allah'ın sonsuz kudretinin âlemdeki yansıması nedir? O'nun kudreti sonsuzsa, benim kudretim ne olacak? Allah iyi ise, âlemde küllî tarzda görülen bu acı çekme nedir? Her şeyi dileyen ve yapıp-eden Allah ise, ben neyi dilemekte ve yapıp etmekteyim?

İşte bu noktada tanrı-âlem veya tanrı-insan ilişkisini, doğru bir noktaya taşıyabilirsek ilâhî adalet sorununa büyük oranda cevap vermiş oluruz. Ama bizim şimdi yapacağımız şey sadece mezheplerin bu husustaki görüşlerini aktarmaktan ibaret olacaktır.

3.1.1. İlim Sıfatı:

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın ilim sıfatıyla muttasıf olduğuna delalet eden ayetlerden birkaçı şöyledir:

"O, karada ve denizde ne varsa bilir; O'nun ilmi dışında bir yaprak bile düşmez. O yerin karanlıkları içindeki tek bir taneyi dahi bilir."⁹⁶⁹

"Göklerde ve yerde olanları Allah'ın bildiğini görmüyor musun?"⁹⁷⁰

"Şüphesiz ki Allah her şeyi bilendir."⁹⁷¹

"Allah, gözlerin hain bakışını ve kalplerin gizlediğini bilir."⁹⁷²

⁹⁶⁷ Mâturîdî, a.g.e., s. 218-219.

⁹⁶⁸ Öner, a.g.e., s. 53.

⁹⁶⁹ En'âm, 6/59.

⁹⁷⁰ Mücâdele, 58/7.

⁹⁷¹ Enfâl, 8/75.

⁹⁷² Mü'min, 40/19.

“Hiç yaratan bilmez mi? O, en ince işleri görüp bilmektedir ve her şeyden haberdardır.”⁹⁷³

“İlim” sıfatı öteki bütün sıfatların şu veya bu şekilde dayandığı temel sıfat durumundadır. Allah’ın dilemesi ve yaratması hep bilgisine göre olur.

İlâhî adalet meselesinde en çok itiraz, Allah’ın eşyanın ne şekilde vuku bulacağını bilip, hükmetmesi noktasından gelmekte ve Allah’ın ezeli ilmiyle olacakları bilmesi ve yazmasının cebr fikrine sevkettiği düşüncesi doğmaktadır. Ayrıca, hem her şeyi bilen, hem de iyi olan bir Allah o zaman neden kötülöklere, ıztıraplara son vermiyor? diye de sorgulanmaktadır. Bunun için Allah’ın ilminin, ilâhî adaletile ilgisi tespit edilmelidir.

3.1.1.1. Mu’tezileye Göre İlim Sıfatı:

Cenâb-ı Hakk’ın âlim oluşu hususunda ittifak eden Mu’tezile, Allah’ın bilmesi hususunda, Allah’tan muhkem fiilin sadır olmasını delil getirir. Çünkü ondan muhkem fiilin sadır olması, O’nun âlim oluşunun, delilidir.⁹⁷⁴

Mu’tezile’ye göre Allah, eşyayı ezeli ve ebedi olarak bilir. Allah’ın unutarak veya cehaletle bilmemesi caiz değildir. Yani hiçbir şekilde eşyayı bilmemesi caiz olmaz. Allah eşyayı ezelde bilir, çünkü eğer Allah ezelde bilmez de, sonradan bilir hale gelseydi, yenilenen, tazelenen ve sonradan meydana gelen bir ilimle bilmesi gerekirdi. Bu ise, batıldır. Zira Allah’ın ilmi, ilimle muttasıf olan zâtıdır. Mu’tezile’e göre; Allah’ın eşyayı ezelde bilmesinden bilinen eşyanın da ezelden beri mevcut bulunduğu, yani kadim olduğu neticesini çıkarmamak lâzımdır. Onlar bununla, “Allah’ın o eşyayı ihdas ve icad ettiği zannını, eşyanın meydana geleceğini ezelde bilir manasını kastetmektedirler.”⁹⁷⁵

Ayrıca Mu’tezile’ye göre Allah’ın ilmi birdir ve onda çoğalma yoktur. Allah bir ilmiyle bütün malumatı ezelden ebede kadar bilir ve Allah’ın olacak bir şeyi bilmesi, olanı bilmesi gibidir. Olacağı bildiğinden de olmuş olanı bildiğinden de zâtında herhangi bir değişme olmaz.

3.1.1.2. Eş’arî ve Mâturîdî’ye Göre İlim Sıfatı:

Eş’arî ve Mâturîdî, Allah’ın ilminin ezeli, zâtı ile kâim bir sıfat olduğu ve bütün malumatın, ilâhî ilminin kendisine taalluku ile açığa çıktığı hususunda fikir birliği içindedirler.⁹⁷⁶

⁹⁷³ Mülk, 67/14.

⁹⁷⁴ Kâdî Abdülcebâr, el-Muğnî, c. VI, s. 156-158.

⁹⁷⁵ Adam, Hüdaverdi, *Muhyiddin İbnu’l Arabi ve Kaza-Kader Problemi*, Değişim Yayınları, Adapazarı, 1998, s. 106.

⁹⁷⁶ Sâbûnî, a.g.e., s. 71-73.

Eş'arî ve Mâturîdî ilâhî ilmin zatî olduğunda da fikir birliği etmişlerdir. Yani, Allah, ilm-i ilâhî'nin hâsıl olması için; aletlere, vasıtalara, düşünmeye veya araştırmaya ihtiyacı yoktur. Aynı zamanda O'nun ilmi hem ezeli, hem de mutlaktır, hâdis değildir. Sonradan meydana gelmemiştir. Allah, kendinden başka şeyleri ezelde bildiği gibi, kendi nefisini de bilir. Çünkü eğer öyle olmasaydı cahil olması gerekirdi ki, Allah bundan münezzehtir.⁹⁷⁷

Eş'arî ve Mâturîdî'ye göre Allah, tam ve kadim bir ilimle muttasıftır. O'nun bu ilmi ezel ve ebedde her şeye taalluk eder. Eş'arî ve Mâturîdî'ye göre ilim bulunduğu hal üzerine maluma tabidir. Yani malum ilme, ilim de maluma tesir etmez. İşte bundan dolayı, Cenab-ı Hakk varlığı ve yokluğu birlikte aynı anda biliyor, denilemez. Bu imkânsızdır. Çünkü Allah ma'dumu yokluk halinde, ma'dum olarak bildiği gibi, onu nasıl varlığa çıkaracağını da bilir. Aynı şekilde varlığı, var olanı varlık halinde bildiği gibi, onun nasıl yok olacağını da bilir. Zira Allah, sevap işleyeni sevap işliyor, günah işleyeni de günah işliyor olarak bilir. Bütün bu durumlarda Cenab-ı Hakk'ın ilminde bir değişiklik olmadığı gibi, O'nun için yeni bir ilimde meydana gelmez. Çünkü değişme ve ihtilaf ancak yaratıklarda meydana gelir. Böylece Ehl-i Sünnet, bir proje halindeki ezeli bilginin, ilm-i ilâhînin nötr bir bilgi olduğunu, yani meydana gelmeyi gerektirmediğini, insanın kendi tercihine göre hareket etmesini engellemediğini ifade etmiş olur.⁹⁷⁸

3.1.2. İrade Sıfatı:

Allah'ın irade sıfatıyla ilgili şu ayetleri örnek olarak verebiliriz:

“Allah dilediğini yaratır. Bir işe hükmedince ona sadece “Ol!” der; o da olurur.”⁹⁷⁹

“Biz, bir şeyin olmasını istediğimiz zaman, ona (söyleyecek) sözümüz sadece “Ol” dememizdir. Hemen olurur.”⁹⁸⁰

Allah'ın irade sıfatı ilim sıfatıyla iç içedir. Zira, irade olmadan ilim sadece bilme manasını ifade edeceğinden her şeyin proje safhasında kalması gibi bir neticeye götürür. Bunun içinde ilm-i ilâhîde olanın yapılabilmesi ve yaratılabilmesi için mutlaka iradenin de bulunması zaruridir.⁹⁸¹

⁹⁷⁷ Adam, a.g.e., s. 109.

⁹⁷⁸ Özcan, Hanifi, *Bilgi-Objekt İlişkisi Açısından İnsan Hürriyeti*, İİFD., İzmir, 1989, sy. V. s. 263.

⁹⁷⁹ Âl-i İmrân, 3/47.

⁹⁸⁰ Nahl, 16/40.

⁹⁸¹ Adam, a.g.e., s. 123.

İrade, “fiilin, Allah’ın takdir buyurduğu ve irade ettiği şekilde meydana gelmesidir”⁹⁸² ve dileme isteme, bir şeyin yapılmasına da yapılmamasına da muktedir olan diye tarif edilmiştir.⁹⁸³

3.1.2.1. Mu’tezile’ye Göre İrade Sıfatı

Mu’tezile âlimlerinin hepsi, Allah’ın mürid olduğunu ve irade sıfatı ile muttasıf olduğu hususunda ittifak halindedirler. Onlara göre irade, fiilî sıfatlardandır.⁹⁸⁴

Mu’tezilî âlimler, Allah’ın iradesinin herhangi bir mahalde kâim olmaksızın hadis olduğunu söylemişlerdir. Bu fikri, Allah’tan tecsimi nefyetmek için ileri sürmüşlerdir. Çünkü irade bu görünür âlemde, bir mahalle muhtaçtır ki, o da kalptir. Halbuki Allah cisim olmaktan münezzehtir ve iradesi de bir mahalle muhtaç değildir.⁹⁸⁵

Görüldüğü gibi Mu’tezile, iradeyi fiili sıfatlar arasında ele almakta ve O’nun hadis olduğunu kabul etmektedir. Yine onlara göre irade, herhangi bir mahalde kâim olmadığı gibi, tagayyür ve teaddüde de elverişli görünmektedir.

3.1.2.2. Eş’ariye ve Mâturîdî’ye Göre İrade Sıfatı

Ehl-i Sünnet kelâmcıları iradeyi ezeli, zâtî ve mutlak olarak anlarlar. Allah’ın iradesi zati olup, zaman ve mekân itibarıyla değişmez.

Allah’ın mutlak irade anlayışını Bâkılânî şöyle ifade ediyor: Allah kitabında: “Çünkü Rabbin dilediğini noksansız yapar.”⁹⁸⁶ buyuruyor. Bu ayetle Allah’ın, yaratıkların fiillerinin ve bütün olayların yaratıcısı olduğuna dair delil getirilmiştir.⁹⁸⁷

Eş’arî ve Mâturîdî’ler, iradenin kadim ve Allah’ın zâtı ile kâim bir sıfatı olduğu hususunda ittifak halindedirler. Onlara göre irade; zaman, mekan, cihetler, miktarlar, varlık ve yokluk gibi şeylerle mümkün varlıkta tahsis sıfatıdır. Meydana gelen her şey Allah’ın iradesi, kaza ve kaderiyle olur, hayr olsun, şer olsun. Bu sebeptendir ki âlimlerimiz; “Allah’ın iradesi ilmi ile beraber yürür” demişlerdir. Doğru olan “irade fiil ile beraber yürür” denilmesidir. Bunun manası şudur: Allah’ın fiili olan her şey aynı zamanda O’nun muradıdır görüşlerini ileri sürer.⁹⁸⁸

⁹⁸² Mâturîdî, a.g.e., s. 294.

⁹⁸³ Sâbûnî, a.g.e., s. 193.

⁹⁸⁴ Yurdagür, Metin, *Allah’ın Sıfatları (Esmâü’l-Husnâ)*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1984, s. 22-24.

⁹⁸⁵ Adam, a.g.e., s. 127.

⁹⁸⁶ Hûd, 11/107.

⁹⁸⁷ Göçlük, Şerafettin, Toprak, Süleyman, Kelâm, s. 225.

⁹⁸⁸ Sâbûnî, a.g.e., s. 82.

3.1.3. Kudret Sıfatı

Kudretin lügat anlamı; güç, güç yetme, yapabilme, kendi iradesiyle bir fiili işleme veya terketme niteliği olarak tarif edilmiştir.⁹⁸⁹

Buna göre kadir, kendi iradesiyle, ihtiyarıyla bir işi yapma veya terketme sıfatıyla vasıflanmıştır. Dilerse fiili yapar, dilerse terkeder. Allah kudreti ile bir şeyin icadını dilerse, onu var eder, vücuda çıkarır, icad etmeyi dilemezse terkeder. Bundan dolayı da, bir şeyin meydana getirilmesi veya terkedilmesi, icad edilmemesi, zâtının lâzımı değildir. Kudretin zatî olması böyle bir durumu yani icad veya tekvini zâtının gereği olmasını icap ettirmez.

Kudret hakkında mezheplerin görüşleri “irade” sıfatıyla hemen hemen aynıdır. Kelâmcıların bahsettiği Allah’ın kudretinin umumi oluşu ve bütün mümkinâta tealluku iki manaya gelir:

- a) Kudretin bütün mümkinâta taalluka selahiyetinin bulunması.
- b) Mümkînâta görülen âlemdeki bütün mevcudatın var olmasının ister bizzat, isterse bi’l-vâsıta Allah’a müstenid olması.

Birinci manaya göre, Ehl-i Sünnet ve Mu’tezile arasında itilaf vardır. Mâturîdî ve Eş’arî’ye göre Allah’ın kudreti bütün mümkinâta taalluk edebilir. Allah, aklın meydana gelmesini mümkün gördüğü her şeye kudreti yetmekle vasıflanmıştır. Bu konuda onlar ilimle kudreti eşit kabul ederler. Malum, ancak Allah’ın bildiği, makdurda ancak Allah’ın kadir olduğu şeydir. Bu noktada; Allah, kâfirin küfrünü dileyseydi cebr olmaz mıydı? diye sorulan soruya cevabı “bu soru karşısında size Allah’ın ilim sıfatı ile mukabele ederiz” demiştir⁹⁹⁰.

Mu’tezile âlimlerinin çoğuna göre de Allah’ın zulüm yapmaya imkanı vardır, fakat asla zulmetmez. Yani Allah’ın zulme kudreti vardır ve Allah fiillerinde hürdür. Fakat Allah zulmetmez, çünkü Allah kâmidir. Zulüm ise zâtında çirkin bir şeydir. Bunun için kâmil olan çirkin olanı işlemekten münezzehtir. Mu’tezile’nin bir kısmına göre ise mesela Nazzam; Allah’ın kudreti zulme taalluk etmez. Zira Allah’ın zulm ve yalanla vasıflanması “aslah” olan fiili terkedip, aslah olmayanı işlemesidir ki, caiz olmaz. Ehl-i Sünnet’ten Mâturîdîler de bu görüştedirler.⁹⁹¹

⁹⁸⁹ Sâbûnî, a.g.e., s. 196.

⁹⁹⁰ Sâbûnî, a.g.e., s. 144-146.

⁹⁹¹ Adam, a.g.e., s. 144.

3.1.4. Tekvin Sıfatı:

Sübûtî sıfatlar ve fiilî sıfatların tarifi konusunda olduğu gibi; fiili sıfatların, ezeli veya hadis olması hususunda Eş'arîyye, Mâturîdîyye ve Mu'tezile arasında anlaşmazlık vardır.⁹⁹²

Mâturîdî âlimleri; Allah'ın bütün sıfatları kadim olup, O'nun zâtı ile kâimdir derken, Eş'arî ve Mu'tezile ise; ilim ve kudret gibi zatî sıfatlardan olanların hepsi kadim olup yüce Allah'ın zâtı ile kâimdir. Allah'ın zâtı ile kâim değildir diyerek “tekvin” sıfatını kadim olarak kabul etmemişlerdir.⁹⁹³

Tekvin, lügat mana olarak; var etmek, varlık sahasına çıkarmak, mümkün yokken varlık sahasına çıkarmak manasına gelmektedir.⁹⁹⁴

Mâturîdîlerin “tekvin” sıfatı hakkındaki görüşleri iki noktada odaklanmıştır:

- a) Tekvin sıfatı hakiki, müstakil ve zatî sıfatlardandır.
- b) Tekvin, zât üzerine zâid, Allah'ın zâtıyla kâim, kadîm bir sıfattır.⁹⁹⁵

Bu görüşün sonucu olarak, âlemin hâdis değil kadim olduğu anlayışının ortaya çıktığını düşünenlere karşı Sâbûnî şöyle diyor: “Siz kâinatın varlığını tekvine bağlı kabul etmekle onun hadis olduğunu da benimsemiş oluyorsunuz. Çünkü kadîm, varlığı başkasına bağlı olmayan şeydir. Mevcudiyeti başkasına bağlı olan şey ise hâdistir.” İşte bu anlayışa göre tekvin sıfatı Mâturîdîler'e göre kadim, vücûdî ve sübûtî bir sıfattır.

3.2. Kelam Mezheplerine Göre Kaza ve Kader:

Mezhepler, Allah'ın sıfatlarını anlamlandırma çizgilerine göre kaza ve kader problemini ele almışlardır.

Kazanın lügat manası; emir, yapılan bir işin tamamlandığını ifade, bir gayeye yönelik planlı ve emsalsiz iş yapma, yapılan bir işi sağlam yapma, bildirme, bir işi yerine getirme ve bitirme, sorumluluktan kurtulma gibi pek çok manayı ifade eden kazanın en meşhur manasının “hüküm” olduğunu ifade edenler olduğu gibi, ölüm, öldürme, yaratma, infaz, icab manaları üzerinde duranlar da vardır.⁹⁹⁶ Kaderin ise lügatte iki temel manası vardır;

⁹⁹² Adam, a.g.e., s. 147.

⁹⁹³ Sâbûnî, a.g.e., s. 86.

⁹⁹⁴ Sâbûnî, a.g.e., s. 207.

⁹⁹⁵ Adam, a.g.e., s. 148.

⁹⁹⁶ Adam, a.g.e., s. 164.

a) Tertip ve had, sınırlar, ölçü, miktar manalarına gelir ki, burada had ve sınırdan bir şeyin ortaya çıktığı hududu tayin eder. Bu da, her şeyi ister hayır ister şerr ister güzel ister çirkin olsun bulunduğu hal üzere yapmaktır,

b) Kader, her şeyin bulunduğu hal üzere, olduğu gibi beyan edilmesi manasına gelir. Bunların dışında kader; hazırlamak, düzeltmek, kolaylaştırmak ve müddet tayin etmek gibi başka manalara da gelir. Kaza ve kader lügatte ayrı ayrı kullanılsa da terim olarak birlikte kullanılır.⁹⁹⁷

Mâturîdî mezhebinin kaza ve kader anlayışı ise şöyledir: Kaza; Allah'ın eşyayı itkan ve ihkamla, en güzel ve en mükemmel şekilde icad etmesi, kader ise; Allah'ın her bir mahlûku ezelde kendisine ait vasfıyla tahdid, ta'yin ve tespit etmesidir. Bu tehdidde, güzellik, çirkinlik (husun-kubuh), fayda ve zarar bulunduğu gibi, hadisenin zaman ve mekânıyla, ona terettüp edecek olan sevap ve ikâbı da ihtiva etmektedir.⁹⁹⁸

Tarifte görüldüğü gibi, Mâturîdîlere göre kaza, tekvine râci olan bir yaratmadır. Kader ise, Cenab-ı Hakk'ın ilim ve irade sıfatına râci olan tahdid ve takdirdir.

Eş'ârîlere göre ise kaza; eşyaya ezelde buldukları hal üzere Allah'ın iradesinin taalluk etmesidir. Kader ise; zâtların, sıfatların, fiillerin, hallerin, zamanların, mekanların ve normal olarak sebeplerin kaza ile tahdid edilmiş eşyayı miktarları üzerine Allah'ın icadıdır.⁹⁹⁹

Demek ki kaza, Eş'ârîlere göre, Allah'ın eşyadaki kadim iradesidir ve kader, onlara göre zatî sıfatlardandır. Bu durumda kader yaratma ve icad etmedir. Buna göre, Eş'ârîlere göre kazanın kaderden önce olduğunu söyleyebiliriz. Yani Mâturîdîlere nisbetle Eş'ârîler, kadere kaza, kazaya da kader manası verirler.¹⁰⁰⁰

3.3. Kelam Mezheplerine Göre Hayr ve Şerr:

Batılıların ve felsefenin “kötülük problemi” olarak ele aldığı bu konuyu kelâmcılar “Hayr ve Şerr” olarak işlemişlerdir. Daha çok ahlâki kötülükler bu şekilde vasıflandırılırken, hastalıklar ve doğal afetler gibi batılıların tabii veya fiziksel kötülük olarak nitelendirdikleri olgular pek kötülük kavramının ilk anda gelen şumulu içinde sayılmamakta, bunlar daha çok “bela” ve “musibet” kavramlarıyla ifade edilmektedir.¹⁰⁰¹

⁹⁹⁷ Adam, a.g.e., s. 169.

⁹⁹⁸ Sâbûnî, a.g.e., s. 135.

⁹⁹⁹ Adam, a.g.e., s. 171.

¹⁰⁰⁰ Sâbûnî, a.g.e., s. 194.

¹⁰⁰¹ Yaran, Cafer Sâdık, *Kötülük ve Teodise* (Batı ve İslam Din Felsefesinde “Kötülük Problemi” ve Teistik Çözümler), Vadi Yayınları, Ankara, 1997, 195, s. 24.

İslâm âlimleri hayr ve şerr meselesini izah ederken, kaza-kader ve ilâhî irade ilgi kurarak izah yoluna gitmişlerdir. Bu meselede mezhepler arasında farklı görüşler ortaya çıkmış, Allah'ın fiilleri tartışılmıştır. Âlemde şerrin bulunup-bulunmadığının; bulunuyorsa kaynağının ne olduğunun münakaşası yapılmıştır. Hatta tartışmalar içine varlık-yokluk da girerek, varlığın ve yokluğun hayır ya da şer olup-olmadığı üzerinde de fikir yürütülmüştür. Hayır ve şer ârizi midir asli midir? konuları ele alınmış, hatta Allah'ın geniş rahmetiyle meseleye bir ufuk kazandırılmaya da gayret edilmiştir.

İnsanlar, hayır-şer, doğru-yanlış, güzel-çirkin kelimelerinin anlamlarını farklı düşünürler. Güzel ve örnek kabul edilebilecek davranış şekilleri ve kriterleri de milletten millete değişiktir. Bu açıdan “hayır” kelimesinin birbirinden çok farklı manalarda kullanıldığını görürüz. Yeri geldiğinde güzel, yeri geldiğinde faydalı manasında kullanıldığı gibi, bir gayenin tahakkuku manasında da kullanırız. Şerr ise “bela ve musibet” kavramlarıyla izah olunur.

3.3.1. Mu'tezile'ye Göre Hayr ve Şerr:

Mu'tezile, şerri ve çirkinini değişik lafızlarla tarif etmiştir. Bazıları şer için; “onu yapanın yapmayacağı, yapmaması gereken şeydir” derken bazıları ise; “hususî bir suretle bildiği zaman, failin onu yapmayacağı şeydir” demişlerdir. Mu'tezilî âlim Kâdî Abdülcebâr, hayır ve şerri şöyle tarif etmiştir: “Hayır, faydalı ve güzel olan; şer, zararlı ve çirkin olan şeydir”¹⁰⁰²

“Kul, Allah'ın kendisine tevdi ettiği kuvvetle ihtiyari fiillerini bizzat kendisi yaratır” diyen Mu'tezile, âlemde meydana gelen şerleri iki gruba ayırır:

a) Küfür ve mâsiyet gibi kulların ihtiyar ve kudretiyle meydana gelenler. Allah bunları hem irade edip istemez, hem de razı olmaz.

b) Allah'ın yarattığı şerler; Bazı kullarda, meydana gelen hastalıklar, günah işleyenler için dünya ve ahirette vâkî olacak cezalar gibi. Mu'tezile'ye göre bunları yaratan Allah'tır, Bunlar, Allah'ın fiili olmaları sebebiyle hakiki hayırdırlar. Fakat mecazi olarak şer diye isimlendirilmiştir.¹⁰⁰³

Mu'tezile hayır ve şerrin ölçüsü hususunda çok açık bir tavır sergilemektedir. Aklı olduğundan daha farklı mütalaa ederek, hayır ve şerrin, husun ve kubuhun güzel ve çirkin görülmesinde akli asıl ve ilk merci haline getirmişlerdir. Onlara göre, husun ve kubuh eşyanın iki zatî sıfatıdır. Bunun için de dinin gelmesinden önce de akıl eşyanın çirkin

¹⁰⁰² Kâdî Abdülcebâr, el-Muğnî, c. VI, s. 27.

¹⁰⁰³ Adam, a.g.e., s. 262.

görünmesi konusunda dinin hükmü geldiği zaman, bu sadece haber verme ve pekiştirme kabilinden olur, tespit etme değil.¹⁰⁰⁴

Mu'tezile, husun ve kubuhun eşyada zatî olduğunu, buna bağlı olarak da emir ve nehye ihtiyaç kalmadan aklın onları idrak edebileceğini belirtirken, insanın yaptığı fiilden sorumlu tutulması keyfiyetini ön plana çıkarmak ister. Çünkü buna göre hareket edecektir.

3.3.2. Eş'arî'ye ve Mâturîdî'ye Göre Hayr ve Şerr

Ehl-i Sünnet, hayı ve şer kelimeleri arasında ancak dinin varid olmasından sonra ayırım yapar. Onlara göre din, şerleri men etmiş, hayırla da emretmiştir. Bunun için Ehl-i Sünnete göre zararlı bir iş mutlak surette şerdir. Fahrüddin Râzî de şerri iki kısma ayırır:

a) Bizzat şer: Bu, bir şeyde bulunması gereken zaruri şeylerin ya da bir şeye has faydaların bulunmamasıdır. Görmesi gerekenin gözlerinin olmaması gibi.

b) Ârîzi şer: Bu, aslında şer olmayan hatta bazen tam tersine hayır olan şeydir. Mesela; ateşin yakıcı olması hasebiyle yakması hayırdır. Fakat yakıcılık özelliği insana zarar verdiği zaman şerr olur ki bu mutlak değil ârîzi bir şerdir.¹⁰⁰⁵

Hayır ve şerrin anlaşılmasında Mâturîdî ve Eş'arî'ler hemen hemen fikir birliği içindedirler. Ama hayır ve şerri tespitinde kullandıkları ölçüt ise birbirlerinden tamamen farklıdır.

İslâm Âlimleri hayır ve şerrin ölçütü konusunda da ihtilaflıdır. Ama genel olarak iki grupta toplayabiliriz.

a) Allah'ın kâmil manadaki azametini, kainatta ve kullardaki mutlak tasarrufundaki hürriyetine bakarak eşyanın bütününde hayr ve şerr, güzel ve çirkin ölçülerini tesbit edenin Allah olduğunu kabul edenler. Bunlar akla da yer vermişlerdir. Ama biraz önce Mu'tezile'de gördüğümüz gibi "değer ölçülerini koyan değil; değer ölçülerini keşfeden" anlamında.

b) Allah'ın âlemle olan ilgisine ve adaletine bakarak, eşyada güzeli ve çirkinini, hayrı ve şerri tesbit etmeye güç yetirebilecek bir aklın yaratılmasına imkan dahilinde görmüşlerdir.¹⁰⁰⁶

Buna göre Eş'arîlerin ölçütü, Mu'tezile'nin akılcı yapısına tepki mahiyetinde tamamen zıt bir anlayıştır. Çünkü onlara göre, eşyanın güzel veya çirkin olduğunu beyan eden din gelmeden, onun güzel ve çirkin, hayr veya şerr kabul edilmesi mümkün değildir.

¹⁰⁰⁴ Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., c. VI., s. 164.

¹⁰⁰⁵ Adam, a.g.e., s. 263.

¹⁰⁰⁶ Adam, a.g.e., s. 264.

Çünkü husun, dinin ve Allah'ın güzel görüp işlemeyi sena ettiği, övdüğü; kubuh ise dinin çirkin görüp işleyeni yerdiği şeydir.¹⁰⁰⁷

Eş'arîler bu noktada, eşyanın zatî bir güzellik veya çirkinlik ihtiva etmediği görüşünü ileri sürerken, Allah'ın bütün eşyayı, bütün sıfatlarıyla, yaratmasından hareketle “güzel ve çirkin, iyi ve kötü manasına da yaratan Allah'tır” neticesine ulaşırlar. Sonuç olarak hayır ve şerrin ölçütünü “din” olarak belirlemişlerdir. Mâturîdîler ise bu iki zıt kutup arasında orta bir yol aramaya çalışmışlardır.

Mâturîdîler bu meselede, güzellik ve çirkinliğin, zatî oluşu hususunda Mu'tezile gibi düşünür. Onlara göre akıl, eşyada ki güzellik ve çirkinliği anlamaya güç yetirebilir. Çünkü güzellik ve çirkinlik eşyada zatîdir.¹⁰⁰⁸ Onlar bununla, husun ve kubuhun eşyada zatî hususlar olduğunu, dinin emir ve nehiyelerinde aklın eşyada vafettiği husun ve kubuha tabi olduğunu kabul etmiş oluyorlar. Bununla birlikte akıl, iyilik ve kötülüklerin bilinmesinde yeterli ise de; insanın gerek ruhi gerekse fiziki şartları, aklın doğru karar vermesine engel olmaktadır. Bunun için aklın elinden tutmak ve yolunu aydınlatmak için vahye (din) ihtiyaç vardır.¹⁰⁰⁹ İşte bu noktada Mâturîdîler Mu'tezile'den ayrılmaktadırlar.

Netice olarak, Mâturîdîlere göre, husun ve kubuh meselesi aklîdir. Bu noktada Mu'tezile gibi düşünselerde, din gelmeden ahkâmın sabit olması ve peygamber gönderilmeden ikâbın ve sevabın verilmesi meselesinde onlardan ayrılmaktadırlar. Çünkü bu hususlar onlara göre şer'idir. Böyle düşünmekle de Eş'arîlere benzemektedirler. Buna göre Mâturîdîler, husun ve kubuhun ölçüsünü tespit mevzuunda Mu'tezile akılcılığı ve Eş'arî nakilciliği arasında orta bir yol izleyerek akli ve nakli mezceden bir görüş ortaya koymuşlardır.¹⁰¹⁰

3.4. Kelam Mezheplerine Göre Hayır ve Şerri Allah'ın Dilemesi:

Kelâmcılar, Allah'ın mutlak olan iradesinin kainatta hayır ve şerlere de şâmil olması hususunda tam bir fikir birliği içinde değildirler. Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasında ciddi bir anlaşmazlık söz konusudur.

3.4.1. Mu'tezileye Göre Allah'ın Şerleri Dilemesi:

Mu'tezile, kulların ihtiyari fiillerini üç gruba ayırır:

¹⁰⁰⁷ Eş'arî, a.g.e., s. 268.

¹⁰⁰⁸ Sâbûnî, a.g.e., s. 150.

¹⁰⁰⁹ Mâturîdî a.g.e., s. 185.

¹⁰¹⁰ Adam, a.g.e., s. 271.

a) Mubahlar: Mu'tezileye göre Allah mubahları irade etmediği gibi kerih de görmez. Eğer Allah bunları irade etseydi onları yapmakla mükellef olurduk. Eğer onları kerih görseydi, bu sefer de onları terketmemiz icap ederdi.

b) Vacipler ve nafileler: Allah bunları irade etmekte, teşvik etmekte ve işleyene sevap ve va'd etmektedir.

c) Mâsiyetler (Günahlar): Mu'tezile'ye göre Allah, mâsiyetleri irade etmez. Çünkü mâsiyetler kabihdir. Allah, kabih işlemediği gibi irade de etmez.¹⁰¹¹

İlahi iradenin umumi olmadığı, şerlere ve çirkin şeylere taalluk etmediği görüşünde olan Mu'tezile bunu ispat için aklî ve naklî pek çok delil getirmiştir.¹⁰¹² Bu delillere göre; Allah'ın iradesi mâsiyet ve şerlere taalluk etmez. Onların bu meselede, iradeyi emre rızaya ve muhabbete mukayese ederek irade ile rıza ve muhabbetin birbirlerini icap ettirdiklerini düşünmüşlerdir. Zira, mâsiyeti emretmek, bütün alimlere göre çirkindir. Çünkü, Allah şerleri irade ederse, onunla vasıflanması gerekir. O zaman da şerlerin Allah'ın muradı olması ve onlardan razı olmasını gerektirir ki, bu da bâtıldır. O bâtil olunca Allah'ın iradesinin hayır ve şer için umumi olması da bâtil olmuş olur.

3.4.2. Ehl-i Sünnete Göre Allah'ın Hayr ve Serleri İrade Etmesi:

Eş'arî ve Mâturîdîler, Allah'ın kendi hususi fiilleri ve yaratılmış olmaları itibariyle kulların fiillerini bütün irade edilenlere irade ettiği hususunu kabul etmişlerdir. Onlara göre varlık âleminde hayr olsun şer olsun meydana gelen herşey Allah'ın muradıdır. Yani Allah, onların varlığını belirli bir zaman ve mekan ile özellikle tahsis etmiştir. Çünkü irade, fiilin yapılması veya yapılmaması hususunda iki taraftan birini tercih sıfatıdır.¹⁰¹³

Bundan dolayı hiçbir varlık Allah'ın iradesinin hudutları dışına çıkamaz. Var olmayan her şey de Allah'ın muradı değildir. Buna göre Allah'ın ezelde olacağını bildiği şey muradı iken, olmayacağını ezelde bildiği şey de muradı değildir. Buna göre Allah'ın iradesinin ilimle birlikte meydana gelmesi gerekir. Ama Sâbûnî gibi bazı Mâturîdîler, Allah'ın iradesinin fiiliyle birlikte bulunduğunu söylemişlerdir.¹⁰¹⁴ Bu düşüncede olanlara göre Allah'ın şer ve çirkin şeyleri irade etmesi onun sefihlik ile vasıflanmasını

¹⁰¹¹ Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., c. VI., s. 459.

¹⁰¹² Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., c. VI., s. 460,484.

¹⁰¹³ Tefâtânî(v. 792/1390), Sa'duddin Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahmân Umeyra, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1989, c. II, s. 107.

¹⁰¹⁴ Sâbûnî, a.g.e., s. 122-123.

gerektirmez. O'nun fiilleri adalet ve zulmü birbirinden ayıran insan ölçülerine de boyun eğmez.

Allah, bütün zât ve arazlar gibi; zulüm, yalan ve şerrin de yaratıcısıdır. Öyleyse, bütün bunların “Hâlıkı” diye isimlendirilmesi gerekir. Fakat küfür, zulüm, yalan ve şerle vasıflanması caiz değildir. Çünkü bunlarla ancak, bunların kendisinde meydana geldiği kişi vasıflanır.¹⁰¹⁵

3.5. Kelam Mezheplerine Göre Hidayet ve Dalâlet:

Allah, bütün peygamberlerini insanlara doğruyu bulmada yardım etmek onları; hayret, şaşkınlık, cehalet ve küfür karanlığından marifet aydınlığına kavuşturmak için göndermiştir. Öyleyse Allah'ın bazı insanların dalâlette kalmasına, küfür içinde olmasına razı olduğu nasıl düşünülebilir? Bunu mümkün kabul etsek bile Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de kulların küfrüne razı olmadığını açıkça ifade etmektedir.¹⁰¹⁶

3.5.1. Mu'tezile'ye Göre Hidayet ve Dalâlet:

Mu'tezile'ye göre hidayet etme ve saptırma, ihtida ve dalâleti yaratma manasında değildir. Çünkü onlara göre kullar, kendi fiillerini kendileri yaratır. Bundan dolayı onlara göre hidayet Allah'tan irşad ve dua manasındadır. Bundan dolayı kalplerin hidayetinde Allah'ın bir tesiri yoktur. Saptırma, Allah'a izafe edildiği zaman Allah kulu saptırdı denilirse bunun iki yönü vardır:

- a) Onu “delâlette” diye isimlendirdi,
- b) Onun “dalâletini” caiz gördü.¹⁰¹⁷

Mu'tezile'nin bu kanaati neticede onları, imanın kulun kendi fiili olduğu, Allah'ın fiili olmadığı görüşüne götürmüştür.

İmandan dolayı kulun, Allah'a hamdetmesini mümkün ve caiz gören Kâdî Abdülcebâr, bunun vacip olmadığı kanaatindedir. Zira O'na göre kul, Allah'a sadece hidayete vesile olan, iman etmeyi gerektiren ikame etmesinden ve yolunu seçmeyi tahdid eden irade, kudret ve temkini insandan yaratmasından dolayı hamdetmelidir.¹⁰¹⁸ Mu'tezile hidayet ve dalâletin yaratılmasını da kula vermiş, bu konuda ki ayetleri de te'vile

¹⁰¹⁵ Adam, a.g.e., s. 295.

¹⁰¹⁶ Adam, a.g.e., s. 354.

¹⁰¹⁷ Sâbûnî, a.g.e., s. 137.

¹⁰¹⁸ Kâdî Abdülcebâr, a.g.e., c.VIII, s. 304.

çalışmıştır. Ancak saptırmayı Allah'a isnat eden ayetleri, adalet prensibiyle bağdaştıramayan, te'vil de edemeyen Mu'tezile, Allah'ın lütfü anlayışını geliştirmiştir.¹⁰¹⁹

Adalet prensibi gereği; “Allah, salâhı yapmaya mecburdur ve insanı hayırda tutmak zorundadır” diyen Mu'tezile'ye göre, Allah'ın lütufta bulunması zorunludur. Eğer lütufta bulunmazsa, kullarına karşı adaletli davranmamış olur. Mu'tezileyi böyle düşünmeye sevk eden şey, onların “vacip” kavramına verdikleri anlamdır. Buna göre işlememekle zemme hak kazanılan şey vaciptir. Bu takdirde vacip, kötünün, çirkinin karşıtı olmaktadır.¹⁰²⁰ Yani, Allah hak kazanamadıkları için kullarından bazılarını lütufta mahrum bırakırsa, bu durumda kul, kendi kendine dalâlete gitmiş olur.

3.5.2. Ehli Sünnete Göre Hidayet ve Dalâlet:

Ehl-i Sünnete göre; Mu'tezile'nin dediği gibi, hidayet ve dalâlete, Allah lütufla yardım etse de, etmese de kul tarafından yaratılmaz. Tam tersine hidayet ve dalâlet, Allah'ın kulun kalbinde yarattığı iki durumdur. Tabi ki, hidayet ve dalâleti Cenab-ı Hâk hikmetiyle yaratır. Çünkü O'nun fiillerinden hiçbirisi abes değildir. Buna göre “tevfiki”, Ehl-i Sünnete göre, Allah'ın kula, hidayete erdiği lütfü vermesi değildir.

Mâturîdî'lerin teorisi de oldukça açık ve tutarlıdır. Diğer fiiller gibi, insanın hidayet ve dalâlet fiillerini işlemesi, eş zamanlı olmak üzere irade, arzu yönünden insana, yaratma yönünden de Allah'a aittir.¹⁰²¹ Ölüm sebepleri hazırlanınca Allah'ın ölüm olayını yaratması gibi, insan hidayete yönelince Allah hidayeti yaratır, dalâlete yönelince de dalâleti yaratır.

Eş'arîlerin izah tarzı ise, Allah'ın mutlak kudretini ve mutlak yaratıcılığını kurtarıyor fakat insan özgürlüğünü yok ediyor.

B- KELAM MEZHEPLERİNE GÖRE ADALET VE ZULÜM

1. Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Mezheplerine Göre Adalet ve Zulüm

1.1. Mu'tezile'ye Göre Adalet ve Zulüm:

Mu'tezilenin en önemli prensiplerinden biri adalettir. Mu'tezile adl kavramını diğer itikadi mezheplerden farklı olarak “Husun-Kubuh, Teklif, Hayır-Şer” gibi konularla da

¹⁰¹⁹ Adam, a.g.e., s. 354.

¹⁰²⁰ Gölcük, Şerafeddin, Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri, s. 302.

¹⁰²¹ Yazıcıoğlu, Said, *Mâturîdî ve Neseîye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 25.

yakın alakalı olarak ele almaktadır. Zira, sözü edilen konulardan her biri birbiriyle bağlantılıdır. Mu'tezile kelamcılarının Kâdî Abdülcebâr(ö.415/1025) “el-Muğnî” adlı eserinin altıncı cüzünün birinci kısmını “ *et-Ta'dil ve't-Tecvir*” adıyla bu konuya tahsis etmiştir. el-Muğnî adlı eserin adı geçen cüzünde “*adalet ve zulüm*” konusu işlenirken daha çok fiillerin “*husun ve kubuh*” olarak nitelenmesine yer verilmektedir. “*Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*” adlı eserinde “*adalet ve zulüm*” meselesine ayrıca temas etmektedir.

Adl, Mu'tezilenin beş prensibi içinde ‘tevhid’ den sonra ikinci sırada yer alır ve diğer üç prensibi ihtiva eder. “Adl” ise “Tevhid”e dayanır. Bilindiği gibi söz konusu beş prensip şunlardır:

1. Tevhid
2. Adl
3. Va'd ve Va'îd
4. El-Menzile beyne'l-Menzileteyn
5. El-Emr bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l-Münker.¹⁰²²

Bu beş ilke, Mu'tezile mezhebinin bir ekol ve düşünce sistemi olarak ayırıcı özelliği olmuştur. Bu ilkelerin bir kısmını veya onlarla birlikte başka ilkeleri savunan başka ekoller de vardır. Ancak beş ilkeden söz edildiğinde Mu'tezile akla gelir. Örneğin, Hâricîler de yaklaşık olarak dört ilkede Mu'tezile ile birleşmektedir. Bunlar; adalet, tevhid, va'd ve va'îd, emr-i bil ma'ruf ve nehyi ani'l-münkerdir. Fakat iki menzil arasındaki menzil ilkesi etrafında onlarla ihtilafa düşmüşlerdir. İmâmiyye Şiası, Mu'tezile ile imamet noktasında derin bir ihtilafa düşmüştür. Bu arada ma'rufu emretme ve münkeri nehyetme ilkesi ile ilgili olarak da ihtilafa düşmüşlerdir. Bu ihtilafın imamet üzerindeki ihtilafı yakın ilgisi vardır.

Mu'tezile'nin Tevhid prensibinden sonra gelen ve üzerinde durdukları en önemli husus “adl” ilkesidir. Bu sebeple kendileri “*Ehli'l Adl*”¹⁰²³; Allah'ın adalet sahibi olduğunu sadece kendilerinin ispat ettiğini savundukları ve adalet kavramına büyük önem verdikleri için “*Ashâbu'l-Adl, Adliye*”; Allah'ın adaletinin doğru anlaşılmasına yardım edenler anlamında “*Ensâru'l-Adalet'il-Îlâhîyye*” diye tanımlanmışlardır.¹⁰²⁴

Mu'tezilîler adaleti çift düzeyli olarak yani ilâhî adalet (Allah'ın adaleti) ve beşerî (aklî) adalet şeklinde ele alırlar. İlâhî adaletin efdal olduğunda diğer kelâmîcılarla

¹⁰²² Kâdî Abdülcebâr, a.g.e., s. 151.

¹⁰²³ Mu'tık, Avvad b. Abdullah, *el-Mu'tezile ve Usûlühümü'l-Hamse Mevkîfu Ehli's-Sünne*, Mektebetü Rüşt, Riyad, 1996, s. 151; Kılavuz, Ahmet Saim, DİA., “Adl” mad., c. I, s. 388.

¹⁰²⁴ Şehristânî(v. 548/1153), Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Kahire, 1961, c. I, s. 56; Kılavuz, Ahmet Saim, a.g.e., s. 388.

muvafakat halindedirler. Ancak bunlar, vahiyde mündemiç adalet yanında adaletin akıl ile de kavranabileceği görüşündedirler.¹⁰²⁵ Böylece Mu'tezile iki adalet standardının varlığını benimsemektedir. Bunlardan birisi terazisini (kıyamet günü gerçekleşecek mükafat ve cezaya dayalı olarak) şeriatın teşkil ettiği ilâhî adalet, diğeri de yeryüzünde insan davranışı için kurulmuş teraziye dayalı olarak aklî adalettir.

Mu'tezile'nin aklî adalet öğretisinin kapsam ve karakterini tayin eden üç prensipten sözedilebilir.¹⁰²⁶

1- Rasyonalizm, yani adaleti aklın tayin etmesi keyfiyeti.

2- İstemlilik, yani ihtiyar; insan fiillerinin hür irade sonucu olması keyfiyeti.

3- Sorumluluk, yani insanın adalet ile zulüm arasında yaptığı seçime göre neticede ödüllendirilecek yahut cezalandırılacak olması keyfiyeti.

Özetle Mu'tezile'nin adalet anlayışı şöyledir: “Kullar, fiillerini hür irade ile yaparlar. Bu fiillerin yaratılmasında, Allah'ın müdahalesi yoktur. Eğer bu fiilleri kul değil de Allah yaratmış olsaydı, kulun o fiilden dolayı ceza görmesi adalet değil, zulüm olurdu.” Mu'tezile bu görüşüyle, ilahî kaderi inkâr etmiş, kulun kaderini kendisinin çizdiğinin söylemiştir. Yine adalet prensibine göre kul için en uygun olanı (aslahı) yaratmak Allah üzerine vaciptir. İyilik yapana mükâfat, kötülük yapana ceza vermek adaleti gereği Allah için zaruridir.¹⁰²⁷

Muarızlarının gözünde Mu'tezile birçok yönden eleştirilmektedir. Muarızlarına göre Mu'tezilîlerin akla verdikleri yer, vahyi aklın gerisine atmak anlamı taşımaktadır. Diğer bir nokta ise adaleti hür iradeye yüklemekle Mu'tezile, kaçınılmaz olarak Allah'ın adalet ve irade sıfatlarının mana ve kapsamını değiştiriyor, böylelikle bu sıfatları hür iradenin gölgesine terk ediyor, insana kaderini etkileyen her keyfiyeti akli ile sonuca bağlamak gücünü tevdi ediyordu. Belki gaye bu değildi, ama Mu'tezililer adalete çift perspektiften (ilâhî ve akli) bakmakla Allah'ın insanî meselelerle olan ilgisini, karşılıklılık esasına göre sadece kıyamet günü insanı yargılayan, mükâfatlandırın ya da cezalandırın hâkim rolüne irca etmiş olmaktadır.¹⁰²⁸

Mu'tezile'nin adalete verdiği önemi şu fikirleri yürütmeleri neticesinde ortaya çıktığını görüyoruz: “Allah kullarına, bir şeyi yapıp yapmama gücü vermiştir. Eğer herhangi bir insan bir şeyi yapmak hürriyetine sahip değilse o insanın işlediği iyi veya kötü

¹⁰²⁵ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*, thk. İbrahim Medkûr-Tâhâ Hüseyin, El-Müessesetü'l-Mısıriyyetü'l-Amme, Kâhire, 1962, c. VI, s. 18.

¹⁰²⁶ Haddûrî, a.g.e., s. 66.

¹⁰²⁷ Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelam*, s. 47; Kılavuz, Ahmet Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensâr Neşriyat, İstanbul, 1987, s. 307.

¹⁰²⁸ Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., s. 509-518; Haddûrî, a.g.e., s. 79.

amellerden dolayı ceza veya sevap alması manasız olurdu. Eğer Allah insanları muayyen fiilleri yapmaya zorlamış farz edilirse, o zamanda Allah'ın o fiilden dolayı insanı cezalandırması zulüm olur. Hâlbuki Allah âdildir, kullarına hiçbir şeyde zulmetmez.”¹⁰²⁹

Mu'tezile adalet esası ile kader konusundaki inancını dile getirmektedir. Adalet, Allah Teala'nın her türlü kabihten, sevap, fayda gibi şeyleri terk etmekten, maslahata aykırı ve çirkin yolla kulluğa çağırmaktan tenzihini, bütün fiillerinde hikmet, adalet ve isabetin olduğunu kabullenmek demektir. İnsan hürdür, dolayısıyla kendi fiilini kendisi yapar.

Allah, insanlara bir şeyi yapıp yapmama gücü vermiş olup, insan hürriyetini kullanarak istediğini yapar. Allah, insanların fiillerini yaratmaz. Kulların fiillerini yaratması durumunda insan, fâil değil fiile mahal olmuş olur. Fiile sadece mahal olmaktan dolayı da Allah'ın kullarını cezalandırması haksızlık ve zulüm olur. Hâlbuki Allah âdildir, kullarına hiçbir şekilde haksızlık yapmaz. İrade hürriyeti bulunmayan insanın Allah tarafından sorumlu tutulması O'nun adalet ve hikmetine yakışmaz.¹⁰³⁰

Mu'tezile, adalet kavramıyla itaat edeni iyi amellerinden dolayı ödüllendirmenin ve isyankârı da kötü amelinden dolayı cezalandırmanın Allah üzerine vâcib olduğunu kastederler.¹⁰³¹ Kul için hayırlı ve elverişli olanı yaratmak Allah'a vâcib'tir.¹⁰³²

Mu'tezile, kul için elverişli ve uygun olana (aslah olana) riayet etmek Allah'a vâcib'tir demiştir. Çünkü O'nun hikmeti, mesalih-i ibâda (kulların maslahat ve menfaatlerine) riayeti gerektirir, tarzındaki görüşlerini adalet prensiplerinin içerisine sokarlar.¹⁰³³ Mu'tezile'ye göre, Allah'ın âdil olması, yalnızca güzel (hasen) olan fiilleri işlemesi, kötü ve çirkin(kabih) olan fiilleri işlememesi, yapması gerekenleri terk etmemesi demektir. Bundan dolayı adalete riayet etmek Allah'a vâcibtir.¹⁰³⁴

Mu'tezile, “ Allah âdil ve hâkimdir, O'ndan çirkin iş sadır olmaz, O'nun bütün fiilleri güzeldir.” demektedir. Allah çirkin işin çirkinliğini bilir, bildiği için onu yapmaz. Bu konuda Mu'tezile, Allah'ı insan ile kıyaslamaktadır. Bu konuda Mu'tezile'nin dayandığı nokta, insanın bir işin fenalığını bildikten sonra onu yapmamasıdır. Buradan mukayese yoluyla, Allah'ın da işin kötü oluşunu bildiğini ve dolayısıyla onu yapmadığını söylemektedirler.¹⁰³⁵ Allah'ın zulmü işlememesinin nedeni ise insanın fiillerinde zulmün

¹⁰²⁹ Çubukçu, İbrahim Agâh, “*Mu'tezile ve Akıl Meselesi*”, AÜİFD, Ankara, 1964, c.VII, s. 53.

¹⁰³⁰ Kâdî Abdülcebbâr, a.g.e., s.301; el-Muğnî, c.VI, s. 49–50.

¹⁰³¹ Şerif, Mian Muhammed, Mustafa Armağan, *İslam Düşüncesi Tarihi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, c. I, s. 235.

¹⁰³² Mu'tık, a.g.e., s. 153.

¹⁰³³ Bağçeli, Muhittin, *Kelam İlmine Giriş*, Net Form Ofset, Kayseri, 2000, s. 7.

¹⁰³⁴ İzmirli (v.1366/1946), İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, Hz. Sabri Hizmetli, Ümran Yayınları, Ankara, 1981, s. 83.

¹⁰³⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerh-u Usûli'l-Hamse*, s. 301–302.

bulunuşudur. Eğer Allah, insanın fiillerinin yaratıcısı olmuş olsaydı, bu takdirde onun zalim olması gerekirdi. Oysa Allah bundan münezzehtir, uzaktır.¹⁰³⁶

Onlara göre Allah'ın zulmü işlememesinin sebebi, insanın fiillerinde zulmün bulunuşudur. Eğer Allah, insanın fiillerinin yaratıcısı olmuş olsaydı, bu takdirde onun zalim olması gerekirdi. Oysa O, bundan münezzehtir, uzaktır.¹⁰³⁷

Mu'tezile'ye göre her fiilin veya sıfatın onu işleyeni medhe ve sevaba veya zemme ve ikaba götürecek bir yönü vardır. "Akıl, bunu şeriatın beyanından önce bilebilir." diyerek husun ve kubuh hakkındaki görüşlerini belirtirler. Mesela, imanın güzelliğini, küfrün kötülüğünü bilmek aklın gereğidir. Şeriatın emrettikleri zatında ve sıfatında güzellikler olduğundan, nehyettikleri de zatında ve sıfatlarında çirkinliklerinden dolayıdır. Yani bir şeyin emredilmesi güzel olmasından, yasaklanması da çirkin olduğundan dolayıdır. O halde bir şeyin güzellik veya çirkinliğine hükmeden akıldır. Mu'tezileye göre, akıl iyiyi ve kötüyü bulabilir. İnsan namazda büyük yarar olduğunu, zinanın da çirkin olduğunu aklıyla idrak eder. Şeriat, bir şeyin güzel ve çirkin olduğunu gerektirmez. O, Allah'ın emri ile başkasının emri arasında ayırım yapar.¹⁰³⁸

Öte yandan hadiseler arasında sebep sonuç bağlantısı vardır. Allah hikmeti icabı bir şeyi diğer bir şeyin sebebi olarak yaratmıştır. Kâinatta olanlar sebepsiz meydana gelmez. Akıl bu sebepleri bulmaya ve bir şeyin iyi veya kötü olduğunu tayin etmeye muktedirdir. Şeriat ise, aklın bulabileceği iyi veya kötü şeyleri sadece tespit eder. Mu'tezile'ye göre, akîl olgunluğa erişmiş olan kimse, herhangi bir şeyin bizatihi iyi veya kötü olduğuna şeriatın beyanından önce tayine muktedirdir.¹⁰³⁹ Şeriatın yaptığı, bizim akılla bildiğimiz veya bilebileceğimiz şeyi ortaya koymaktır, demişlerdir.¹⁰⁴⁰

Mu'tezile'ye göre, kullar fiillerini hür irade ile yapar. Bu fiillerin yaratılmasında Allah'ın müdahalesi yoktur. Eğer bu fiilleri kul değil de Allah yaratmış olsaydı, kulun o fiilinden dolayı ceza görmesi adalet değil zulüm olurdu. Dolayısıyla insan işlediği işlerde mutlak olarak hürdür, dilediğini yapar, dilediğini yapmaz. Bu sebeple hareketlerinden mutlak sorumludur. Eğer öyle olmasaydı, Allah'ın verdiği ceza da mükâfat da haksız olurdu. Hâlbuki Allah âdildir, kullarına hiçbir şekilde haksızlık etmez.¹⁰⁴¹ Allah haksızlık etmez demek, öyle bir davranış türü vardır ki Allah onu yapılmaması gereken bir hareket

¹⁰³⁶ Kâdî Abdülcebbâr, a.g.e., s. 345.

¹⁰³⁷ Kâdî Abdülcebbâr, a.g.e., s. 345.

¹⁰³⁸ Kâdî Abdülcebbâr, el-Muğnî, c.VI, s. 64.

¹⁰³⁹ Işık, Kemal, *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, AÜİF. Yayınları, Ankara, 1967, s. 77.

¹⁰⁴⁰ Gölcük, *Bâkullânî ve İnsanın Fiilleri*, s. 263; Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelam*, s. 241.

¹⁰⁴¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerh-u Usûli'l-Hamse*, s. 307.

türü olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla öyle bir şeyi yapmaz demektir.¹⁰⁴² Allah'ın adaleti icabı, insanların irade hürriyetinin bulunması zaruridir. İrade hürriyeti olmayan bir insanın hareketlerinden sorumlu tutulması Allah'ın hikmet ve adaletine asla yakışmaz.¹⁰⁴³ Mu'tezile bu görüşüyle ilâhî kaderi inkâr etmiş, kulun kaderini kendisinin çizdiğini söylemiştir.¹⁰⁴⁴

Kâdî Abdülcebâr, insanın fiilleri ile ilgili meseleye adalet açısından yaklaşarak şöyle der: “Kulların fiilleri arasında belki zulme nispet edeceklerimiz de vardır. Ancak kulların fiillerini Allah yaratmış olsaydı o takdirde Allah'ın zalim olması gerekirdi. Hâlbuki Allah bundan münezzehtir.”¹⁰⁴⁵ Mu'tezile bu ilkeye dayanarak, insanın iradesinin, dilemesinin ve gücünün olduğunu kabul etmek, işlediği fiilleri mecâzi olarak değil, gerçek anlamda ona nispet etmek, bundan dolayı insanın karşılaştığı ceza ve mükâfatı onun kendi elleriyle kazandıklarının tam karşılığı olarak değerlendirmek, Yüce Allah'a adalet sıfatını nispet etmek, O'ndan zulmü nefyetmek anlamına geldiğini söyler.¹⁰⁴⁶

İyilik ve kötülüğün ne olduğunu akıl ve nakil ile insanlara bildiren Allah, buna dayanarak onları yaptıklarıyla sorumlu tutmuştur. Dolayısıyla Mu'tezile, kulların işlerini hür irade ve kudretleriyle yapmada ve bu fiillerinin yaratılmasında Allah'ın müdahalesinin olmadığını kabul etmekle Allah'ın adaletini tasdik ettiklerini söyler.

Teklif konusunda ise; Allah'ın insana, doğru olmayan, zulüm olan bir şeyi teklif edemeyeceğini ifade ederler. Allah, güç yetirilemeyen, yapılamayacak olanı da kullarına teklif etmez. Akli açıdan teklif meselesine yaklaşan Mu'tezile, bu konuda Allah'a güzel teklifte bulunma yetkisini verip çirkin ve kötü olanı teklifte bulunmayı O'ndan münezzehtir kılmaktadır.¹⁰⁴⁷ Aslında Mu'tezile “*Teklif*” meselesini “*Tevhid ve Adl*” prensiplerine bağlamaktadır. Allah birdir, tekdir; fiillerinde adalet vardır. O'nun âdil oluşu, fiillerinde çirkin olana yer vermeyişinden anlaşılır. O'nun fiilinden kötü bir şeyin meydana gelmesi doğru değildir. O, ancak kendisine vâcib olan fiilin fâilidir. O halde, âdil olan ve kötü iş yaratmayan Allah'ın insanların yararına teklifte bulunması gerekir. Çünkü teklif konusu,

¹⁰⁴² Leaman, Oliver, *Ortaçağ İslam Felsefesine Giriş*(*orj.adı: An introduction to medieval Islamic philosophy*),çev: Turan Koç, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1992, s. 174.

¹⁰⁴³ Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, Ankara, 1968, 213 s. s. 72; Bağçeli, a.g.e., s. 7.

¹⁰⁴⁴ Kılavuz, a.g.e., s. 307.

¹⁰⁴⁵ Kâdî Abdülcebâr, a.g.e., s. 345.

¹⁰⁴⁶ Ammara, Muhammed, *Mu'tezile ve İnsan Özgürlüğü Sorunu*, Çev. Vahdettin İnce, Ekin Yayınları, İstanbul, 1998, s.69.

¹⁰⁴⁷ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muhit bi't-Teklif*, thk. Ömer es-Seyyid Azmi, eş-Şirketü'l-Mısriyye, Kahire, 1965, s. 21-22.

Allah'ın bir tekliği ve âdil oluşuna girer. Âdil olan Allah'tan insanların zararına, zulüm türünde bir teklifin gelmesi beklenemez.¹⁰⁴⁸

Mu'tezile, Allah'tan zulmü ve kubhu nehyetmek için Ehl-i Sünnet'in "Allah kulların fiillerini yaratır." görüşünü benimsememişlerdir. Onlar Allah'ın âdil olduğunu, insanlara hiçbir şekilde zulmetmeyeceğini, kullarından itaatı isteyip, isyanı hoş görmeyeceği hususunda icma etmişlerdir. Allah, zulme kadirdir, ancak hikmet ve rahmetinden dolayı onu yapmaz. Çünkü zulüm ancak noksanlıktan olur. Allah için ise noksanlık düşünülemez.¹⁰⁴⁹ Mu'tezile, Kaderiye diye bilinen ilk mezhebin bir uzantısı olarak insanın âdil yahut zalimane tüm fiillerinin sahibi ve sorumlusu olduğunu, binaenaleyh ahirette bununla ilgili olarak ceza ve mükâfat göreceğini iddia etmektedir.¹⁰⁵⁰

Mu'tezile'nin adl ilkesiyle, insanın ancak irade hürriyetine ve fiil yapabilme gücüne sahip olmasıyla yaptıklarından sorumlu olabileceği, aksi takdirde kendisine ait olmayan fiillerden dolayı sorumlu tutulmasının ve bu yönden cezalandırılmasının adaletsizlik olacağı ilkesini kastettiği anlaşılır.¹⁰⁵¹ İşte Mu'tezile benimsediği bu prensipten hareketle, zulüm ve şer gibi kötü şeylerin yaratılmasını Allah'a nispet etmez.

Ebu Huzeyl el-Allaf(v. 226/841), Allah'ın kötülüğü ve adaletsizliği yapma gücü olduğunu fakat onu asla yapmayacağını söylemektedir. Bu Allah'ın iyiliğinden ve ilminden dolayıdır.¹⁰⁵² der. Ebu'l Huzeyl'in öğrencisi Nazzam, bu noktada hocasına muhalefet etmiştir. Nazzam'a göre, Allah'ın zulüm gücü olması halinde bu, O'nun adalet gücünden bir takım eksiltmeler yapacaktır. Bu ise O'nun öz ve kemaliyle çelişmektedir. Nazzam'a göre, Allah'ın kötülük yapmaya gücü olur da yapmazsa bu onun ilmine muhalif olur.¹⁰⁵³ Ancak Nazzam'ın bu yorumu Allah'ın kemaliyeti açısından sakıncalı bir durum ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Allah'a hiçbir zorunluluk yüklenemez ve yaptığı veya yapmadığı şeylerle sorgulanamaz.

Mu'tezile, Allah'ın iradesi ve kudreti üzerinde gerçek kısıtlanmanın olmayacağını iddia eder. Bununla birlikte Allah insanın kötü eylemlerine müsaade eder; ama engelleme otoritesini kullanmaz derler. Onun üzerinde durduğu esas husus, "Eğer Allah kötülük yaparsa O, âdil Allah olmaz." düşüncesidir. O, Allah'ın bunu doğasından, hikmet ve

¹⁰⁴⁸ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, c. XI, s. 293.

¹⁰⁴⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh-u Usûli'l-Hamse*, s. 313.

¹⁰⁵⁰ Haddûrî, a.g.e., s. 65.

¹⁰⁵¹ Turhan, Kasım, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, ed. Hüseyin Kader, MÜİFV.Yayımları, İstanbul, 1996, s. 44.

¹⁰⁵² Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., s. 313.

¹⁰⁵³ Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., s. 313.

merhametinden dolayı yapmayacağını söyler.¹⁰⁵⁴ Allah kullarına zulmetmez. Bunda bütün müslümanlar müttefiktir. Zulmetmeyeceği için de kullar ihtiyari işlerini kendi serbest iradeleriyle diler ve kudretleriyle yaratır. Kul, kendi fiilinin halikıdır. Allah Teâla, kulların işlerinden nehyettiği işleri murat etmez yani dilemez, istemez; emrettiği işleri diler ve ister. Şayet insanın kötü fiillerini, Allah dilemiş ve istemiş olsaydı, onları sorguya çekip cezalandırmakla zulmetmiş olur ve bu onun adaletiyle bağdaşmazdı.¹⁰⁵⁵

Mu'tezile âlimlerinin hayır-şer ve aslahla ilgili fikirlerinde Yeni Eflatunculuktan etkilendiği iddia edilmektedir. Çünkü Yeni Eflatunculara göre Allah, şerrin illeti değil aksine hayrın, faziletin illetidir. Onu kazanmak isteyen, onu tutar ve amacına ulaşır. Mu'tezile'nin Allah'ın adaleti prensibinden hareket ederek kabul ettiği hürriyet fikri, serbest düşüncenin gelişmesi, islam âleminde tembelliğin ve miskinliğin önlenmesi bakımından da ayrıca özel bir anlam taşır.¹⁰⁵⁶

Mu'tezile'nin görüşleri çerçevesinde şu tablo ortaya çıkıyor: İnsan sorumlu ve mükellef bir varlıktır. Onun, bu sorumluluğunu yerine getirebilmesi için, kendi fiillerini hür iradesi ve kudretiyle yapması gerekir. Bu nedenle Allah, insanı fiil yapabilir güçte yaratmış ve onu hür ve serbest bırakmıştır. Artık hiçbir müdahalede bulunmamaktadır. Kişi hür iradesini istediği şekilde kullanabilir. Allah'ın, kendisine fiili işlemeyen önce yaratılıştan vermiş olduğu kudretle insan mümkün olan her çeşit hareketi yapabilir. Bunun aksi olsa idi, yani insan fiillerini gerçekleştirmeden önce bu fiillerini yapabilme gücü ve yetisine sahip olmasaydı, o zaman insanın fiillerinden sorumlu tutulması zulüm olurdu ki; bu da Allah'ın adalet sıfatıyla bağdaşmazdı. Neticede olarak denilebilir ki, Mu'tezile ekolü'nün meseleye yaklaşım tarzı, Allah'ın zulüm işlemeyeceği ve zulmün insanın eseri olduğu biçimindedir. “*el Muğni*” de Kâdî Abdülcebâr bunu şöyle özetler: “ Allah ancak güzeli işler.”¹⁰⁵⁷

Mu'tezile'ye göre adalet'in temeli, fiilin doğru (sevab) ve maslahata uygun olarak yapılmasıdır. Bundan murad, Allah'ın bütün fiillerinin güzel olmasıdır. O, çirkini yapmaz ve üzerine gerekli olanı da boş vermez, demektir.¹⁰⁵⁸ Kullar, kendi fiillerini kendileri yaratır. Kötülük de, o fiillerdendir. Eğer Allah, o fiillerin yaratıcısı olsaydı, kötüyü de yaratması gerekirdi.¹⁰⁵⁹ Oysa Allah, kullarına birşeyi yapıp yapmama gücü vermiştir. Eğer

¹⁰⁵⁴ Kâdî Abdülcebâr, a.g.e., , s. 307.

¹⁰⁵⁵ Bağçeli, s. 7.

¹⁰⁵⁶ Işık, a.g.e., s. 70.

¹⁰⁵⁷ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, c. VI, s. 3.

¹⁰⁵⁸ Mu'tuk, a.g.e., s. 152.

¹⁰⁵⁹ Bigiyef, Mustafa Sabri, Şeyhü'l-İslam, Musa Carullah, *Îlahî Adalet*, Sâd. Ömer H.Özalp, Pınar Yayınları, İstanbul, 1996, s. 100; Mu'tuk, a.g.e., s. 159.

insan herhangi bir şeyi yapmak hürriyetine sahip değilse, o insanın işlediği kötü veya iyi amellerden dolayı sevap veyahut ceza görmesi manasız olurdu. Eğer Allah insanları muayyen fiilleri yapmaya zorlamış farzedilirse, Allah'ın o fiillerden dolayı bir insanı cezalandırması zulüm olurdu.¹⁰⁶⁰ Hâlbuki Allah âdildir, kullarına hiçbir şeyde ve şekilde zulmetmez.¹⁰⁶¹ O halde, Allah'ın bu adaleti icabı, insanların irade hürriyetinin bulunması lazımdır. İrade hürriyeti bulunmayan bir insanın sorumlu tutulması, Allah'ın hikmetine ve adaletine asla yakışmaz.¹⁰⁶² Adl konusundaki çerçevesini bu şekilde ortaya koyan Mu'tezile'nin, adl kavramına dair nakli delillerine sunar:

“Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir. Rabbimiz! Unutursak veya hataya düşersek bizi sorumlu tutma. Ey Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır bir yük yükleme. Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği işler de yükleme! Bizi affet! Bizi bağışla! Bize acı! Sen bizim mevlâmızsın. Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et!”¹⁰⁶³ Râzî yukarıdaki ayetle ilgili olarak tefsirinde şu açıklamayı yapmaktadır: “Mutezile, Allah'ın, kulunu gücünün yetmeyeceği ve takat getiremeyeceği şeylerle mükellef tutmayacağı konusunda bu ayete dayanmıştır. Bunun bir benzeri de, “Allah uğrunda, hakkını vererek cihad edin. O, sizi seçti; din hususunda üzerinize hiçbir zorluk yükledi...”¹⁰⁶⁴ “Allah sizden (yükünüzü) hafifletmek ister”¹⁰⁶⁵ “Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez.”¹⁰⁶⁶ ayetleridir. Mu'tezile sözüne devamla, bu ayetin, “teklîf-i mâ lâ yutâk”ın olmadığı hususunda açık bir nass olduğunu söylemişlerdir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, burada şu iki kaide ortaya çıkar:

a) Kul, fiillerinin mucidi, yaratıcısıdır. Çünkü eğer kulun fiillerinin yaratıcısı Allah olsaydı, kula bir fiili teklif etmek “teklîf-i mâ lâ yutak” olurdu. Çünkü Allahu Teâlâ fiili yaratınca, o fiil muhakkak ki tahakkuk eder. Bu durumda da kulun o fiili yapma veya yapmama hususunda kat'î olarak bir kudreti bulunamaz. Kulun o fiili yapmaya kudreti olmadığı hususuna gelince, çünkü o fiil Allah'ın kudreti ile meydana gelmiştir. Meydana gelen bir şey ikinci olarak meydana getirilmez. Kulun o fiili yapmamaya kudretinin olmaması ise şöyle olur: Çünkü kulun kudreti, Allah'ın kudretinden daha zayıftır. O halde daha nasıl kulun kudreti Allah'ın kudretini men etmeye kadir olabilir? Allah o fiili yaratmadığı zaman ise, kulun onu meydana getirmesi imkânsız olur. Binaenaleyh, kulun

¹⁰⁶⁰ Çubukçu, a.g.e., s. 553; Işık, *Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vasıl b. Ata ve Büyük Günah Meselesi*, AÜİFD., Ankara, 1981, sy. XXIV, s. 69.

¹⁰⁶¹ Bigiyef, a.g.e., s. 105.

¹⁰⁶² Işık, a.g.e., s.105.

¹⁰⁶³ Bakara, 2/286; En'âm, 6/152.

¹⁰⁶⁴ Hacc, 22/78.

¹⁰⁶⁵ Nisâ, 4/28.

¹⁰⁶⁶ Bakara, 2/185.

fiilinin yaratıcısının Allah olduğunun kabul edilmesi halinde, o zaman kula o fiili teklif etmenin (teklîf-i mâlâ yutak'ın) olması gerekirdi.

b) “İstitâa” (güç yetirebilme), fiilden öncedir. Aksi halde imân etmesi emredilmiş olan kâfirin, imân etmeye muktedir olmaması gerekirdi. Binaenaleyh bu da, “teklîf-i mâlâ yutak” olurdu. Mu'tezile'nin bu konudaki istidlalinin tamamı işte budur.”¹⁰⁶⁷

“Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adaletli olun, Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti.”¹⁰⁶⁸ Ayetteki adl'in manasını “teklîf'i mâ lâ yutak” ile bağlantı kurarak açıklamaktadır. Ona göre buradaki adl'den maksat, vâcib olan hususlardır. Çünkü Allah, kullarına farz ettiği şeyleri onların güçlerinin yeteceği şekilde kılmakta, emir ve tekliflerinde kulları üzerinde âdil davranmaktadır.¹⁰⁶⁹ Mu'tezile'ye göre Allah her şahsı ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar. Bu yüzden “teklîf'i mâ lâ yutak” caiz değildir.

İnsanlar bir şeyi, Allah'ın kendilerine verdiği kuvvet ve kudretle yaparlar. O, buyurduğu her iyi şeyi sever, yasakladığı her kötülükten uzaktır. Takat getiremeyecekleri bir şey teklif etmez, güçleri yetmeyen şeyi onlardan istemez, murad etmez. Çünkü, Allah'ın kullarına iyilik etmesi zorunludur.¹⁰⁷⁰

Mu'tezile, Allah'ın kullarına amellerinin karşılığını vermesi konusunu “*Va'd ve Vaid*” başlığı içerisinde ele almaktadır. Va'd, dünyada amelleri güzel olanların ahirette mükâfatlandırılması; vaîd, dünyada amelleri kötü olanların ahirette cezalandırılması demektir. Bu prensip de kısmen adalet prensibinin sonucudur. Zira iyi amellerin mükâfatlandırılmaması, Allah'ın adaleti ile bağdaşmayacağı gibi kötülük yapanların da ceza görmemesi ilâhî adalet ile bağdaşmaz. İyilik yapana mükâfat, kötülük yapana ceza vermek Allah için vâcib'tir. Allah ne va'dinden ne de vaîdinden döner. Bu sebeple Mu'tezileye göre, günah işledikten sonra tevbe etmeyenin bağışlanması mümkün değildir ve hiçbir zaman şefaet da söz konusu olamaz.¹⁰⁷¹ Kâdî Abdülcebâr'a göre şefaet, küçük günahlar veya günahı olmayan müminlerin derecesini yükseltmek içindir.¹⁰⁷² “Allah'a

¹⁰⁶⁷ Râzî, a.g.e., c. XI, s. 98-100.

¹⁰⁶⁸ En'âm, 6/152.

¹⁰⁶⁹ Zemahşerî, c. II, s. 94-95.

¹⁰⁷⁰ Leaman, a.g.e., s. 183.

¹⁰⁷¹ Kâdî Abdülcebâr, *Şerh-u Usûli'l-Hamse*, s. 611; Gölcük, Şerafettin, Toprak, Süleyman, *Kelam*, s. 47; Koçyiğit, Talat, *Hadisçiler ile Kelamcılar Arasındaki Münâkaşalar*, TDV Yayınları, 4. bs. Ankara, 1989, s. 81-82.

¹⁰⁷² Hansu, Hüseyin, *Mu'tezile ve Hadis*, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2004, s. 92.

döndürüleceğiniz, sonra da herkese hak ettiğinin eksiksiz verileceği ve kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı bir günden sakının.”¹⁰⁷³ ayeti buna delildir.

Mu'tezile ekolü bu ayeti şöyle yorumlar: “Bu ayet, itaatinden dolayı kulun sevaba müstehak olduğuna ve şayet Allah Teala onun sevabını vermezse, o zaman Allah'ın zalim olacağına delalet etmektedir. Çünkü bu ayette Allah, insanların amellerine mukabil insanlara sevap vermemiş olsaydı onlara zulmetmiş olacağını beyan etmiştir. Bu ise ancak onlar amellerine mukabil sevaba müstehak olmaları halinde doğru ve yerinde olur.”¹⁰⁷⁴

Kur'ân-ı Kerim'de bulunan birçok ayet, insanın hareket hürriyetine sahip olduğunu ve Allah'ın adaleti yerine getireceğini açıkça belirtmektedir. “Şüphe yok ki Allah zerre kadar haksızlık etmez. (Kulun yaptığı iş, eğer bir kötülük ise, onun cezasını adaletle verir.) İyilik olursa onu katlar (kat kat arttırır), kendinden de büyük mükâfat verir.”¹⁰⁷⁵ Bu ayette kast edilen mana şudur:” Allah az ya da çok kesinlikle zulmetmez.” Çünkü, insanın irade hürriyeti olmasa, yani her fiil Allah tarafından yaratılmış olsa, o zaman herhangi bir fiilden dolayı ceza gördüğünde zulme uğramış olur. Hâlbuki Allah âdildir, zulmetmez. Sebebi kendi elinde olmayan fiillerden dolayı Allah insanı cezalandırmaz. İnsanın kendine ait olan fiilleri kendi iradesi dâhilindedir. Dolayısıyla insan hürdür. Böyle olması, Allah'ın adaleti gereğidir.¹⁰⁷⁶ Mu'tezile'ye göre bu ayet, Allah'ın kulların fiillerinin yaratıcısı olmadığına delalet etmektedir. Çünkü kulların birbirlerine zulmetmeleri de bu ameller cümlesindedir. Şayet bu zulmün mucidi Allah olsaydı o takdirde zalim, Allah olurdu. Yine, şayet Allah zalimde zulmü yaratıp, bu zalimin de, zulmü, olmadığı zaman elde etmeye; meydana geldikten sonra da onu savuşturmaya bir gücü ve kudreti yoksa sonra da Cenâb-ı Hakk'ın, durumu ve vasfı böyle olan bir kimseye, “Niye zulmettin?” deyip onu cezalandırsa, işte bu, zulmün ta kendisi olurdu. Ayet ise Allah Teala'nın zulümden münezzehe olduğuna delalet etmektedir.¹⁰⁷⁷

*“Kim iyi bir iş yaparsa, bu kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa aleyhinedir. Rabbin kullara zulmedici değildir.”*¹⁰⁷⁸ Kâdî Abdülcebbâr'a göre, Allah zulmü yapmaya kâdirdir ama onu yaratmaz. Çünkü Allah, yukarıda geçen ayetlerde olduğu gibi Kur'ân'da kendisinden zulmü nefyetmekte ve bununla kendi zatını medh etmektedir. Bu medh, O'nun

¹⁰⁷³ Bakara, 2/281.

¹⁰⁷⁴ Râzî, a.g.e., c. XI, s. 41-42.

¹⁰⁷⁵ Nisâ, 4/40.

¹⁰⁷⁶ Öner, a.g.e., s. 52.

¹⁰⁷⁷ Râzî, a.g.e., c. XI, s. 40-41.

¹⁰⁷⁸ Fussilet, 41/46; ayrıca bkz. Kehf, 18/49.

zulmü yapmaya kâdir olduğunu gösterir. Çünkü bir şeye kâdir olmayanın onu yapmamakla kendisini medh etmesi doğru değildir.¹⁰⁷⁹

“Onlara kendilerinden evvelkilerin, Nuh, Âd ve Semûd kavimlerinin, İbrahim kavminin, Medyen halkının ve altüst olan şehirlerin haberi ulaşmadı mı? Peygamberi onlara apaçık mucizeler getirmişti. Demek ki, Allah onlara zulmedecek değildi, fakat onlar kendi kendilerine zulmetmekte idiler.”¹⁰⁸⁰ Mu’tezileye göre ayet, Allah Teala’dan zulüm fiilinin sudûr etmesinin doğru olmayacağına delalet etmektedir. Aksi halde Allah’ın zulmetmemekle övünmesi, yerinde ve güzel olmazdı. Bu, O’nun kesinlikle zulmetmeyeceğine delalet etmektedir. Yine bu, Allah’ın kâfirde küfrü yaratıp, sonra da onu bu küfürden dolayı azap etmeyeceğine delalet etmektedir.¹⁰⁸¹

Adalet prensibinden hareketle Mu’tezile, insanın kendi fiilini yarattığı, Allah’ın insanları iradelerinde hür bıraktığı ve sorumluluk yüklediği fikrini işlemektedir. Böylece onlar, insanın akıbetini kendine bağlı addetmekte ve insanlarla ilgili işlerde Allah’a adaletsizlik nispet etmeyi kabul etmemektedirler.

*“Onlar, yeryüzünde gezip de kendilerinden öncekilerin akıbetlerinin nice olduğuna bakmadılar mı? Ki onlar, kendilerinden daha güçlü idiler; yeryüzünü kazıp altüst etmişler, onu bunların imar ettiklerinden daha çok imar etmişlerdi. Peygamberleri, onlara da nice açık deliller getirmişlerdi. Zaten Allah onlara zulmedecek değildi; fakat onlar kendi kendilerine zulmetmekteydiler.”*¹⁰⁸²

Bu ayetten hareketle denilebilir ki; “İnsan hürdür, kendi fiilini kendisi yapar. Allah, kullarına bir şeyi yapıp yapmama gücü vermiştir. Eğer insan bir şeyi yapma hürriyetine sahip değilse, o insanın işlemiş olduğu iyi ve kötü amellerden dolayı sevap veya ceza görmesinin bir anlamı kalmadığı gibi, bu da adaletsizlik olur. Eğer Allah insanlara muayyen fiilleri yapmaya zorlamış farz edilirse, Allah’ın o fiillerinden dolayı bir insanı cezalandırması zulüm, Allah da zalim olurdu. Oysa Allah âdildir.”¹⁰⁸³

Sonuç olarak “Allah kullarını güç yetiremeyecekleri şeyle mükellef tutmaz ve yerine getirmeye kâdir olamayacakları bir şeyi de murad etmez. Herkes ancak Allah’ın kendilerine vermiş olduğu kudret sayesinde iş yapmaya muktedir olabilir. O kudretin mâliki de kullar değil, Allah’tır, dilediği zaman da o kudreti yok edebilir. Yine Allah dilerse mahlûkatı kendisine itaate mecbur edebilir. Fakat o bunları yapmaz, çünkü böyle

¹⁰⁷⁹ Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., s. 315–316.

¹⁰⁸⁰ Tevbe, 9/70.

¹⁰⁸¹ Râzî, a.g.e., c. XXII, s. 82-84.

¹⁰⁸² Rûm, 30/9.

¹⁰⁸³ Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., s. 345.

yapmak mihneti kaldırmak, imtihanı silmek demektir. Mu'tezile kulun kendi fiilinin yaratıcısı olduğunu iddia etmiş, bunu da Allah'ın adaletinin bir gereği olarak görmüştür. Zira onlara göre kul, fiilinde tam yetkilidir ve insan muhtar olmazsa insanın içinde bulunmuş olduğu imtihanın bir anlamı kalmaz, Allah âdildir, hiçbir insanın işlediği günahdan dolayı cezalandırmayacak değildir, hiçbir insanı da iyiliklerinden dolayı mükâfatlandırmayacak değildir, derler.

1.2. Ehl-i Sünnet'e Göre Adalet ve Zulüm:

Ehl-i Sünnet'in adalet anlayışına gelince, itikadi mezheplerin görüşlerinin temelini oluşturan Ebu Hanife (v. 150/767) de dahil bütün fakihler, adaletin şeriata göre tanımlanması gerektiğinde hem fikirdirler. Mufassal bir fıkıh sistemi geliştiren eş-Şâfiî ise adaleti, "Allah'a itaati öngören davranış" diye tanımlayarak fakihlerin tavrını dile getirmiş oluyordu.¹⁰⁸⁴ Şâfiî fikhını benimseyen Eş'arî de yasal adalet konusunda eş-Şâfiî'nin tavrını kabul ediyordu.

"Adl" sıfatının yorumu hususunda Mu'tezile âlimleriyle Ehl-i Sünnet âlimleri arasında farklı görüşler vardır.¹⁰⁸⁵ Adl, Allah'ın sıfatlarından ve "el-Esmâü'l-Hüsna" diye bilinen en güzel isimlerden biri olarak değerlendirilmiş ve işlenmiştir. Ehl-i Sünnet'in çoğuna göre, Allah'ın zatıyla kaim olan "adl" sıfatı ve ismi vardır ve doksan dokuz esmaü'l-hüsna'sın'dan biri olarak sayılır.¹⁰⁸⁶

"el-Adl" Allah'ın diğer isim ve sıfatlarıyla da yakından alakalı bulunmaktadır. Bunlar "varlığı hiç değişmeden duran, gerçek olan anlamındaki el-Hakk"; "Bütün işlerini birbirine denk yapan, zalimden mazlumun hakkını alan, adalet ve merhamet sahibi anlamındaki el-Muksıt"; "Hükmeden, hakiki hâkim, hükümde hakkı yerine getiren anlamındaki el-Hakem"; "Hikmet sahibi, buyrukları ve bütün işleri hikmetli anlamındaki el-Hâkim"; "Yarattığı bütün canlılara hiçbir ayırım yapmadan rızıklarını ve faydalanacakları şeyleri veren anlamındaki er-Rezzâk"; "Hayır ve rahmet isteyen, sevdiğini ve sevmediğini ayırt etmeyerek yarattıklarının hepsini nimetlendiren anlamındaki er-Rahman"; "Pek ziyade merhamet edici, verdiği nimetleri iyi kullananları daha büyük ve ebedi nimetler vermek suretiyle mükâfatlandırıcı anlamındaki er-Rahim" gibi yüce isim ve sıfatlardır.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸⁴ eş-Şâfiî, *er-Risâle*, (thk.: Ahmed Muhammed Şâkir), Beyrut, 1939, s. 38.

¹⁰⁸⁵ Eş'arî, a.g.e., c. I, s. 218-223.

¹⁰⁸⁶ Eş'arî, a.g.e., , I, s. 218-223; İbn Teymiyye, c. VIII, s. 127; Tatlısu, a.g.e., s. 89.

¹⁰⁸⁷ Tatlısu, a.g.e., s.30, 33, 73, 88, 130, 143.

Husun ile kastedilen şey “adalet”, kubuh ile kastedilen şey de “zulüm’dür.” Husun, dünyada övülmeye, ahirette sevapla ilgili olan şey olarak tarif edilmektedir.¹⁰⁸⁸ Kubuh ise dünyada kötülüğü, ahirette de cezayla ilgili şey demektir.¹⁰⁸⁹

Eş’ârlere göre, güzellik ve çirkinlik zati değil izafi bir olgudur. Fiiller özleri itibariyle güzel ve çirkin olarak nitelendirilmezler. Bunu belirleme mercii akli değil şer’idir. Güzel, şeriata güzel dediği; çirkin de şeriata çirkin dediğidir. Akıl, hiçbir şeyi vâcib kılmaz, güzel ve çirkin nitelemesinde bulunamaz. Eş’ârî bu ilkeyi genelleştirerek şu değerlendirmede bulunur: Eğer Yüce Allah bir şey yapsa ve biz aklımıza dayanarak bunun çirkin olduğuna hükmetsek, o fiil çirkin olmaz. Dolayısıyla Allah, peygamberi ebediyen cehenneme atabilir, kâfirleri de cennete sokabilir. Çünkü onun iradesi mutlaklıktır. O, kulları üzerinde sınırsız hükümlanlığa sahiptir, dilediğini yapabilir, istediği hükmü verebilir. Bütün canlıları topyekûn cennete koysa yazık etmiş olmaz ve eğer bütün insanları da cehenneme koysa zulüm etmiş olmaz.¹⁰⁹⁰

Mâturîdîler’e göre ise akıl, bazı şeylerin güzelliğini ve çirkinliğini anlayabilir. Aklın iyi gördüğü iyi, kötü gördüğü kötüdür. Ancak akıl, fiillerin güzellik ve çirkinliğini anlamada sadece bir vasıta. Bundan dolayı güzellik ve çirkinlik hakkında hükmü veren akıl değil, şeriattır.¹⁰⁹¹ Mâturîdîler fikirlerini iki madde halinde ifade eder:

a) Şeriata gerek kalmadan sadece akılla iyiliği veya kötülüğü bilinen şeyler,

b) İyiliği ve kötülüğü şüpheli olan şeyler, işte bunlar akılla bilinemediği için şeriatle bilinir. Ancak Mâturîdî, teklifin akıl yoluyla değil, ilâhî emir yoluyla vâcib olduğu inancındadır.¹⁰⁹² Mâturîdîler’e göre akıl, fiillerin aklen iyi ve kötü, güzel ve çirkin oluşunu, ilmin kemal ve olgunluk, bilgisizliğin eksiklik olduğunu, adaletin güzelliğini, zulmün çirkinliğini kavrar. Bir amaca göre, fiilin iyi ve kötü olduğu yine aklın kavradığı güzellik ve çirkinliklerdendir.¹⁰⁹³

Eş’ârlere göre, güç yetirilemeyen şeyin önerilmesi imkânsız değildir. Çünkü Yüce Allah bazı kâfirlerin küfür üzere öleceğini bilmektedir. Onlara imanı önermesi iman etmeyeceklerini bilmesine rağmen. Bu durum, iki zıt arasını birleştiren bir tekliftir; Ebu Leheb’e iman önermiştir. Allah’ın haber verdiği şeylerin tümünü tasdik imandandır. Ebu Leheb’in asla iman etmeyeceği ise haber verilenler arasındadır. O halde Allah, iman

¹⁰⁸⁸ el-Cürcânî, *Ta’rîfât*, Kahire 1991; s.77.

¹⁰⁸⁹ el-Cürcânî, a.g.e., s. 149.

¹⁰⁹⁰ Ammara, a.g.e., s. 172–173.

¹⁰⁹¹ İbn Hümam(v. 861/1457), Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid, *el-Müsâyere fî Akâidi’l-Münciye fi’l-Âhira*, Kahire, 1347, c. II, s. 158.

¹⁰⁹² Işık, Kemal, *Mu’tezile’nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, s. 79.

¹⁰⁹³ İbn Hümam, a.g.e., II, s. 35.

etmeyecek olana imanı önermiştir. Bu çelişenlerin birleştirilmesidir; Biz küfre kudretin ve eğilimin Allah'ın yaratmasıyla olduğunu biliyoruz. Küfre kudret ve eğilim bileşimi ise küfrü gerektirir. O halde iman ile mükellef tutma, güç yetirilemeyen ile sorumlu tutmak olur.¹⁰⁹⁴ Eş'arî'de ikili teklif anlayışı vardır. Bunu kâfire Allah'ın imanı teklif etmesi meselesinde ortaya koymaktadır. “Allah, kâfire iman teklif etmiş midir?” sorusuna “evet” ile cevap verdikten sonra, “imana gücünün yetip yetmediği” sorusuna ise “eğer gücü yetseydi, iman ederdi” demektedir. “O halde gücünün yetmediği ile mi mükelleftir?” sorusuna ise “bunda iki yön vardır.” deyip aczinden dolayı imana gelmediğini reddetmekte, buna karşılık imanı terkenden ve onun zıddıyla meşgul olduğundan dolayı imana gelmeyişi kabul etmektedir.¹⁰⁹⁵ Bununla birlikte, insana yapılan teklif, insanın yapabileceği ölçüdedir. Bu ise Allah'ın adaletidir. Fakat bunu yaparken Allah'a herhangi bir zorunluluk ve ahlâki mecburiyet yoktur. Allah bir yandan kendi yüce saltanatında mutlak irade ve kudret sahibi olarak insana gücünün yetemeyeceği şeyi teklif etme yetkisine mâlik iken diğer yandan insanlara gönderdiği peygamberler aracılığı ile onun yapabileceğini teklif etmektedir.¹⁰⁹⁶ Allah, peygamberleri vasıtasıyla insanlara vahiyler göndermiştir. O, ilâhî rahmetinden insanların kurtuluşa ermelerini dilemiştir. Gönderdiği vahiyler birer ilâhî kanundur ve tekliflerle doludur. Bundan dolayı insan, ilâhî vahyin karşısında bir yükümlü, mükellef olmaktadır, bir takım yükümlülükler altına girerek bir sorumluluk taşımaktadır.¹⁰⁹⁷

Kuran-ı Kerime göre, Allah'ın kullarına yüklediği yükümlülük, kulların güçleri yettiği nispettedir. Nitekim “Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar. Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir,”¹⁰⁹⁸ ayeti bunun delilidir.

Eş'arîler, “insanın fiillerini yaratan, insanın kendisi değil bilakis Allah'tır.”¹⁰⁹⁹ kanaatindedirler. Eş'arîler'e göre meydana gelen fiiller ister maddi isterse bir vasıf olsun söz konusu fiillerin Allah'tan başka yaratıcısı yoktur.¹¹⁰⁰ Kulun bizzat kendisi yaratılmıştır. Varlığı da yokluğu da mümkündür. Var olmak yok olmak, O'na nispetle müsavidir.¹¹⁰¹

¹⁰⁹⁴ Râzî, *Meâlimu Usûli'd-din (İslam inancının ana konuları)*, çev. Nadim Mecîd, İhtar Yayınları, Erzurum, 1996, s. 83–84.

¹⁰⁹⁵ Eş'arî, *Kitabü'l Luma' fi'r-Reddi ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut, 1953, s.99.

¹⁰⁹⁶ Gölcük, Toprak, Kelam, s. 249.

¹⁰⁹⁷ Bağdâdî, *Usûli'd-Din*, Dârülfünun İlähiyat Fakültesi, İstanbul, 1928, s. 270.

¹⁰⁹⁸ Bakara, 2/286.

¹⁰⁹⁹ Hanefî, Hasan, *İslami İlimlere Giriş*, çev. Muharrem Tan , İnsan Yayınları, İstanbul, 1994, s. 79.

¹¹⁰⁰ Sâbûnî, a.g.e., s. 139.

¹¹⁰¹ Sâbûnî, a.g.e., s. 142.

Eş'arîler'in çoğunluğu, fiilleri ve insanın cüz'i iradesini Allah'ın yarattığını ve insanların da o yaratılmış fiilleri kesbettiğini söylemektedirler. Kesb, insan gücünün makdura olan iktiranıdır. Bu türlü bir düşünce ise bir nevi mutavassıt cebriyeciliktir. Adaletsizliği insanlar için yaratan Allah'tır. Fakat bu adaletsizlik, kendisi için değil insanlar içindir. İnsanlar için zulmü yaratmasıyla Allah zalim olmuyor mu? Sorusuna Eş'arî şu cevabı vermektedir: "Allah zulmü kendisi için değil, insanlar için yarattığından zulüm sahibi, zalim olmaz. Çünkü O, zulmü başkası için yaratmıştır."¹¹⁰² Bu durum Allah'ın yarattığı diğer fiillerle kıyaslandığında daha iyi anlaşılır. Allah'ın şehveti yaratmasıyla O'nun şehvetli olduğu nasıl düşünülemezse aynı şekilde zulmü yaratmasıyla da zalim olduğu düşünülemez.¹¹⁰³

Eş'arî'nin amacı, yaratmayı Allah'a bırakıp kesbi insana vermektir. Zulmü yaratan Allah'tır ve bu zulüm insan için yaratılır. Ancak bu zulüm, zulmü isteyen insan için yaratılır. Netice de insan tarafından kesbedilir. Bundan dolayı başkası için yaratılan zulüm yüzünden Allah zalim olmaz.

Cüveyni, insanın hürriyetine sahip olduğunu kabul eder ve Allah'ın kullarını cezalandırmasını O'nun adaleti olarak görür. Allah'a hiçbir şeyin gerekmediğini ileri sürerek onun üzerinde emredici bulunmadığı gibi onun mutlak adalet sahibi olduğunu savunmaktadır.¹¹⁰⁴

Bâkılânî'nin adalet ve zulüm meselesine bakışı Eş'arî'nin koyduğu ilkeler çerçevesinde olmuştur. Fakat cüz-i iradesine kul sahiptir ancak bunu Allah yaratmaz diyerek Eş'arîler'den ayrılır. İnsanlardan adaletsizlik ve zulüm yapan adaletsiz ve zalimdir. Çünkü bunu işlemek onlara yasaklanmıştır. Ayrıca insan hür iradesi ile zulmü kendinde ve kendisi için yapmıştır. Oysa Allah için bu durum başkadır. O zulmü, adaletsizlik ve haksızlığı; zulüm, işkence ve haksızlık olarak kendinde ve kendisi için değil başkası için yaratmaktadır. Yüce Allah bununla kınanamaz. O'ndan bunun terki de istenemez. O'nun yaratmasına muhalif yoktur. O'na itaat gerekir. O yaptığından sorulmaz, fakat insan yaptığından sorulur.¹¹⁰⁵

Fiillerin oluşumunda Mâturîdîler'le aynı görüşü paylaşan, fakat adalet ve zulüm meselesinde mensup olduğu Eş'arîlik'ten ayrılmayan Bâkılânî'yi şüphesiz böyle bir anlayışı savunmaya sevk eden, Mu'tezile'nin tutumu olmuştur. Bâkılânî, Mu'tezile'nin

¹¹⁰² Eş'arî, a.g.e., s. 44-45.

¹¹⁰³ Gölcük, Bâkılânî ve İnsan Fiilleri, s. 282.

¹¹⁰⁴ Cüveyni(v. 478/1085), Ebü'l-Meâli İmamü'l-Harameyn Rükneddin Abdülmelik, *Lümeü'l-Edille fî Kâvâdi Akâidi Ehli's-Sünne ve'l-cemâ'a*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, Dârü'l-Kavmiyye, Kahire, 1965, s. 108; Gölcük, a.g.e., s.281-282.

¹¹⁰⁵ Gölcük, a.g.e., s. 282.

iyiliği Allah'a, kötülüğü insanlara bırakmaları; Mâturîdîlerin Allah'ın zulümle vasıflanamayacağı anlayışını benimsemiştir. O, iyilik ve kötülüğün şeraitle bilinirliğini ileri sürerek zulmün de yaratıcısının Allah olduğunu söylemiştir.¹¹⁰⁶

Mâturîdî'nin insandan her türlü fiil ve seçimi kaldırarak adeta insanı rüzgârın önünde bir yaprağa benzetmek suretiyle her türlü sorumluluktan uzaklaştıran Cebriye ile insan aklını merkez kabul edip insanın fiillerinde Allah'ın hiçbir rolünün bulunmadığını iddia eden Mu'tezile arasında orta bir yol takip ettiğini görüyoruz.¹¹⁰⁷ Allah zulme kudreti olmakla vasıflanmaz. Çünkü zulüm, O'nun kudreti dâhiline girmez. Mâturîdînin bu probleme bakış açıları akli yönden olmaktadır. Allah'ın adalet ve hikmet sahibi olup zulüm, taşkınlık ve haksızlık yapmadan uzak oluşunda ittifak vardır.¹¹⁰⁸

Mâturîdîler'e göre fiiller kesb yönünden insana, yaratma yönünden de Allah'a nispet edilir.¹¹⁰⁹ Yani hür iradesiyle fiile yönelen ve onu yapmaya karar veren insandır. İnsanın yaratma gücü yoktur. Fakat kararını verip o işi yapmaya yöneldikten sonra Allah onu yaratmaktadır. İnsan bu fiile yönelirken hür olarak davranmakta fakat, fiilin yaratılmasında hiçbir fonksiyonu olmamaktadır. Çünkü insan hür iradesiyle onu kesb etmekte ve Allah'ta kulun kesbettiği fiili yaratmaktadır. İnsan bir fiili yapıp yapmama hususunda tamamen serbesttir.¹¹¹⁰ Zaten sorumluluğu da buradan gelmektedir. Mâturîdîlerin çoğunluğuna göre, insanın işinin yaratılmasında kudretinin etkisi vardır. Fiillerin hasen ve kabih oluşuyla yakından ilgili olan adalet ve zulüm meselesindeki Mâturîdî okulunun görüşleri, Allah'ın yaptığı fiilin çirkinlikle vasıflanıp vasıflanmayacağı noktasında olup, fiillerdeki bu durumun aklen bilinebileceği tarzdadır.

Görülüyor ki itikadi fırkalar adaleti, Allah'ın adaleti şeklinde ele almışlardır. Bunu da yaparken insanın fiillerini meydana getirip getirememesi, fiillerinde hür olup olmaması, en iyi, en güzel ve çirkinini aklıyla bulup bulamayacağı tarzında meseleye bakmışlardır. Bu fırkalardan Mu'tezile, "Allah'ın, adaleti ve adaletli olan şeyi vermesi mecburidir" derken; Eş'arîler ve Mâturîdîler Allah'a mecburiyet yüklemekten kaçınmışlardır. Burada adaletin kaynağı ile ilgili bir değerlendirme yapmamız gerekirse Mu'tezile'ye göre, adaletin kaynağı insandır. Çünkü insan aklıyla en mükemmeli, en doğruyu, yanlışı bulabilir. Eş'arî'ye göre, insan aklıyla değil de Allah'ın emrettiklerini yapmak suretiyle adaleti tesis edebilir. Mâturîdîler ise, daha mu'tedil bir yol takip ederek bu konuda akıl ve nakil arasına

¹¹⁰⁶ Gölcük, a.g.e., s.287.

¹¹⁰⁷ Mâturîdî, a.g.e., s. 41.

¹¹⁰⁸ Gölcük; Toprak, Kelam, s. 244.

¹¹⁰⁹ Mâturîdî, a.g.e., s. 228.

¹¹¹⁰ Mâturîdî, a.g.e., s. 239.

bir set çekmeden her ikisinin dengede olması suretiyle adalet tesis edilebilir. Çünkü akılla vahyi birbirinden ayırmak mümkün değildir. İnsanın akılla bilebileceği iyilik ve kötülükler, akılla bilinmeyen yani şüpheli olan iyilik ve kötülükler. İşte bu son hususta Mâturîdîler vahyi devreye sokmakta ve bu aşamadan sonrasının ancak vahiyle bilinebileceğini söylemektedirler. Mâturîdîler'e göre, salt insan akli adaleti tesis etmeye yeterli değildir. Netice de Eş'arîler'e ve Mâturîdî'ye göre adalet, Allah'ın yaptığı şeydir ve her yaptığı şey de güzeldir.¹¹¹¹

Allah'ın sözünün adil olması konusunda: Kur'ân-ı Kerim'de adalet kavramının açıkça Allah'a izafe edildiği bir tek ayet-i kerime vardır. “Rabbinin sözü, doğruluk ve adalet bakımından tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O işitendir, bilendir.”¹¹¹²

Bu ayette Allah'ın sözü dört sıfatla vasıflanmaktadır. Allah'ın sözünün “tam ve mükemmel oluşu (kıyamete kadar kulların ihtiyacı olan ilimleri açıklamaya tam ve yeterli oluş); doğruluk (yalan, noksanlık, Allah hakkında imkânsızdır); adalet (Allah'ın bildirdiği her türlü va'di ve vaidi, sevabı-ikabı, mükâfatı-cezası doğrudur, mutlaka olacaktır. Bunlar meydana geldikten sonra da adalet yerini alır. Çünkü Allah'ın fiilleri zulümle nitelenemez); O'nun kelimelerini değiştirecek hiç kimse yoktur.”¹¹¹³

“İman eden ve iyi işler yapanları, içinde ebedî kalmak üzere, zemininden ırmaklar akan cennetlere koyacağız. Allah, (bu söylenenleri) hak bir söz olarak vâdetti. Söz verme ve onu tutma bakımından kim Allah'tan daha doğru olabilir?”¹¹¹⁴

“Bilesiniz ki, göklerde ve yerde olan her şey Allah'ındır. Yine bilesiniz ki, Allah'ın vâdi haktır, fakat onların çoğu bilmez.”¹¹¹⁵

“Böylece (insanları) onlardan haberdar ettik ki, Allah'ın vâdinin hak olduğunu, kıyametin şüphe götürmez olduğunu bilsinler.”¹¹¹⁶

“Ey İnsanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Ne babanın evlâdı, ne evlâdın babası nâmına bir şey ödeyemeyeceği günden çekinin. Bilin ki, Allah'ın verdiği söz gerçektir. Sakın dünya hayatı sizi aldatmazsın ve şeytan, Allah'ın affına güvendirerek sizi kandırmasın.”¹¹¹⁷

¹¹¹¹ Kâşifü'l-Ğitâ(v.1373/1954), Muhammed Hüseyin b. Ali b. Rıza, *Caferi Mezhebi ve Esasları*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, Zaman Yayınları, İstanbul, 1979, s. 57.

¹¹¹² En'âm, 6/115.

¹¹¹³ Râzî, a.g.e., c. X, s. 136-138.

¹¹¹⁴ Nisâ, 4/122.

¹¹¹⁵ Yûnus, 10/55.

¹¹¹⁶ Kehf, 18/21.

¹¹¹⁷ Lokmân, 31/33. Ayrıca bkz.; İbrahim, 14/22; Kasas, 28/13; Rûm, 30/60; Fatır, 35/5; Mü'min, 40/55, 77; Câsiye, 45/32; Ahkâf, 46/17.

Bu ve benzeri ayetler, Allah'ın kendi va'd ve va'dinin hak ve doğru bir söz olduğunu beyan etmiştir. Demek ki Allah'ın sözleri, her zaman hak, doğru ve adaletli olma yönünden tam ve mükemeldir. Âdil bir rabb olduğu için kullarının da âdil olmasını isteyerek bu hususta insanların hayatını düzene sokacak ilâhî adalet ilkelerini bildirmiş, bu ilkelere uyulmasını emretmiş.

Allah'ın fiilleri bakımından uygun düşen husus, her hak sahibine hakkını vermektir. Bu durumda herkesin hak ediş derecelerini gözetme anlamındaki ilâhî adalet, Allah'ın yarattıkları arasında eşitlik esasına göre, hiçbir ayrıcalık ve ayrımı gözetmemesi gerekir.” Şüphesiz ki Allah, zerre kadar haksızlık etmez. O, zerre miktarı şey bir iyilik olursa onun sevabını kat kat artırır. Kendi katında pek büyük bir mükâfat vardır,”¹¹¹⁸ Bu ayet, Allah'ın zulümden münezzehe olduğunu ve iyiliklerin sevabını kat kat artıracığını beyan ederek insanları ibadet ve itaate teşvik etmektedir. Allah'ın âdil olduğunu ve zerre miktarı bile olsa kimseye zulüm etmeyeceğini bildirmektedir.

Zulümden münezzehe olması konusunda: “Bu, dünyada iken kendi ellerinizle yapmış olduğunuzun karşılığıdır. Yoksa Allah kullarına zulmetmez.”¹¹¹⁹ ayeti gibi Kur'ân'daki pek çok ayet insanların amellerinin karşılığını; Allah'ın mükâfat veya ceza olarak adalet ile vereceğine ve kesinlikle onlara zulüm ve haksızlık etmeyeceğine ve Allah'ın zulümden münezzehe olduğuna delalet etmektedir.¹¹²⁰

Kullarına adaleti emretmesi konusunda: Allah'ın kendisi, bütün fiillerinde âdil olduğu gibi kullarının da her türlü fiil ve davranışlarında adalete riayet etmelerini ister. Bu konuyla ilgili Yüce Kelam'ında bulunan birçok ayette kullarına adaleti emreder ve birbirlerinin haklarını gözetmelerini ister. Örneğin, “Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.”¹¹²¹

Allah, kendilerine düşman olan kavim dahi olsa adaletle davranmayı, hiçbir zaman adaletten sapmamayı, adaletli davranmanın takvaya daha yakın olduğunu bildirmektedir. Allah'ın,” Bir Kavme olan kininiz sizi adaletsizliğe sevk etmesin...”¹¹²² emri umumi bir hitap olup, Allah Teâlâ'nın herkese adalet ve insafla hükmetmelerini, haksızlık, zulüm ve eziyeti bırakmalarını emretmesi anlamına gelir. Sonra Allah Teâlâ “Âdil davranın, takvaya

¹¹¹⁸ Nisâ, 4/40.

¹¹¹⁹ Âl-i İmrân, 3/182; Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/108–117; Nisâ, 4/40, 49, 77, 124; Kehf, 18/49; Ankebût, 29/40; Enfâl, 8/50, 51; Fussilet, 41/46; Hac, 22/10; Kâf, 50/29; Yûnus, 10/44.

¹¹²⁰ Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't- Tenzil ve Uyûni'l Akâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, Dâru'l Kütûbi'l İlmiye, Beyrut 1995, s.500–501.

¹¹²¹ Nis, 4/58; Ayrıca bkz.: Mâide, 5/8; A'râf, 7/29; Nahl, 16/90.

¹¹²² Mâide, 5/8.

en uygun hareket budur” buyurarak adaletli olmalarının sebebini “takvaya en yakın olan şey” olarak açıklamıştır.¹¹²³

Kullarına güçlerinin yeteceğinden fazlasının yüklememesi konusunda, adalet-zulüm meselesinin teklif konusuyla ilgisi, insan fiilleri açısından önemlidir. Eş’arî, “Allah’ın kullarını, onlar tarafından yapılması mümkün olmayan şeylerle mükellef tutması caiz değildir” görüşünü reddederek; “Onlar hakkı işitemezler, gerçeği görmezler”¹¹²⁴ “Kelamını işitmeye de tahammülleri yoktur”¹¹²⁵ ayetlerini güç yetmeyen işin Allah tarafından teklifinin mümkün olduğuna delil olarak göstermektedir.¹¹²⁶

Mâturîdî’ye göre güç yetmeyen işi, Allah teklif etmez. Bu konudaki delilleri, “Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar. Herkesin kazandığı hayır kendine, yapacağı şer de kendinedir.”¹¹²⁷ Allah, hikmete uygun olanı yapar. Hikmet de kendisinde güzeli, iyilik olanı düşünmeyi gerektirir. Önemli olan teklifin insanın irade ve gücüyle ilgili olmasıdır. Eğer insan, fiziki anlamda sakat ise bu insanın fizik yönünden güç yetirmeye sahip olmadığı ortadadır. Dolayısıyla böyle bir insana teklif, akıl haricîdir. Her yönden sağlam olan bir insanın teklife muhatap olması ve bu teklife göre fiillerini yapması, insanın iradesiyle ilgilidir. Bu takdirde insan, fiillerinin nitelik kazanışında sorumlu olur ve böylece teklif bir anlam taşır.¹¹²⁸

Eş’arî, “Kitâbü’l-İbâne” adlı eserinde Allah’ın “kullarıma asla zulmedici değilim”¹¹²⁹ demesini, O’nun zulmün yaratıcısı olduğunu engellemeyeceğini söyler. Eş’arî’ye göre bu mealdeki ayetlerin mahiyeti şudur: “Allah kullarına zulmetmek istemiyor” dediği gibi “Allah, kullarına asla zulmedici değildir.” Allah, kullarının birbirine zulmetmesine müsaade etse de, kendisi onlara zulmetmeyi istemez.¹¹³⁰ Anlaşılan şudur ki; Eş’arî’ye göre Allah nasıl adaleti yaratmışsa, zulmün de yaratıcısıdır.

“Kitâbü’l-Luma” adlı eserinde ise Eş’arî, bir sohbet sırasında kendisine “Allah mahlûkatın zulmünü yaratmamış mıdır?” diye soran bir Mu’tezili’ye verdiği cevapta bu konudaki kesin fikrini bulmaktayız. “Evet, yaratmıştır fakat kendisinin zulmü nev’inden değil, onların zulmü nev’inden” demiştir. Zulmü yaratırken Allah’ın zalim olup olmadığı ile ilgili bir soruya da şu cevabı vermiştir: “Zalim olanın kendisine mal etmeyip başkasına mal ettiği zulümle zalim olduğu düşünülüyorsa, düşünülmesin. Düşünülürse, hiçbir yaratık

¹¹²³ Râzî, a.g.e., c. VIII, s. 531-533.

¹¹²⁴ Hûd, 11/20.

¹¹²⁵ Kehf, 18/101.

¹¹²⁶ Eş’arî, a.g.e., s. 99.

¹¹²⁷ Bakara, 2/286.

¹¹²⁸ Mâturîdî, a.g.e., s. 266.

¹¹²⁹ Âl-i İmrân, 3/108.

¹¹³⁰ Eş’arî, *Kitâbü’l-İbâne an Usûli’-d-Diyâne*, Haydarabad, 1948, s. 58.

için zalim denemez. Yani nasıl başkasının zulmü ile zulmeden zalim olmazsa, Allah da kendisi için değil başkası için yarattığı zulümden dolayı zalim olamaz.”¹¹³¹

Bu durum, Allah’ın yarattığı diğer fiillerle kıyaslandığında daha iyi anlaşılır. Örnek olarak, Allah’ın şehveti yaratmasıyla O’nun şehvetli olduğu nasıl düşünülmezse aynı biçimde zulmü yaratmasıyla zalim olacağı da düşünülemez.¹¹³²

Adalet ve zulüm meselesinde Mâtürîdî’nin görüşü ise şöyle özetlenir: “Allah, zulme kudreti olmakla vasıflanmaz. Çünkü muhal O’nun kudreti dâhiline girmez.” Maturidî okulu kelâm bilginlerinin bu probleme bakış açıları, aklî yönden olmaktadır. Allah’ın adalet ve hikmet sahibi olup, zulüm, taşkınlık ve haksızlık yapmaktan uzak oluşunda ittifak vardır.¹¹³³

C- ADALET ANLAYIŞI BAĞLAMINDA KELAM MEZHEPLERİNİN DOĞAL FELAKET VE IZDIRAPLARA BAKIŞLARI

İnsanoğlunun, bireysel veya toplumsal olarak karşılaştığı birçok felaket ve ızdırap bir realite olarak hem Allah hem de insan açısından açıklığa kavuşturulması gereken bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Depremler, seller, kasırgalar, kuraklıklar, kıtlıklar, hastalıklar, sakatlıklar gibi olayların ve bunların neden olduğu acıların ve ızdırapların bir de ilâhî boyut tarafının değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira karşılaşılan bu durumlar insanı “neden” sorusuyla yüzleştirmektedir. Hayattaki bu tür olumsuzluklar ve doğal felaketler karşısında, bunların Allah’ın cezalandırması mı yoksa ibret mi olduğu yolundaki sorular ve bunlara verilen cevaplar sürekli gündemde kalmaya devam etmektedir. İşte bu ve benzeri sorular ve sorunlar, Allah’ın adalet sıfatının, dünyada meydana gelen felaketler ve ızdıraplar açısından sorgulanmasına neden olmuştur. Çalışmamızın bu bölümünde de dünyada meydana gelen felaketler ve ızdıraplara kelam mezheplerinin, adalet anlayışları çerçevesinde nasıl yaklaştıkları ve bu hususta hangi görüşleri ileri sundukları incelenmiştir.

1. Mu’tezile Mezhebi’nin Doğal Felaket ve Iızdıraplara Bakışı

1.1. Iızdırap ve Elemler Açısından:

“Kul, Allah’ın kendisine tevdi ettiği kuvvetle ihtiyari fiillerini bizzat kendisi yaratır” diyen Mu’tezile, şerhleri iki gruba ayırır:

¹¹³¹ Eş’arî, *Kitabü’l-Luma’ fi’r-Reddi alâ Ehli’z-Zeyğ ve’l-Bida’*, s. 44–45.

¹¹³² Gölcük, Şerafettin Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri, s. 282.

¹¹³³ Gölcük, a.g.e., s. 281.

a)Allah'ın yaratıcısı olduğu şerler: Bazı kullarda meydana gelen hastalıklar, ızdıraplar, günah işleyenler için dünyada veya ahirette vaki olan cezalar gibi. Mu'tezile'ye göre, bunları yaratan Allah'tır. Bunlar Allah'ın fiili olmaları hasebiyle hakikaten hayırlıdırlar fakat mecâzi olarak şer diye isimlendirilmişlerdir.¹¹³⁴ Bunlar neticeleri itibariyle gerçekte hayırlıdırlar. Çünkü Allah bunları, kullar cennette nail oldukları şeyleri görsünler veya kıyamet günü nail oldukları azabın şiddetini hesap etsinler ve azabın şiddetinden kurtulsunlar ve günahlardan kaçınınsınlar diye yaratmıştır.

b) Küfür ve maasiyet gibi kulların ihtiyar ve kudretiyle meydana gelen şerler: Allah bunları hem irade etmez, hem de razı olmaz. Çünkü Allah, "Eğer inkâr ederseniz, şüphesiz Allah, size muhtaç değildir. Bununla beraber O, kullarının küfrüne razı olmaz. Eğer şükrederseniz sizden bunu kabul eder."¹¹³⁵ buyurmaktadır. Eğer Allah, kuldan inanmasını istediği halde küfrü irade etse, Allah'ın hâşâ sefih(akılsız) kabul edilmesi gerekir ki bu imkânsızdır. Bunun için Mu'tezile, "Kim hakiki olarak Allah şerri yarattı derse, küfre girer. Çünkü hakiki manasıyla şer, maasiyetlerdir" derler.¹¹³⁶

Kâdî Abdülcebâr, doğal acı ve ızdırapların faili kimdir sorusuna: "Elem, fiil olarak düşünüldüğünde kudretin konusu olabilecek bir şeydir. O halde, hem insan hem de Allah elemlere güç yetirebilir. Ancak Allah, hem dolaysız hemde dolaylı elemlere kâdir iken insan ancak dolaylı olarak kâdir olabilir."¹¹³⁷ Görüldüğü gibi elem genel olarak düşünüldüğünde, hem insanın hem de Allah'ın elemlerin fâili olabileceği ileri sürmektedir. Peki, acı ve ızdırabın Allah'tan mı yoksa insanlardan mı olduğu nasıl tespit edilebilir?

Kâdî Abdülcebâr'a göre, kişinin kendinden uzaklaştıramadığı, kendisi ve kendisi gibilerinin yapması mümkün olmayan fiiller Allah'ın fiilleridir. Bu nedenle, kişide sebebi anlaşılamayan veya herhangi bir görünür sebebe bağlı olarak meydana gelmeyen elemler, Allah'ın fiilleridir.¹¹³⁸ İnsanlar elemleri ancak sebep ve vasıta olarak yapabilir. Oysa elemlerin çoğu bu şekilde meydana gelmez. Hastalıklar, kötürüm olmalar ve diğer kadirlerden birinin kastı olmaksızın oluşan diğer elemler bu şekildedir. O halde bunlar, Allah'tandır.¹¹³⁹ Mu'tezile'den Ma'mer; "hastalık verdiği ve kötürüm yaptığı kimseyi hastalandıran ve kötürüm yapan, Allah'tır. Hiç kimse kendi kendini hastalandıramaz ve kötürüm yapamaz. Ekin ve bitkilere gelen musibetler de Allah'tandır. Ekin ve bitkilere

¹¹³⁴ Eş'arî, a.g.e., c. I, s. 287.

¹¹³⁵ Zümer, 39/7.

¹¹³⁶ Hayyat(v. 300/912), Ebü'l-Hüseyn Abdürrahim b. Muhammed, *el-İntisâr ve'r-Red ala İbni'r-Ravendi el-Mülhid* (Kitabü'l-İntisâr), thk. Albert Nasri Nader, Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut, 1957, s. 66.

¹¹³⁷ Kâdî Abdülcebâr, el-Muğnî, c. XIII, s. 271-276.

¹¹³⁸ Kâdî Abdülcebâr, a.g.e., c. VIII, s. 277.

¹¹³⁹ Kâdî Abdülcebâr, a.g.e., c. VIII, s. 367.

insanların zulümleri sebebiyle ulaşan musibetlere gelince, Allah, insanların yaptıkları zulümlerin fâili olmaktan berfidir”¹¹⁴⁰ demektedir.

Mu'tezile, dünyada yaşanan belâ ve musibetlerin hepsinin Allah'ın cezası olduğunu kabul etmez ve böyle bir inancın tenâsüh ehline ait olduğunu söyler. Kâdî Abdülcebbâr'a göre, hastalık ve benzeri diğer acıların hepsi şayet hakedilmiş olmanın karşılığı olsaydı, hastalanan ve başına belâ gelen bir kimseyi yermemiz, ondan uzak durmamız ve onu kötülememiz doğru olurdu. Hak ettikleri için insanların hastalık ve belâlara maruz kaldığını söylemek, peygamberlerin ve sâlih kimselerin de bu cezalandırmayı hak etmiş olduğunu söylememizi gerektirir. Çünkü onlar da hastalık ve benzeri musibetlere maruz kalmaktadırlar. Hâlbuki peygamberler, büyük ve küçük günahlardan masumdur. Kaldı ki cezayı hak etmiş olduğu halde, inanmayan ve isyankâr insanların bazen cezayı hak etmeyen kimselerden daha güzel ve daha sağlıklı olduğu görülmektedir.¹¹⁴¹

Mu'tezile'ye göre, gerek elem ve hastalık cinsinden olan acılar ve gerekse diğer musibetler imtihandır ve bunların karşılıklarını Allah'ın vermesi gerekir. Çünkü bunlar hak edilmemiş şeylerdir. Zira insan babasının veya çocuğunun ölmesinden, faydalandığı bir kimsenin kaybolmasından dolayı üzüntü duymaktadır. Malına ve mülküne gelen sel, yangın ve yıkım gibi şeyler de yine insanı üzmektedir. O halde bütün bunları imtihan olarak değerlendirmek ve karşılığının Allah tarafından verileceğini kabul etmek gerekir. Mu'tezile açısından bütün bunlar, Allah'ın fiili olduğunda bu hükümler geçerlidir. İnsanların ellerinden meydana gelen musibetler hakkında bu hüküm geçerli değildir.¹¹⁴² Bu musibetlere insanlar sebep olmuşsa Allah'ın bunlara karşılık vermesi gerekmez.

1.2. İlâhî Adalet ve Hikmet Açısından

Mu'tezile “insan iyi ve kötü fiillerinin yaratıcısı olduğu içindir ki ahirette mükâfat ve cezayı hak eder; insan fiilleri, Allah'a atfedilmez. Allah'a şer ve zulüm isnat etmek, küfürdür, O'na karşı isyandır; çünkü Allah, zulmü yarattığı takdirde zalim olurken adaleti yarattığı takdirde de âdil olur, Allah'ın hikmetinden yalnız salah (güzel, yararlı olanlar) ve hayırlı olanlar umulur; hikmet ise, insanların menfaatini korumayı gerektirir,”¹¹⁴³ der. Gerçekten Allah'ın karşılıksız olarak çocuklara acı vermesi, hayvanları kesmeyi emretmesi ve onlara ızdırap vermesi, bir takım hayvanları bazılarının emrine âmâde kılması; kesik, sakat vücutlara devamlı acı çektirmesi, insanlara güç yetiremeyecekleri teklifte bulunması, azap veren şeyi onlarda yaratması ve buna benzer acı ve ızdırapları vermesi caiz midir?

¹¹⁴⁰ Hayyat, a.g.e., s. 47.

¹¹⁴¹ Kâdî Abdülcebbâr, a.g.e., c. VIII, s. 405-409.

¹¹⁴² Kâdî Abdülcebbâr, a.g.e., c. VIII, s. 437.

¹¹⁴³ Tunç, *Kelam İlminin Tarihçesi ve İlk Kelam Okulları*, EÜ. Yayınları, , Kayseri, 2001, s. 102-103.

sorusuna ¹¹⁴⁴ Kâdî Ebubekir; “Evet. Zira bu, Allah’ın fiili olarak adalettir ve hikmetinde güzellik vardır” cevabını vermektedir.¹¹⁴⁵

Allah, âdildir, kullarına hiçbir şeyde haksızlık etmez. O halde Allah’ın adaleti gereği insanlarda irade hürriyetinin bulunması da lazım gelir. İrade hürriyeti olmayan insanın sorumlu tutulması, Allah’ın hikmetine ve adaletine asla yakışmaz. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de bulunan birçok ayet insanın hareket hürriyetine sahip olduğunu ve mutlaka adalet’in tecelli edeceğini açıkça dile getiriliyor.” *Şüphesiz ki Allah, hiçbir kimseye zerre kadar haksızlık etmez; zerre miktarı bir iyilik olursa, onun sevabını kat kat artırır. Ona kendi canibinden pek büyük bir mükâfat verir.*”¹¹⁴⁶

Diğer yandan Mu’tezileye göre, Allah’ın fiillerinde bir hikmet ve maksadın bulunması gerekir. Zira hâkim olan, bir fiili mutlaka bir hikmet ve maksad için işler. Maksatsız fiil ise boş ve anlamsızdır. Keza hâkim olan bir fiili ya kendi faydasına ya da başkasının faydasına işler. Allah Teala, faydalanmaktan uzak olduğuna göre o fiili başkasının faydası için yapar.¹¹⁴⁷

1.3. İlâhî Takdir ve İrade Açısından

Mu’tezile, kulun kendi fiilini kendi iradesi ile kendisinin ortaya koyduğunu söyler. Zira kulun fiillerinin kendi tercihleri olmaması halinde, gerek ona bir takım yükümlülükler yüklemesinin gerekse bunlardan doğan mesuliyetlerin bir anlamı kalmayacaktır. Allah’ın fiilleri zulümden münezzehtir.¹¹⁴⁸ “Allah, hiçbir şekilde kulların güç yetirdikleri şeylere güç yetirmekle nitelenemez.”; “Kulların güçleri dâhilinde olan cisimlere güç yetirmekle de vasıflanamaz. Çünkü güç yetirilen bir şeyin, iki güç yetirenin güç yetirdiği şey ve iki gücün mahalli olması caiz değildir. Ancak bu onların Yüce Allah’ın kudretinin sınırlı olduğunu söyledikleri anlamına gelmez. Çünkü onlar açısından insanın kudreti, insanı yaratan Allah’ın kudretinin bir ürünüdür.”¹¹⁴⁹

Mu’tezile, hayrı isteyen hayırlı, şerri isteyen şerli, adaleti isteyen âdil olacağını söyleyerek, zulmü irade etmesinin Allah’ın hikmet ve adaletiyle bağdaşmayacağını düşünmektedir. Allah, şerleri irade ederse onunla vasıflanması gerekir. Bir şeyi irade etme, ondan râzı olmaya delalet eder. Bunun için de şerlerin Allah’ın muradı

¹¹⁴⁴ Eş’arî, *Makâlâtü’l İslamiyyîn Ve’htilâfu’l-Musallîn*, c. I, s. 318–319

¹¹⁴⁵ Bâkullânî, (v.403/1013), Kâdî Ebûbekr Muhammed b. Et-Tayyib, *Temhîd’ül-Evâil ve Telhîsu’d-Delâil*, thk. İmâmüddîn Ahmet Haydâr, Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, Beyrut 1987, s. 341.

¹¹⁴⁶ Nisâ, 4/40.

¹¹⁴⁷ Yüksel, a.g.e., s. 27.

¹¹⁴⁸ Hanefî, a.g.e., s. 79–80.

¹¹⁴⁹ Ammara, a.g.e., s. 162.

olması ve ondan razı olmasını gerektirir ki bu da batıldır. O batıl olunca, Allah'ın iradesinin hayır ve şerri içine alması da batıl olmuş olur.¹¹⁵⁰

Mu'tezile'ye göre, insan bütün fiillerinde tam bir hürriyete sahip olmalı ki, yaptıkları karşısında mükâfat almaya hak kazansın veya cezalandırılmayı hak etsin. Aksi takdirde insan fiillerini işlemede tam bir hürriyete sahip değildir dersek, verilecek ceza ve mükâfatta adaletsizliğe düşmüş oluruz. Zira kul fiillerinde hür olmasaydı teklif yetersiz olurdu. Allah insanların faydasına olan şeyleri yaratır. Kötülükler ise, insanın kendi amellerinin neticesidir. Mu'tezile bu yönüyle kader hakkındaki açıklamalarında sıkıntılı bir duruma düşer.

1.4. Salah ve Aslah Açısından

Mu'tezile içerisinde aslah anlayışı ilâhî adalet düşüncesinin bir uzantısıdır. Mu'tezile'ye göre Allah, insanlar için en uygun olanı yaratmak zorundadır. Mu'tezile'nin adalet prensibi bunu gerektirir. İnsanlar hakkında kötü ve zararlı olanları yaratmak, Allah'ın mutlak ilâhî adaletine yakışmaz. Allah'ın insanlara güç yetiremeyeceği şeyleri teklif etmemesi, bu tür işlerden dolayı onları sorumlu tutmaması vâcib'tir.¹¹⁵¹

Yani kul için en hayırlı olanı yaratmak Allah için vâcib'tir. Bir başka ifadeyle, "Allah salâhı yapmaya mecburdur ve insanı hayırda tutmak zorundadır," derken kendi adalet ilkelerini tatbik ettikleri görülür.¹¹⁵² Allah'ın hikmeti kullarına en iyi(aslahı) yapmayı icab ettirir. Eğer Allah kullarına en iyiyi yaratmazsa cimrilik etmiş olur. Böyle bir durum Allah'ın şanına yakışmaz. O halde Allah'ın kullarına en iyiyi yapması vâcibtir.¹¹⁵³ Mu'tezile "vâcib" kavramıyla Allah'ın hep iyiyi, doğruyu, güzeli, yararlıyı yarattığını kasteder. Allah'ın şanından olan budur. Kötü olanlar ise Allah'a ait olmayıp bilakis insana aittir. Allah'ın emrettiği her şey iyidir. İnsanların yararına ve menfaatinedir. Yani, Allah insana hep iyiyi ve güzeli emreder demektir.¹¹⁵⁴

Kâdî Abdülcebâr'a göre yapmadığında Allah'ın zemmedilmesini gerektiren fiiller vâcib olan fiillerdir. Bu fiiller, teklifi gerçekleştirecek imkânlar vermesi, lütufta bulunması, mükâfatlandırılmayı hak eden mükâfatlandırması, elemlere karşılık vermesi(ıvaz) gibi fiillerdir. Bütün bunların Allah'a vâcib olması insanları sorumlu tutmasıdır.¹¹⁵⁵

Mu'tezileden bazıları Allah'ın kulları için en iyiyi yaratmasının yalnızca ahirete yönelik faydalar olduğu için söz konusu olduğunu savunurken Nazzam, Cahız ve ona tabii

¹¹⁵⁰ Adam, a.g.e., s. 295.

¹¹⁵¹ Tunç, a.g.e., s. 102-103, s. 110.

¹¹⁵² Gölcük, *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri*, s. 301; Kelam, s. 253.

¹¹⁵³ Şehristânî, a.g.e., c. I, s. 57; Işık, *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, s. 78.

¹¹⁵⁴ Gölcük, *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri*, s.301-302; Kelam s. 252-253.

¹¹⁵⁵ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, c. XIV, s. 53.

olan ashabu'l aslah diye isimlendirilenler dünya faydalarının da buna dâhil olduğunu hatta Allah'ın kulları için en iyi olanın dışındakini yapmaya kâdir olmadığını iddia ederler. Nazzam, Allah'ın gören bir kimseyi kör, sağlıklı bir kimseyi hasta, zengin bir kimseyi fakir yapmadığı gibi fakir bir kimseyi zengin, hasta bir kimseyi de sağlıklı yapamayacağını, çünkü bunlar, onlar için en iyidir.¹¹⁵⁶ Bu görüş Allah'ın kudretini sınırlandırma problemini beraberinde getirmiştir.

Zararlı olanla yararlı olanın iç içe olmasına karşın sonuçta Allah'ın yarattığı her şey kulların faydasına yöneliktir. Eğer kötülük her şeyi kaplasaydı dünya mahvolurdu. Aksine iyilik herşeyi kaplasaydı, bu sefer de gerekli olan imtihan yani, ibret almaya sevk eden ızdırıp yok olurdu.¹¹⁵⁷

Mu'tezile, Allah'ın iyilik ve hayırdan başka bir şey yaratmadığına inanır. Allah şer, zulüm, küfür ve maasiyet yaratırsa Allah zalim olur. Allah âdil ve hâkimdir, dolayısıyla ondan çirkin iş sadır olmaz. Onun bütün fiilleri güzeldir.¹¹⁵⁸ “Allah'a kulları için hayırlı ve elverişli olanı yaratmak vâcib'tir, O'nun hikmeti kullarını iyiliğe riayeti gerektirir.”¹¹⁵⁹ Burada Mu'tezile'nin dayanağı sadece akli muhakemedir. Şöyle ki, insan bir işin fenalığını bildikten sonra onu yapmaz. Allah da işin kötü olduğunu bildiği için Allah'tan kötü ve çirkin iş, fiil sâdır olmaz, derler. Dolayısıyla kötü fiillerin ve şerlerin yaratılmasını Allah'a izafe etmemeliyiz.

2. Ehl-i Sünnet Mezhebi'nin Doğal Felaket ve Izdıraplara Bakışı

2.1. Izdırap ve Elemler Açısından

Râzî şerri iki kısma ayırıyor:

a) Bizzat şer ki bu, bir şeyde bulunması gereken zaruri şeylerin ya da bir şeye has faydaların bulunmamasıdır. Görmesi icab edenin gözlerinin olmaması veya görmemesi,

b) Bu, aslında şer olmayan hatta bazen tam tersine hayır olan şeydir. Mesela, ateşin yakıcı olması hasebiyle, yakması hayırdır. Çünkü ateşin tabiatı, onun tezahürünü gerektirir. Fakat insanın herhangi bir yeri yandığı zaman o insana göre, ateşin yakması şer olur ki bu mutlak değil, ârizi bir şerdir.¹¹⁶⁰

¹¹⁵⁶ Bağdâdî(v. 429/1037), Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir et-Temimi el-İsferayini Abdülkahir el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Rûhi Fığlalı, TDV Yayınları, Ankara, 1991, s. 97.

¹¹⁵⁷ Ormsby, Eric Lee, *İslam Düşüncesinde İlahî Adalet (Teodise) Sorunu (Gazali'nin “mümkün dünyaların en iyisi” ifadesi üzerine bir tartışma)*, çev. Metin Özdemir, Kitâbiyât, Ankara, 2001, s. 219.

¹¹⁵⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerh-u Usûli'l-Hamse*, s. 301.

¹¹⁵⁹ Kâdî Abdülcebbâr, a.g.e., s. 133, 183, 301, 313.

¹¹⁶⁰ Adam, a.g.e., s. 296.

Gazzâlî, “Allah’ın merhametli(Rahim) ve merhametlilerinin en merhametlisi(Erham’ür-Râhimîn) olmasının anlamı nedir?” diye soracaksın. Merhametli bir kişi felakete uğramış, belâyâ maruz kalmış, sıkıntıya düşmüş, hastalanmış birini görünce, eğer onun bu durumunu ortadan kaldırılabiliyorsa hemen kaldırmak için koşmasın. Allah, her belâyı savuşturabilir ve her yoksulluğu ve kederi önleyebilir, her hastalığı ve zararı ortadan kaldırılabılır. Fakat dünya hastalıklar, meşakkatler ve felaketlerle dolup taşmaktadır. O, bunların hepsini ortadan kaldırmaya muktedirdir. Ancak kullarını felaketler ve belâların getirdiği sıkıntılar içinde terk etmiştir,”¹¹⁶¹ der. Buna karşılık “Eğer Allah’ın bu dünyadakine kıyasla zulmü yaratmakla zalim olması gerekiyorsa, başkası için iradeyi yaratmakla mürid, ziraatı bozmakla ve hayız kanı akıtmakla ifsad eden ve eziyet veren olması icab eder. Çünkü insanlardan eziyet ve fesatlık yapanın ifsad ve eziyet eden olması gerekir.”¹¹⁶² Bu şekilde Mu’tezile’nin zayıf noktası olan ilâhî âlemi dünyevi âlemle anlama ilkesini ele alarak, ilâhî âlemle dünyevi âlemin anlaşılamayacağını ortaya koymaya çalışan Bakıllani, daha sonra yine insanın halleriyle ilgili hareket, hayat, ilim, sıhhat, ölüm, renk gibi durumlardan söz ederek Allah’ın insanın bu sıfatlarıyla nitelenemeyeceğini ileri sürer. Bunlar, Allah’ın insan için yarattığı hallerdir. Allah’ın bu tür insani vasıflarla nitelenmesi düşünülemez.¹¹⁶³ der.

Öte yandan, her acının aklen zulüm ihtiva ettiğini ve çirkin olduğunu bilmemiz gerekir dendiğinde gerçekten böyle bir durumla karşılaşmadığı öne sürülür. Zira böyle olsaydı, aklen zararın çirkinliğini zorunlu olarak bilirdik. Fiillin çirkin oluşunu ve zulümü ihtiva edişini aklen bilseydik arslan, köpek gibi hayvanların başkalarına elem verdiklerinden dolayı asi ve günahkâr olmaları gerekir. Hâlbuki onlar kötülenemezler, kötü işlerden dolayı zalim olarak düşünülemezler. Ayrıca fiillerde elem verme özelliği bir ölçü olsaydı ve fiillerin zulüm ihtiva edip etmedikleri bu tarzda ölçülmüş olsaydı ceahlet ve yalanın çirkin olmamaları gerekirdi, çünkü bunlar elem değildirler. Neticede denilebilir ki: “Bir illet ve özel durum için gerekli akli hüküm, bunlar dışındaki illet ve durumlar içinde geçerli değildir.”¹¹⁶⁴

Allah’ın müminlere azap, ızdırap; kâfir ve asilere nimet vermesi nakil gelmeden önce akıl yönünden doğru olabilirdi ve bunu Allah’ın yapması mümkündür. O, mutlak irade ve kudret sahibi olduğundan bu hususta ona karşı gelebilecek bir güç yoktur. Fakat

¹¹⁶¹ Gazzâlî(v.505/1111), el-Maksadu’l-Esnâ Şerh-u Esmâillahi’l-Hüsna, Çev. Yaman Arıkan, Uyanış Yayınları, İstanbul, 1989, s. 131.

¹¹⁶² Bâkılânî, a.g.e., s. 308-309.

¹¹⁶³ Gölcük, a.g.e., 283.

¹¹⁶⁴ Bâkılânî, a.g.e., s. 342.

Yüce Allah bunu yapmayacaktır. Biz bunu Hz. Peygamberin(s.a.v.) haber vermesinden ve müslümanların bu konudaki icmaı'ndan öğreniyoruz.¹¹⁶⁵

Şu hadislerde müminlerin bu dünyada uğradıkları ızdırıp ve elemelerin çerçeveleri ve karşılıkları dile getirilmiştir. Ebû Hureyre ve Ebû Sâid (r.a.)'in anlattıklarına göre, Rasûlüllah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Mü'min kişiye bir ağrı, bir yorgunluk, bir hastalık bir üzüntü hatta bir ufak tasa isabet edecek olsa, Allah onun sebebiyle mü'minin günahından bir kısmını mağfiret buyurur.”¹¹⁶⁶ Hz. Enes (r.a.) anlatıyor: Rasûlüllah (s.a.v.) buyurdu ki: “Allah bir kuluna hayır murad ettiğinde onun cezasını ta'cil edip dünyada verir; bir kulu hakkında da kötülük murad ederse onun günahlarını tutar. Kıyamet günü cezasını verir.”¹¹⁶⁷ Hz. Câbir (r.a.) anlatıyor: “Rasûlüllah (s.a.v.) buyurdu ki: “Kıyamet günü afiyet ehli kimseler bela ehline sevapları verilince, dünyada iken derilerinin makaslarla kazınmış olmasını temenni edecekler.”¹¹⁶⁸

“Yeryüzünde vuku bulan ve sizin başınıza gelen herhangi bir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce, bir kitapta yazılmış olmasın. Şüphesiz bu, Allah'a göre kolaydır”¹¹⁶⁹ Bu ayete göre, musibetlerin yaratılmadan önce bir kitapta olduğu anlaşılmaktadır; fakat buradaki kitaptan maksadın Allah'ın ilmi olduğunda ittifak vardır.¹¹⁷⁰ Ayeti bir öncesine ve sonrasına bağladığımız zaman görüyoruz ki, bir önceki ayet, mü'minlere cenneti ve Allah'ın affını kazanmaya koşmaları emretmektedir. Bu emri yerine getirirken insanın malına ve canına gelebilecek musibetler hususunda Allah, inanmış kullarına uğradıkları musibetlerden dolayı tasalanmamalarını, onlara verilecek ihсандan dolayı da şırmamalarını, hepsini Allah'ın bildiğini haber vererek mü'minleri yaşanılan bu hayatta ümitsizliğe düşmemeleri için teselli etmektedir.¹¹⁷¹ Hasan el Basri, bu musibetler ancak mallarda, nefislerde ve yapılan işlerin neticesinde ortaya çıkar demektedir. Allah bize böyle bildirmiştir. Bu dünyanın metâ ile şımarık kimselerin yaptıkları gibi sevinmememiz ve ele geçireceğimiz şeylere müteessir olmamamız için bizi zenginlik ve fakirliğe, zorluk ve kolaylığa müptela kılmıştır. Sonra Allah ayette sabredenleri beyanla diyor ki ¹¹⁷²:”O sabredenler, kendilerine bir belâ geldiği zaman: Biz Allah'ın kullarıyız ve biz O'na döneceğiz, derler.”¹¹⁷³

¹¹⁶⁵ Bâkılânî, a.g.e., s. 343.

¹¹⁶⁶ Tirmizî, Cenâiz 1, c. III, s. 297.

¹¹⁶⁷ Tirmizî, Zühd, 57, c. IV, s. 601.

¹¹⁶⁸ Tirmizî, Zühd, 59, c. IV, s. 603.

¹¹⁶⁹ Hadîd, 57/22.

¹¹⁷⁰ Tunç, Kelam(Sistemik), s. 154.

¹¹⁷¹ Tunç, a.g.e., s. 154-155.

¹¹⁷² Erdem, Mustafa, Hasan el-Basri ve Kelâmî Görüşleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 93.

¹¹⁷³ Bakara, 2/156; Ayrıca bkz. Bakara, 2/155.

2.2. İlâhî Adalet ve Hikmet Açısından:

Eş'arflerin çoğunluğuna göre, Allah'ın bütün fiilleri ve hükümleri maksatlarla ve kulların maslahatları ile illetlendirilemez. Onlara göre Allah, herhangi bir illetten ve maksattan dolayı hareket ederse, bu O'nun eksikliğine delalet eder. Çünkü fiili, bir maksat ve hikmete binaen yapmanın anlamı, o maksatla eksikliği tamamlamaktır. Böyle bir durumda fâil, gözettiği o maksatla tamamlanmış olur. Başkası ile tamamlanan ise, zati bakımından eksiktir. Oysa Allah bu eksikliklerden uzaktır.¹¹⁷⁴

Allah fiillerinde âdildir, zalim değildir. İnsanın yeryüzünde işlediklerine bakılarak Allah hakkında hüküm verilemez. Adalet ve zulüm meselesinde önemli olan fiillerin güzel ve çirkin oluşlarının Allah'ın bildirmesiyle olduğudur. Şeriat bunu, emir ve yasaklar olarak sınıflamıştır. Fakat gerçek olan eşyada ibaha'dır. Allah'ın koyduğu emir ve yasaklar kaldırıldığında bütün fiiller aynı olurlar, aralarında bir fark görülmez. Onları farklı yapan, yapıları ve akıl değil, şeriattır.¹¹⁷⁵

Allah fiillerdeki iyiliği ve kötülüğü tayin ederken bunu insan için yapmıştır. Övülen fiiller iyidir, yerilen fiiller kötüdür. Emre uygun olanı güzel, nehye uygun olanı çirkindir. Dolayısıyla Allah insana karşı âdildir, zulüm ona isnat edilemez. Adalet ve zulüm kavramları insanlar için geçerlidir. Yaratma Allah'a aittir. Yaratmayı Allah'tan aldığımızda yaratıcılar çoğalmış olur. Zulmün yaratılışını, insana mal etmekle yapılan Allah'ın yanında yeni yaratıcılar ihdas etmekten başka bir şey değildir. Bu kabul edilemez, düşünülemez. Zulmün de yaratıcısı Allah'tır. Allah'tan başka yaratıcı olmadığına göre zulmü yaratanda O' dur. Bunu kendisi için değil insan için yaratmaktadır.¹¹⁷⁶

Gazzâlî, Allah, hikmetsiz hiçbir şey yaratmadığı gibi içerisinde ya bütün insanlar ya da bazıları için rahmet bulunmayan hiçbir şey de yaratmaz. Bu bakımdan Allah'ın belâyı yaratmasında da ister belâyı maruz kalan kimse için isterse başka birisi için olsun rahmet vardır. Eşariler'e göre, Allah'ın çektirdiği acılar, mülkünde dilediğini yapma hakkından dolaydır. Bu durum Allah açısından iyi kabul edilmesine karşın Gazzâlî'ye göre, bunlar kullar açısından fayda ve hikmet taşıdığı için iyidir.

Mâturîdî'ye göre bir günah işlemedikleri halde Yüce Allah'ın dünyada insanlara bir takım sıkıntılar vererek onları imtihan etmesinin hikmeti, büyük bir ihtimalle onları uyarmak, günah işledikleri takdirde ahirette kendilerini bekleyen azabın büyüklüğünü onlara hatırlatmaktır. Allah'ı inkâr eden ve bu inkârında inat eden ve ısrar edenlere verilen

¹¹⁷⁴ Tefâtânî, a.g.e., c. IV, s. 301; Yüksel, a.g.e., s. 52.

¹¹⁷⁵ Gölcük, a.g.e., s. 286.

¹¹⁷⁶ Gölcük, a.g.e., s.287.

bu tür cezalar ise yine insanların uyarılması ve başkalarına da ibret olması içindir ve bu gibi kimselerin helak edilmesi içindir. Ancak bu tür cezalandırma, genellikle Allah'ın bu yoldaki va'dinden sonra meydana gelir.¹¹⁷⁷ Sonuç itibarıyla Mâtürîdî, evrendeki kötülüğün hem dünya hem de ahiretteki iyiliklerin elde edilmesi amacına yönelik faydalarının olduğu tezini ileri sürmektedir.

2.3. İlâhî Takdir ve İrade Açısından:

Eziyet ve zulüm, Allah'ın kazasından değildir. Onun kazası; adli, ihsanı ve akrabalara yardımı emretmek; fuhuş, fenalık ve azgınlığı nehyetmektir. O, fuhuş ve fenalığı emretmez, emretmiş olduğunu iddia eden bir takım insanları Allah, "Onlar bir kötülük yaptıkları zaman: "Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti" derler. De ki: Allah kötülüğü emretmez. Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz? "¹¹⁷⁸ sözü ile ayıplar.

Eş'arî ve Mâtürîdîler'e göre, varlık âleminde hayır olsun, şer olsun meydana gelen her şey Allah'ın muradıdır. Allah, onların varlığını belirli bir zaman, mekân ve özellikle tahsis etmiştir. Çünkü irade, fiilin yapılması veya yapılmaması hususunda iki taraftan birini tercih eder.¹¹⁷⁹ Bundan dolayı hiçbir varlık (ister hayır, ister şer olsun) Allah'ın iradesi dışına çıkamaz. Var olmayan her şey de Allah'ın muradı değildir. Bir şeyin meydana gelmesi için onun Allah tarafından irade edilmesini gerektirdiği gibi meydana gelmemesini de Allah'ın irade etmemesi gerekir. Allah'ın ezelde olacağını bildiği şey muradı iken, ezelde olmayacağını bildiği şey de muradı değildir.¹¹⁸⁰

Sâbûnî gibi bazı Mâtürîdî âlimleri, Allah tarafından yapılan, Allah'ın mefulü olan şeylerin Allah'ın muradı olduğunu söylemişlerdir.¹¹⁸¹ Buna göre bu âlemde meydana gelen her şey Allah tarafından bilinmekte ve takdir edilmektedir. Böyle olunca da şer de hayır gibi Allah tarafından irade edilmektedir. Allah'ın şer ve çirkin şeyleri irade etmesi Allah'ın sefihlik ile vasıflanmasını gerektirmez. Aksine, bu onun büyüklüğünün delilidir. Çünkü Allah bütün varlıkların yaratıcısıdır. Onun fiilleri adalet ve zulmü birbirinden ayıran insan ölçülerine de boyun eğmez. Neyin adalet, neyin de zulüm olduğunu tespiti çalışan beşeri ölçüler ile bu konuda hüküm verilemez.¹¹⁸²

¹¹⁷⁷ Işık, Mâtürîdî'nin Kelam Sisteminde İmân, Allah ve Peygamberlik Anlayışı, Fütüvvet Yayınları, Ankara, 1980, s.118-119.

¹¹⁷⁸ A'râf, 7/28.

¹¹⁷⁹ Tefâtânî, a.g.e., c. II, s. 107.

¹¹⁸⁰ Bağdâdî, Usûl'd-Din, s. 102-145; Cüveynî, a.g.e., s. 237.

¹¹⁸¹ Sâbûnî, a.g.e., s. 122-123.

¹¹⁸² Adam, a.g.e., s. 295.

Ehl-i Sünnet, hareketi irade edenin hareketli, namazı irade edenin de namaz kılmış olmayacağını belirterek, şahidin gaibe kıyas edilemeyeceğini söylemişlerdir.¹¹⁸³ Zira sefahati isteyen sefih olur. Çünkü insan, Allah'ın emri altındadır ve bundan nehyedilmiştir. Kendisine sınır tayin edilen ve emir verilen birisi nehyedildiği işi yaparsa sefih olur. Allah, kimsenin şeriatı altında olmadığından veya kendisine herhangi bir şeyi mubah kılacak veya haram kılacak birisi bulunmadığından, o herhangi bir şeyin olmasını irade ettiğinde o iş çirkin olmadığı gibi Allah da sefih olmaz.¹¹⁸⁴

Eş'arî, Allah'ın şerri yaratmasıyla ve irade etmesiyle şerir ve sefih olmayacağını ifade ederek, "Allah o şerri kendisi için değil, başkası için irade etti"¹¹⁸⁵ demiştir.

Eş'arî, Allah'ın külli iradesi ve kudreti ile fiilleri yarattığını ve insanların da o yaratılmış fiilleri kesbettiğini söyler.¹¹⁸⁶

Eş'arî, Mu'tezile'den farklı olarak fiillerin yaratılmasında Allah'a pay vererek külli irade, cüz'i irade kavramlarını ortaya atmış oldu. Eş'arî, insanda bir irade kudreti var. Fakat bu irade kudretinin, yaptığı işlerde etkisi yoktur. İrade kudreti ancak kazanmaya (kesbe) muktedirdir. Eş'arî cebr'den kurtulmak için kesb kavramını kullanıyor. Böylece kulun sorumluluğunu belirtmek istiyor. Eş'arî'ye göre kesb, kulun kudretinin takdir olunana yaklaşmasıdır.¹¹⁸⁷ Eş'arî'nin bu teorisinde insanın irade gücü var ancak bu gücün insan fiilleri üzerine etkisi yoktur. Öyleyse insan nasıl sorumlu olacaktır? Eş'arî'yi, cebriyeden ayırmak zordur. Bu bakımdan Eş'arî'nin görüşü "cebr-i mutavassıt" olarak nitelendirilmiştir.¹¹⁸⁸

Mâturîdî'ye göre; insan, kendi fiillerinde irade hürriyetine sahiptir. Fakat insan, kendi fiillerinin yaratıcısı değildir. Fiillerinin yaratıcısı, Allah'tır. İnsan fiillerini kesbeder.

Mâturîdî'ye göre kesb, kulun sahip olduğu cüz'i iradesine göre kudretini sarfetmesidir.¹¹⁸⁹ İnsan, kendisine Allah tarafından verilen kudretle fiili yapıp yapmamakla hürdür. Böylece insan iradesinin fiili üzerinde etkisi vardır. "Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür"¹¹⁹⁰ gibi ayetler, insanın sorumluluğuna işaret eder.¹¹⁹¹

¹¹⁸³ Şehristânî, Nihayetü'l-İkdâm fî İlmi'l-Kelâm, thk. Alfred Guillaume, Oxford University, London, 1934, s. 251; Bâkullânî, a.g.e., s. 283; Bağdâdî, a.g.e., s. 113.

¹¹⁸⁴ Eş'arî, a.g.e., s. 48.

¹¹⁸⁵ Eş'arî, a.g.e., s. 7.

¹¹⁸⁶ Eş'arî, a.g.e., s. 69.

¹¹⁸⁷ İzmirli, a.g.e., s. 111.

¹¹⁸⁸ Ebu Zehrâ(v. 1394/1974), Muhammed, İslamda Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi, Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 218-235.

¹¹⁸⁹ İzmirli, a.g.e., s. 113.

¹¹⁹⁰ Zilzâl, 99/ 7-8.

¹¹⁹¹ Adam, a.g.e., s. 54.

2.4. Salah ve Aslah Açısından

Eş'arîler'e göre, salah ve aslaha riayet etmek Allah'a vâcib değildir. Çünkü Allah'a zorunluluk gerekmez. O dilediğini yapar.¹¹⁹² Allah'ın çektiği acılar, kulların faydalarını içerdiği için değil ama mutlak hâkim olarak, mülkünde dilediği şekilde tasarrufta bulunma hakkından dolayı iyidir.¹¹⁹³

Mâturîdîler'e göre ise, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi Allah'ın en iyiyi ve en güzeli yapması Allah için vâcib'tir görüşü pek kabul görmemiştir. Böyle bir anlayış Allah'ın lütufkârlığını inkâr olur.¹¹⁹⁴ Bu, aynı zamanda Allah'ın kudret sahasını da sınırlandırmak manasını taşır. Şayet O'nun kudreti dâhilinde kul için daha elverişli bir şey bulunur da kendisine vermemiş olursa bu, O'ndan gelen bir haksızlık ve zulüm yerine geçer. Bu düşünceden, Allah'ın Ebû Cehil'e karşı Hz. Muhammed'e (s.a.v.) lütufkâr olmadığı neticesi çıkar. Bütün müslümanlar, Allah'tan kendilerini günahattan korumasını, yardımcı olmasını ve fiillerini rızasına uygun kılmasını talep etmenin meşruiyeti üzerine ittifak halindedirler. Allah onların talep ettikleri şeyleri kendilerine vermiş idiyse bu abesle iştigaldir. Vermemişse onlar hakkında kötülüğe vesile olacak bir iş yapmış olur.¹¹⁹⁵

Eş'arî ve Mâturîdî ekollerine göre Allah, "فَعَالٌ لَمَّا يُرِيدُ" dir.¹¹⁹⁶ Yani dilediğini, yine dilediği gibi yapan ve yaratan bir varlık, hiçbir şeyle ve hiçbir şekilde zorunlu tutulamaz. Allah'ın yaratmasında ve fiillerinde bizim idrak edemediğimiz yüce gayeler ve hikmetler vardır. Yüce Allah hiçbir şeyi zorunlu olarak yapmaz. Aksi halde o, kendi iradesiyle değil de başkasına bağımlı olarak yapıyor demektir.¹¹⁹⁷ Allah'a, vucubiyet nitelemesi Allah'ın iradesini sınırlandırmak demek olur. Zaten Allah, insanlara takat yetirilemeyecek işleri yüklemeyeceğini haber veriyor. Bununla beraber Eş'arî âlimlerine göre; "Allah'ın kulu güç yetiremediği işlerle mükellef tutması caizdir."¹¹⁹⁸

Ama her şeyi kuşatan ilmiyle kullarının güç ve takatlarını bildiği için O, kendi iradesiyle bunu yapmaz derler. Allah kullarına güçlerinin yetmeyeceği işleri teklif etmemesi vâcib'tir dersek yine O yüce varlığın iradesine ve işlerine müdahale etmiş oluruz ki bu vahdaniyet anlayışına ters düşer. Zira tevhidin diğer bir anlamı da Allah'ın iradesinde ve fiillerinde O'na hiçbir şeyin etkisi olmaması demektir.¹¹⁹⁹

¹¹⁹² Gölcük, Kalam Açısından İnsan ve Fiilleri, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1979, s. 303.

¹¹⁹³ Orsmby, s. 249; Yaran, a.g.e., s. 167-168.

¹¹⁹⁴ Sâbûnî, a.g.e., s. 155.

¹¹⁹⁵ Sâbûnî, a.g.e., s. 156.

¹¹⁹⁶ Burûc, 85/16.

¹¹⁹⁷ Tunç, a.g.e., s. 110.

¹¹⁹⁸ Bağçeli, a.g.e., s. 116.

¹¹⁹⁹ Tunç, a.g.e., s. 110.

Mâturûdî âlimlerine göre ise Allah'ın insanları güç yetiremeyecekleri işlerle sorumlu tutmaması caiz değildir.¹²⁰⁰ Zira Allah ezeli ilmiyle o insanın, o işi yapamayacağını bildiği halde, onu sorumlu tutması ilmine aykırıdır. Şayet sorumlu tutarsa bunu bilmiyor demektir ki o zaman Allah cahil olmuş olur.¹²⁰¹ Diğer yandan, eğer iyi olanı yapmak Allah'a vâcib'tir dersek, bu durum Allah'ın kul için iyiyi vermesi durumunda onu nimetlendirmiş olmuyor. Dolayısıyla bu durum, Allah şükre layık değildir gibi bir neticeyi doğuruyor. Bu da Allah'ı tekzip etmek demektir.¹²⁰²

Şehristânî, elem Allah'tan başkasına izafe edilemez, vukuu bulduğunda güzeldir. Bu elem, ister sebepsiz olarak olsun isterse ceza olarak olsun durum değişmez. Bu acıya herhangi bir karşılık takdir edilmemiş, o acıdan daha büyük bir faydayı elde etmek ve ondan daha büyük bir zararı ortadan kaldırmak için verilmiş olmasa da bu acı güzeldir. Kaldı ki Mâlik, dilediği gibi tasarrufta bulunur. Emri altındaki ister suçlu olsun isterse suçsuz olsun değişmez,¹²⁰³ der. Buna göre Allah, Mu'tezilenin dediği gibi kulların maslahatlarını gözetmek zorunda değildir. O, yaptığı elemlerde kulların faydalarını esas almak zorunda olmadığı gibi onlara karşı bir bedel vermek zorunda da değildir.

Gazzâlî, mutlak felaketin yalnızca ahirette Allah'tan ayrı düşmek olduğunu, dünyadaki fakirlik, hastalık, bedensel acılar gibi bütün felaketlerin ise sınırlı musibetler olduğunu ve bunların gizli nimetler içerebileceğini söyler. Ona göre, bu dünyadaki acı ve ızdıraplar, insanların daha büyük iyiliklere ulaşmaları için gerekli olan tebdil-i kıyafet içindeki iyiliklerdir.¹²⁰⁴

“Sana gelen iyilik Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsendendir. Seni insanlara elçi gönderdik; şahit olarak da Allah yeter.”¹²⁰⁵ Münafıklar, Allah kendilerine geçim ve sağlık hususunda bir lütufta bulunursa; “ bu Allah'tandır” ve geçim darlığı, hastalık, çoraklık, kıtlık ve kısırlık gibi hoşlanmadıkları bir şeye Allah onları duçar ederse; “bu, Muhammed'ten” derler.¹²⁰⁶ “(Resulüm!) Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O halde sen, inanmaları için insanları zorlayacak mısın?”¹²⁰⁷ Ayette de görüldüğü gibi Allah malında yegâne hükümran olduğunu gösterir. Allah, iman ve hidayeti kulun iradesine sonra kendi meşiyetine bağlıyor. Dolayısıyla Allah'ın

¹²⁰⁰ Bağçeli, a.g.e., s. 116.

¹²⁰¹ Tunç, a.g.e., s. 117.

¹²⁰² el-İrâkî, Ebû Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasan el-Hanefî, *el-Fırâku'l Müfterika Beyne Ehli'z Zeyğî ve'z-Zandaka*, çev. Yaşar Kutluay, AÜİF. Yayınları, Ankara, 1962, s. 44–45.

¹²⁰³ Şehristânî, *Nihayetü'l-İkdâm fî İlmi'l-Kelâm*, s. 410.

¹²⁰⁴ Gazzâlî, a.g.e., s. 131–132.

¹²⁰⁵ Nisâ, 4/79.

¹²⁰⁶ Erdem, a.g.e., s. 86.

¹²⁰⁷ Yûnus, 10/99; ayrıca bkz. En'âm, 6/149; Secde, 32/13; Nisâ, 4/78.

menfaatlerine olan şeyleri yapmak zorunda olduğu anlayışı, bunları yapmanın Allah'a vâcib olduğu doğru değildir. Bunu iddia etmek yukarıdaki ayetlerle çelişir.

Öte yandan Mu'tezilenin aslah olana riayet etmek, Allah'a vâcib kabul edildiği takdirde Allah'ın zorunluluk altında olacağı endişesi Ehl-i Sünnet'in itiraz ettiği konulardan biridir. Ehl-i Sünnet'e göre ulûhiyet vucubu kabul etmez. Allah dilediğine ihsanda bulunur. Oysa Mu'tezilenin görüşüne göre Allah fiillerinde ve ihsanlarında hür bile değildir.¹²⁰⁸

O halde hiçbir şey Allah'a vâcib değildir ve yine hiçbir şey O'nun için kötü olmaz. Çünkü O dilediğini yapar, dilediğine hükmeder ve O'nun hükmünü sorgulayacak hiç kimse yoktur.¹²⁰⁹

¹²⁰⁸ Sâbûnî, a.g.e., s. 155–156.

¹²⁰⁹ Îcî, Adudiddin Abdurrahmân b Ahmed, el Mevâkıf fi İlmi'l-Kelam, Âlem'ül Kütüb, Beyrut, try, s. 330–331.

SONUÇ

Adalet kavramı sözlükte eşitlik, müsavat, benzer, denk, eşit şekilde bölmek-ayırarak, ölçüde, tartıda veya iki şey arasında eşit yapmak, hüküm vermede dosdoğru ve âdil davranmak, hakkı gözetmek, herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı vermek gibi manalara gelmektedir. İstılahta ise ifrat ve tefrit arasında orta yolu tutmak, dinen haram kılınan şeylerden sakınıp hak yol üzere dosdoğru olmak, büyük günahları işlemekten ve küçük günahlarda ısrar etmekten kaçınmak, hak sahibine hakkını tam vermek, hakkını tam almak, ceza ve ödülde eşit davranmak, zulmü terketmek, verilen ile hak edilen arasındaki dengeyi sağlamak anlamındadır.

Ayrıca adalet zıt anlam ifade eden kavramlardan biri olduğundan, doğruluktan sapmak, meyletmek; zulmetmek, şirk koşmak gibi manalara da gelmektedir.

Adalet kavramı, Kur'ân terminolojisinde ayrıca fidye, kıymet, denk, eşit, şirk koşmak, haktan sapmak, düzeltmek, ölçülü bir biçim vermek, insaf, âdil ve doğru olmak gibi anlamlara gelmektedir.

Allah Kur'ân'da gerçek adaleti, insanlar arasında hiçbir ayırım yapmadan adaletle hükmetmek, insanların hakkını korumak, zulme asla rıza göstermemek, zalime karşı mazlumdan yana tavır almak, ihtiyaç içinde olanlara yardım eli uzatmak olarak emretmektedir. Böyle bir adalet, karar vermek gerektiğinde her iki tarafın da hakkını korumayı, olayları çok yönlü değerlendirmeyi, ön yargısız düşünmeyi, tarafsızlığı, hakkaniyeti, dürüstlüğü, hoşgörüyü, merhameti ve şefkati gerektirir. Bunlardan birinin eksikliğinde, ya da birinin ağır basmasında gerçek adaleti uygulamak zorlaşır. Olayları i'tidâlli değerlendiremeyen, heyecanına ve hislerine kapılan bir insan sağlıklı karar veremeyip, bu duygularının etkisinde kalabilir. Bunun için adaletle hükmeden bir kişinin, tüm kişisel duygu ve düşüncelerini bir tarafa bırakması, kendisinden yardım talep eden iki tarafa da hakkaniyetli davranması, her şart ve durumda doğrulardan yana olması, dürüstlükten ve doğruluktan asla taviz vermemesi gerekir.

Her şeyin başı ve temeli adalet olduğuna göre insan, Rabbine karşı daima âdil olmalı, O'nun hakkını gözetip, buyruklarına uymalıdır. Sonra kendisine karşı âdil davranmalı, kendisine verilen nimetlerin kıymetini bilerek sağlığını ve hayatını korumalı, dünya ve âhirette faydası dokunacak işler yapmalı; ilâhî azaba götürececek söz ve davranışlardan kaçınmalıdır. Bundan başka, aile içindeki görevlerini yerine getirmeli; komşularına, çevresine ve bütün insanlara, hatta hayvanlara karşı âdil olmalı, kimsenin maddî ve manevî hakkına tecavüz etmemelidir.

İlahî adalet konusuna gelince;

Allah kelamı, sıfatı, va'di (söz vermesi), va'di (ceza vermesi), her hak sahibine hakkını vermesi, hüküm vermesi gibi tüm fiilleri açısından mutlak adalet sahibi olan tek varlıktır. O, hiç kimseye ve hiç bir zaman zulüm ve haksızlık yapmaz. O'nun insanlar için dünya ve ahirette fiillerine karşılık olarak verdiği mükâfatı da, cezası da hak ve doğrudur. O, kâinatı ve içindekileri tam bir adalet ve denge halinde yaratmıştır. Kâinatta görülen bu adalet ve denge, hem Allah'ın varlığına hem de ahiretin varlığına delildir. Hiç kimse O'nun ilâhî sünnetini (kanununu) değiştiremez.

Kelam ilminde ilâhî adalet açısından tartışılan kaza-kader, husun-kubuh, ecel-rızık, hidayet-dalâlet, hayr-şerr, insan fiilleri, ta'dil-tecvir ve salah-aslah gibi sorun olarak gözüken konulara gelince bu hususlar da şu şekilde anlaşılmalıdır:

a) Allah, tekvini iradesiyle tabiat nizamının, evrenin ve insanın yapısı ile ilgili değişmez kanunlar koymuştur.

b) Sünnetullah çerçevesinde yeryüzünde yaşamını sürdüren insana, Allah tarafından hiçbir canlıya verilmeyen özgür bir irade verilmiştir.

c) Özgür irade neticesi insan fiillerinin sonucu olan bazı durumlar, Allah tarafından; irade ve kudreti gereği bir tayin ve takdir etme değil, bunları Allah'ın ezeli ilmiyle bilmesi ve "teklifi irade"si gereği müsaade etmesidir.

d) İnsanın başına gelen ve bize göre adaletsizlik olarak nitelenen bazı durumlar (belalar, musibetler, afetler, hastalıklar) Kur'ân'ın ifadesiyle çoğu zaman insanın kendi yaptıklarının sonucudur veya insanın bu dünyadaki yaratılış amacı olan "denenme" unsuruna bağlı olarak Allah tarafından "imtihana" tabi tutulmasının neticesidir. Buna göre de amaç, ya disiplin, ya da ceza ya da ahirette mutluluk olmaktadır.

Adalet anlayışı bağlamında kelam mezheplerinin, doğal felaket ve ızdıraplar konusundaki görüşlerine genel olarak baktığımızda, doğal felaket ve ızdırapları ilâhî fiiller kapsamına dâhil ettiklerini görürüz. Mu'tezile, konuya ilâhî adalet ve hikmetle, Eş'arîler ise ilâhî irade ve kudretle; Mâtürîdîler ise imtihan, dünyevi ve uhrevi bir fayda açısından yaklaşmışlardır. Eş'arîler, Allah'ın fiillerinde hikmet aranamayacağını, hiçbir sebep olmadan da Allah'ın acı çektirmesinin iyi olduğunu savunmuşlardır. Çünkü her şey Allah'ın mülküdür ve O mülkünde dilediğini yapar.

Her insanın aynı yapı, aynı karakter, aynı güç ve ölçüde yaratılmamış olması adaletsizlik değildir. Eğer her insan aynı yapıda, aynı karakterde, aynı güç ve ölçüde yaratılmış olsaydı, o zaman insanlar arası ilişkiler çıkmaza girer, insanlar birbirlerine ihtiyaç duymaz, yaşam ve düzen bozulurdu. Dünyadaki imtihanın da bir anlamı kalmazdı.

Demek ki farklılık, adalete aykırı değildir. Diğer yandan zulmün zıddı olan adalet, körü körüne bir eşitlik değil, herkese hak ettiğinin hak ettiği oranda verilmesidir. Allah'ın kulları arasında bir ayırım gözetmesi veya kötülükte bulunması söz konusu değildir. İşin içinde bir dizi maslahatlar vardır.

Burada kelim ilmi açısından adalet kavramıyla ilgili bir değerlendirme yapmamız gerekirse Mu'tezile'ye göre, adaletin kaynağı insandır. Çünkü insan aklıyla en mükemmeli, en doğruyu, yanlışı bulabilir. Eş'arî'ye göre insan, aklıyla değil de Allah'ın emrettiklerini yapmak suretiyle adaleti tesis edebilir. Mâturîdîler'e göre ise, salt insan aklı adaleti tesis etmeye yeterli değildir. Daha mu'tedil bir yol takip ederek bu konuda akıl ve nakil arasına bir set çekmeden her ikisinin dengede tutulmasıyla adalet tesis edilebilir. Çünkü akılla vahyi birbirinden ayırmak mümkün değildir. Zira insanın akılla bilebileceği iyilik ve kötülükler olduğu gibi, akılla bilemeyeceği yani şüpheli olan iyilik ve kötülükler de vardır. İşte bu noktada Mâturîdîler vahyi devreye sokmakta ve bu hususun ancak vahiyle bilinebileceğini söylemektedirler.

Burada şu sonuçta ortaya çıkmaktadır ki; gerek ilâhî adalet ve gerekse beşeri adalet hakkında içinden çıkılmaz tartışmalara girmeye gerek yoktur. Bu konuda naklî ve aklî metotların ortaya koyduğu gerçek şudur ki; Mü'minlerin, Yüce Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sünneti vasıtasıyla ortaya koyduğu adalet ilke ve kurallarını gereği gibi öğrenip hayata geçirmeleri ve bu ilkeleri titizlikle ayakta tutmaları, fert ve toplum planında maddi ve manevi yönden adaletin tesis edilmesini gerçekleştirmiş olacaktır. Ancak bu konuda Kur'ân-ı Kerîm'in ortaya koyduğu adalet anlayışı ve ilkelerinin daha detaylı ve değişik açılardan incelenerek, insanlığın istifadesine sunulması gerektiği inancındayız.

BİBLİYOGRAFYA

ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2003.

ADAM, Hüdaverdi, *Muhyiddin İbnu'l Arabî ve Kaza-Kader Problemi*, Değişim Yayınları, Adapazarı, 1998.

AMMARA, Muhammed, *Mu'tezile ve İnsan Özgürlüğü Sorunu*, çev. Vahdettin İnce, Ekin Yayınları, İstanbul, 1998.

ANABRİTANNİCA, "A-Ami", c. I, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1986.

ASKALÂNÎ(v. 852/1449), Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer, *Nuhbetü'l-Fiker Şerhi*, çev. Talat Koçyiğit, AÜİF. Yayınları, Ankara, 1971.

AYDINLI, Abdullah, *DİA*, "Adalet" mad., c. I, s. 344., TDV Yayınları, İstanbul, 1988.

AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük(Kubbealtı Lugatı)*, Redaksiyon Ahmet Topaloğlu, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2006.

BAĞÇELİ, Muhittin, *Kelam İlmine Giriş*, Net Form Ofset, Kayseri, 2000.

BAĞDÂDÎ(v. 429/1037), Ebû'l-Mansûr Abdülkâhir b. Tahir et-Temîmî el-İsferâyini Abdülkâhir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Rûhi Fığlalı, TDV Yayınları, Ankara, 1991.

_____ *Usûli'd-Din*, Dârülfünun İlähiyat Fakültesi, İstanbul, 1928.

BÂKİLLÂNÎ(v. 403/1013), Kâdî Ebûbekr Muhammed b. Et-Tayyib, *Temhîd'ül-Evâil ve Telhîsu'd-Delâil*, thk. İmâmüddîn Ahmet Haydar, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, Beyrut, 1987.

BİGİYEF, Mustafa Sabri, Şeyhü'l-İslâm, Mûsâ Cârullah, *İlähî Adalet*, sad. Ömer H. Özalp, Pınar Yayınları, İstanbul, 1996.

BUHÂRÎ(v. 256/870), Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

BÜYÜK LAROUSSE, *Sözlük ve Ansiklopedisi*, "A-Anif", c. I, Gn. Yy. Yönt. Adnan Benk, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1986.

CANBULAT, Mehmet, *DKS*, "Fahşâ" mad., Heyet(Ed: İsmail Karagöz), DİB Yayınları, 3. bs. Ankara, 2007, s. 169.

_ *DKS*, "İsraf" mad. Heyet (Ed: İsmail Karagöz), DİB Yayınları, 3. bs. Ankara, 2007.

CEVHERÎ(v. 400/1009), İsmail b. Hammâd, *Tâcü'l-Lügâti ve Sthâhu'l-Arabiyye*, 3. bs., Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut, 1984.

CÜBRÂN, Mes'ud, *er-Râid* (Mu'cem Luğavî Asri) 2. bs., Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1967.

CÜRCÂNÎ(v. 816/1413), es-Seyyid eş-Şerif Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Hüseynî, *Ta'rîfât*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
 _____ *Ta'rîfât*, Kahire, 1991.

CÜVEYNÎ(v. 478/1085), Ebü'l-Meali İmâmü'l-Harameyn Rükneddin Abdülmelik, *Lümeü'l-Edille fî Kâvâdi Akâidi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, Dârü'l-Kavmiyye, Kahire, 1965.

ÇAĞRICI, Mustafa, *DİA.*, "Adalet" mad. c. I, s. 343-344., TDV Yayınları, İstanbul, 1988.

_____ *DİA.*, "Fitne" mad. c. XIII, s. 156-159., TDV Yayınları, İstanbul, 1996.

ÇETİN, Abdurrahman, "*İslâm'da Adalet ve Zulüm Anlayışı*" adlı makâle, DAD., 1996, sy. 63.

ÇUBUKÇU, İbrahim Agâh, "*Mu'tezile ve Akıl Meselesi*", AÜİFD, c. VII, Ankara, 1964.

DÂRİMÎ(v. 255/868), Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. Fazl, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 11.bs., Yy. hz. Aydın Sami Güneyçal, 1993.

DİHLEVÎ(v.1176/1762), Ebu Abdülaziz Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdürrahim, *Huccetullâhü'l-Bâliğa*, trc. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.

DOĞAN, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.

DÖNDÜREN, Hamdi, *ŞİA*, "Kayyım" mad., Şamil Yayınevi, İstanbul, 2000.

_____ *ŞİA*, "Bâğî, Bağy" mad., Şamil Yayınevi, İstanbul, 2000.

DUMLU, Ömer, *Kur'ân'da Bazı Kavramlara Bakış*, 2. bs., Anadolu Yayınları, İzmir, 1999.

EBÛ DÂVÛD(v. 275/889), Süleyman b. Eş'as el-Ezdi es-Sicistânî, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

EBU'L-KÂSİM(v. 385), İsmâil b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-Luğa*, thk: Muhammed Hasan Âli-i Yâsin, Âlemü'l Kütüb, 1.bs., Beyrut, 1994.

EBÛ ZEHRÂ(v. 1394/1974), Muhammed, *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1983.

_____ *Ebu Hanife*, çev. Osman Keskioglu, DİBYayınları, 5. bs., Ankara, 2002.

ERDEM, Mustafa, *Hasan el-Basri ve Kelâmî Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.

ERTAN, Muammer, *ŞİA*, "Vasat" mad., c. VIII, Şamil Yayınevi, İstanbul, 2000.

EŞ'ARÎ(v. 324/936), Ebu'l Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn Ve'htilâfu'l-Musallîn*, thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire, 1990.
 _____ *Kitâbü'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut, 1953.

_____ *Kitâbü'l İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Haydarabad, 1948.

EZHERÎ (v.370/980), Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-lüğa*; thk: Muhammed Ali en-Neccâr, Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, Kahire, ts.

FÎRUZABÂDÎ(v. 817/1414), Ebu't-Tâhir Mecdüddin M. b. Yakub b. Muhammed, *Kâmus Tercümesi*, trc. Mütercim Asım Efendi, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1305.

_____ *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 2. bs., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1987.

GAZZÂLÎ(v. 505/1111), Ebû Hamid Hucetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed, *Maksadü'l-Esnâ Fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsna*, Matbaatü't-Takdim, Mısır, 1322.

_____ *el-Maksadu'l-Esnâ Şerh-u Esmâillahi'l-Hüsna*, çev. Yaman Arıkan, Uyanış Yayınları, İstanbul, 1989.

GELİŞGEN, Ahmet, *DKS*, “Adalet “ mad., Heyet (Ed: İsmail Karagöz), DİB Yayınları, 3. bs. Ankara, 2007.

GÖLCÜK, Şerafettin, *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri*, TDV Yayınları, Ankara, 1997.

_____ *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1979.

GÖLCÜK, Şerafeddin-**TOPRAK**, Süleyman, *Kelam*, Tekin Kitabevi Yayınları, 4. bs. Konya, 1998.

GÜLER, İlhami, *Allah'ın Ahlâkiliği Sorunu*, Ankara Okulu Yayınları, 2. bs., Ankara, 2000.

HADDÛRÎ, Mecîd, *İslam'da Adalet Kavramı*, trc. Selahattin Ayaz, 2. bs., İstanbul, 1999.

HAMİDULLAH(v. 2002), Muhammed, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1993.

HANEFÎ, Hasan, *İslami İlimlere Giriş*, çev. Muharrem Tan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1994.

HANSU, Hüseyin, *Mu'tezile ve Hadis*, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2004.

HAYYAT(v. 300/912), Ebü'l-Hüseyin Abdürrahim b. Muhammed, *el-İntisâr ve'r-Red ala İbni'r-Râvendî el-Mülhid* (*Kitâbü'l-İntisâr*), thk. Albert Nasri Nader, Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut, 1957.

İRÂKÎ, Ebû Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasan el-Hanefi, *el-Fırâku'l Müfterika Beyne Ehli'z Zeyği ve'z-Zandaka*, Çev. Yaşar Kutluay, AÜİF. Yayınları, Ankara, 1962.

IŞIK, Kemal, *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, AÜİF. Yayınları, Ankara, 1967.

_____ *Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vasıl b. Ata ve Büyük Günah Meselesi*, AÜİFD., Ankara, 1981, sy. XXIV.

_____ *Mâturîdî'nin Kelam Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, Fütüvvet Yayınları, Ankara, 1980.

İBN FÂRİS(v. 395), Ebi'l Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ Râzî, *Mu'cemü Makâyisi'l-lüga*, 1. bs., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.

İBN HANBEL, (v. 241/855), Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed, *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

İBN HÜMAM(v. 861/1457), Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid, *el-Müsâyeretü fî Akâidi'l-Münciye fî'l-Âhira*, Kahire, 1347.

İBN KESİR(v. 774/1373), Ebü'l-Fida İmâdüddin İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* çev. Dr. Bekir Karlığa ve Dr. Bedrettin Çetiner, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1988.

İBN MÂCE (v. 273/887), Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

İBN MANZUR, (v. 711/1311), Cemaledin Ebi'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

_____ *Lisânü'l-Arab*, Dârü's-Sâdir, Beyrut, 1990.

İBN MİSKEVEYH(v. 421/1030), Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub, *Tezhîbü'l-Ahlâk*, Kahire, 1317.

İBN TEYMİYYE(v. 728/1328), Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Mecmu'u Fetava (Kitâbü'l-Kader)*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî en-Necdi, Matâbiü'r-Riyad, Riyad, 1381.

İBRÂHİM MUSTAFA VE DİĞERLERİ, *Mu'cemü'l-Vasît*, Mısır, 1962.

İZMİRLİ (v. 1366/1946), İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, Hz. Sabri Hizmetli, Ümran Yayınları, Ankara, 1981.

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR(v. 415/1025), Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerh-u Usûli'l-Hamse*, thk. A.Kerim Osman, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire, 1988.

_____ *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, thk. İbrahim Medkûr-Tâhâ Hüseyin, El-Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Amme, Kâhire, 1962.

_____ *el-Muhît bi't-Teklif*, thk. Ömer es-Seyyid Azmi, eş-Şeriketü'l-Mısriyye, Kahire, 1965.

KALLEK, Cengiz, *DİA*, "İsraf" mad., c. XXIII, s. 178-180., TDV Yayınları, İstanbul, 2001.

KARAGÖZ, İsmail, *DKS*, “Kıst “ mad., “Adüv” mad., s. 8; ”İstikâmet” mad., s. 335; “Kayyûm” mad., s. 366; “Zulüm” mad., s. 719; “hakk” mad., s. 220, Heyet (Ed: İsmail Karagöz), DİB Yayınları, 3. bs. Ankara, 2007.

KARAMAN, Fikret, *DKS*, “Mîzân” mad., s. 450; “Ğulüvv” mad., s. 206, Heyet(Ed: İsmail Karagöz), DİB Yayınları, 3. bs. Ankara, 2007.

KARAMAN, Hayrettin..[ve öte.], *Kur’ân Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yayınları, Ankara, 2007.

_____ *Mukâyeseli İslâm Hukuku*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001.

_____ *DİA*, “Adalet” mad., c. I, s. 341-343., TDV Yayınları, İstanbul, 1988.

KARDÂVÎ, Yusuf, *İslami Uyanışın Problemleri*, trc. Hasan Fehmi Ulus, Risale Yayınları, İstanbul, 1990.

KÂŞİFÜ’L-ĞİTÂ(v.1373/1954), Muhammed Hüseyin b. Ali b. Rıza, *Caferi Mezhebi ve Esasları*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, Zaman Yayınları, İstanbul, 1979.

KAYA, İsmail, *ŞİA*, “Seviyy” mad., c. VII, Şamil Yayınevi, İstanbul, 2000.

KAYAOĞLU, İsmet, “*İslâm’da Adalet Mefhumu*”, c. XXVII, AÜİFD, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985.

KILAVUZ, Ahmet Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm’a Giriş*, Ensâr Neşriyat, İstanbul, 1987.

KILIÇ, Recep, *Ahlâkın Dini Temeli*, TDV Yayınları, Ankara, 1996.

KILIÇLIOĞLU, Sefa, *Meydan Larousse(Büyük Lugat ve Ansiklopedi)*, c. I, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1987.

KOÇYİĞİT, Talat *Hadisçiler ile Kelamcılar Arasındaki Münâkaşalar*, TDV Yayınları, 4. bs. Ankara. 1989.

KURTUBÎ(v. 671/1273), Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi’u Li Ahkâmi’l-Kur’ân Ve’l-Mübeyyinü Lima Tedammenehü Mine’s-Sünneti ve Ayi’l-Furkan*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Buruç Yayınları, İstanbul, 2003.

KUTLUAY, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, Ankara, 1968.

LEAMAN, Oliver, *Ortaçağ İslam Felsefesine Giriş(orj. adı: An introduction to medieval Islamic philosophy)*, çev. Turan Koç, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1992.

LEVİS (Louis) b. Nikola(v. 1947), *el-Ma’luf el-Yesûî, el-Müncid fi’l-A’lâm*, 27. baskı, Beyrut, 1960.

MÂLİK(v. 179/795), İbn Enes, *el-Muvattâ*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

MÂTURÎDÎ(v. 333/944) Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmut, *Kitâbu’t-Tevhîd Mukaddimesi*, thk. Fethullah Huleyf, Mektebetü’l-İslâmiyye, İstanbul, 1979.

MUTAHHARÎ(v. 1399/1979), Şehid Murtaza b. Muhammed Hüseyin, *Îlâhî Adalet*, çev. Hüseyin Hatemi, İşaret Yayınları, İstanbul, 1988.

MU'TIK, Avvad b. Abdullah, *el-Mu'tezile ve Usûluhümü'l-Hamse Mevkîfu Ehli's-Sünne*, Mektebetü Rüşt, Riyad, 1996.

MÜSLİM(v. 261/875), Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac, *Sahîh-i Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

NESÂÎ(v. 303/915), Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünen-i Nesâî*, Şerhu'l-hafız Celaleddin es-Suyûtî; Hâşiyetü'l-İmam es-Sindî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

ORMSBY, Eric Lee, *İslam Düşüncesinde İlâhî Adalet (Teodise) Sorunu*, çev. Metin Özdemir, Kitâbiyât, Ankara, 2001.

ÖNER, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Selçuk Yayınları, Ankara, 1982.

ÖZCAN, Hanifi, *Bilgi-Objekt İlişkisi Açısından İnsan Hürriyeti*, İİFD., sy. V, İzmir, 1989.

ÖZEK, Ali, *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, TDV Yayınları, Ankara, 1993.

PAÇACI, İbrahim, *DKS*, "Bağy" mad., Heyet(Ed: İsmail Karagöz), DİB Yayınları, 3. bs. Ankara, 2007.

PUSMAZ, Durak, "Adalet Mülkün Temelidir" adlı makale, DAD, sy. 86, 1998.

RÂGİB EL-İSFEHÂNÎ (v. 502/1108), Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, 3.baskı, thk: Safvân Adnân Dâvûdî, Dârü'l-Kalem, Dîmeşk, 2002.

_____ *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, thk: Safvân Adnân Dâvûdî, Dârü's-Şâmiyye, Beyrut, 1412/1992.

RÂZÎ(v. 606/1209), Fahreddin, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer, *Mefâtihü'l-Ğayb*, çev. Suad Yıldırım ..[ve öte.], *Tefsîr-i Kebîr*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1988.

_____ *Meâlimu Usûli'd-Din(İslam inancının ana konuları)*, çev. Nadim Macid. İhtar Yayınları, Erzurum, 1996.

SÂBÛNÎ(v. 580/1184), Ebû Muhammed Nureddin Ahmed b. Mahmud b. Ebi Bekr, *el-Bidâye fî Usûli'd-Din*, trc. Bekir Topaloğlu, *Mâturîdîyye Akâidi*, DİB Yayınları, Ankara, 2000.

SAMÎ, Şemseddin(v.1322/1904), *Kâmûs-ı Türki (Temel Türkçe Sözlük)* "A-F" Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1985.

SARI, Mevlüt, *el-Mevârid*, (*Arapça-Türkçe lugat*), Bahar Yayınevi, İstanbul, ts.

ŞAFAK, Ali, *DİA*, "Bağy" mad., c. IV, s. 451-452., TDV Yayınları, İstanbul, 1991.

ŞÂFÎ (v. 204/820), Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas, *er-Risâle*; thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dârü't-Türas, 2. bs. Kahire, 1979.

_____ *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut, 1939.

ŞEHRİSTÂNÎ(v. 548/1153), Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Kahire, 1961.

_____ *Nihayetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, thk. Alfred Guillaume, Oxford University, London, 1934.

ŞERİF, Mian Muhammed, Mustafa Armağan, *İslam Düşüncesi Tarihi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991.

TABERÎ(v. 310/922), Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'ân* ihts. ve thk: Prof. Dr. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Prof. Dr. Salih Ahmet Rıza, *Muhtasar Tefsîr-i Taberî*, trc. Mehmet Keskin, Ümit Yayıncılık, İstanbul, 1995.

TATLISU, Ali Osman, *Esmâü Hüsnâ Şerhi*, İstanbul, 1987.

TEFTÂZÂNÎ(v. 792/1390) Sa'duddin Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1989.

TİRMİZÎ(v. 279/892), Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi, *Sünenü't-Tirmîzî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

TOPALOĞLU, Bekir, *DİA*, "Adl" mad., c. I, s. 387., İstanbul, 1988.

TUNÇ, Cihat, *Kelam İlminin Tarihçesi ve İlk Kelam Okulları*, EÜ. Yayınları, Kayseri, 2001.

_____ *Kelam(Sistematik)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1994.

TURGAY, Nurettin, *ŞİA*, "Müstakim" mad., c. VI, Şamil Yayınevi, İstanbul, 2000.

_____ *ŞİA*, "Zulüm" mad., c. VIII, Şamil Yayınevi, İstanbul, 2000.

TURHAN, Kasım, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, ed. Hüseyin Kader, MÜİFV. Yayınları, İstanbul, 1996.

TÜRK DİL KURUMU, *Türkçe Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 10. bs., Ankara, 2005.

TÜSTERÎ(v. 283),Ebû Muhammed Sehl b. Abdilllah, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Matbaatü's-Seâde, Mısır, 1326/1908.

ÜNAL, Ali, *ŞİA*, "Bâğî, Bağy" mad., c. I, Şamil Yayınevi, İstanbul, 2000.

YARAN, Cafer Sadık, *Kötülük ve Teodise (Batı ve İslam Din Felsefesinde "Kötülük Problemi" ve Teistik Çözümler)*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.

YAZICIOĞLU, Said, *Mâturîdî ve Neseîye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

YAZIR(v.1361/1942),Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, sad: İsmail Karaçam...[ve öte.]. Zehraveyn Yayıncılık, İstanbul, ts.

YILDIRIM, Suat, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987.

YURDAGÜR, Metin, *Allah'ın Sıfatları*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1984.

YÜKSEL, Emrullah, *Îlâhî Fiillerde Hikmet*, AT. ÜİFD., sy. VIII, Erzurum, 1988.

ZEMAŞERÎ(v.538/1144), Ebu'l Kasım Cârullah Mahmud b.Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't- Tenzil ve Uyûni'l Akâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, I-IV, Dâru'l Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 1995.

_Tefsîri'l-Keşşâf: An Hakâiku't-Tenzîl ve Uyûni'l-Akâvil Fî Vücûhu't-Te'vil, thk: Muhammed Mersî Âmir, Müracaa Şaban Muhammed İsmail, Dâru'l-Mushaf; Mektebetu ve Matbaatu Abdurrahman Muhammed, Kahire, 1997.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Özgeçmiş

Adı Soyadı:	Feyyaz İDİN			
Doğum Yeri:	Kozlubel			
Doğum Tarihi:	19/04/1974			
Medeni Durumu:	Evli			
Öğrenim Durumu				
Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	Merkez İÖO		Beylikova/Eskişehir	1986
Ortaöğretim	İmam Hatip		Eskişehir	1992
Lise	İmam Hatip		Eskişehir	1995
Lisans	Selçuk Üni.	İlahiyat	Konya	2000
Yüksek Lisans				
Becerileri:				
İlgi Alanları:				
İş Deneyimi:				
Aldığı Ödüller:				
Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar:	SALİH SAYIN 0533 540 63 43 Muhammet Necati BERBEROĞLU 0535 396 00 99			
Tel:	0505 751 36 67			
E-Posta:	idinfeyyaz@hotmail.com			
Adres	Günyüzü İlçe Müftülüğü Günyüzü/Eskişehir			